

83.3/5
02 88

Ж. ЫСМАҒҰЛОВ

Ғабит МҮСІРЕПОВ
туралы
ТОҒЫЗ ТОЛҒАМ

“ҚАЗАҚСТАН”

Жұмағали ЫСМАҒҰЛОВ

Ғабит Мүсірепов
туралы
ТОҒЫЗ ТОЛҒАМ

АЛМАТЫ,
“ҚАЗАҚСТАН”
2002

ББК 84 (5 Қаз)
Ы 87

*БҮЛ КІТАП ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ, АҚПАРАТ ЖӘНЕ
ҚОҒАМДЫҚ КЕЛІСІМ МИНИСТРЛІГІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗДЫ
ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІНЕ ЕНГІЗІЛГЕН*

Ысмағұлов Ж.
Ы 87 **Ғабит Мүсірепов туралы тоғыз толғам. —**
Алматы: ЖШС “Қазақстан” баспа үйі”, —
2002. — 208 бет.

ISBN 5-615-01871-2

Кітапқа қазақ әдебиетінің классигі Ғабит Мүсіреповтің шығармашылық мұрасы, атап айтқанда, проза, драматургия саласындағы кесек туындылары туралы автордың әр жылдары жазылған әдеби-публицистикалық толғамдары енгізілді. Олардың кейбір тұстары қаламгердің жүз жылдық мерейтойына орайластыра және тарихи жаңа дәуір тұрғысынан ішінара қайта қаралып толықтырылды.

Кітап Ғ. Мүсірепов талантына төңті қалың оқырман қауымға арналады.

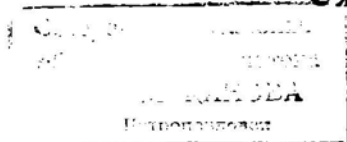
37439

С 4702250200-10
401 (05) – 02

ББК 84 (5 Қаз)

012

© Ж. Ысмағұлов, 2002
© ЖШС “Қазақстан” баспа үйі”. 2002

ҚАЛАМГЕР МҰРАТЫ

Бұл еңбегімді ұлы жазушының 100 жылдық мерейтойына арнаймын.

Автор

Туған халқының мерейі үшін тұла бойындағы өнер-дарыны мен қайрат-жігерін ірікпей жұмсаған адамды халық “ұлым” деп ұлы жүрегінің мейіріне бөлейді; “азаматым” деп ардақ тұтады. Ал енді сол жайсаң жан өмір жалауын әрдайым жықпай көтеріп, күндердің күнінде ақыл мен парасаттың асқар биігіне көтерілген кезде, кемеңгерлік кемеліне келіп, байсалды байып тапқан шақта, дана халық оның алдында баладай кішірейіп, “ел ағасы” деген атағына үлкен басын еңкейте иеді.

Өзінің аты мен абыройын, намысы мен беделін қоса түйіп, бір соған аманат етеді. “Алыс елдің алдында сағымды сындырмас-ау, тарих алдында, адамзат алдында атымнан айтылар сөзді артық-кемсіз жеткізер-ау, елдігімді таныта алар-ау” — деп, сырт ел, тосын қауым алдында да өз қасиетін жоғалтпай, еркін ұстарына кәміл сеніп тапсырады. Ішкі ризалығы мен мақтанышын жүрегінде сақтап, тоқ отырады.

Аса көрнекті жазушы, көркем сөздің тарланбоз шебері, белгілі қоғам, мәдениет қайраткері Ғабит Мүсірепов — халқымыздың осындай аяулы перзенттерінің, оның маңдайында жарқыраған жарық жұлдыздарының бірі еді. Әр жұлдыздың туар кезі, тұрар орны болады. Ақ сәулесін анық түсіріп, айқын жарқырар шағы болады. Дәуір тынысын дәл аңғарып, оның талабына қарай қарекет еткен қайраткер адамға өрі-беріден соң уақыттың өзі қызмет етеді.

Анау бір жылдары қазіргі оңтүстік астанамыздағы Билік үйінің бір сәулетті залында Ғабит Мүсіреповке салтанатты жағдайда Социалистік Еңбек Ерінің Алтын Жұлдызы тапсырылды.

Сол кездегі СОКП Орталық Комитетінің Саяси бюросы мен КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының мүшесі, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев жазушы омырауына “Орақ пен Балға” медалін тағып тұрып, Ғабеннің қазақ кеңес әдебиетіне сіңірген еңбегін де, бүкіл кеңес мәдениетіндегі алатын құрметті орнын да, сондай-ақ қаламгердің қоғам қайраткері ретінде халыққа танылған қажыр-қабілетін де аз сөзбен тұжырымдап жеткізе айтты.

Адам табиғатының заңды бір көрінісі саналатын талант әр заманда-ақ бой көрсеткен. Талай сұңғыла ділмарлар, ой көзімен алысты шолған көреген ойшылдар, суреткерлік дарынмен өз халқының тарихынан тұтас бір дәуірді белгілеп кеткен даньшпан қаламгерлер социализмнен бұрынғы формациялар тұсында да өмірге келіп-кетіп жүрген-ді. Бірақ солардың

бірде-бірі қоғам мен адам арасындағы қайшылық атты тас қорғанға маңдайын бір соқпай кете алмаған.

Халық тағдырының талайсыздығын көріп тұрған, көре тұрып ешбір қайран ете алмаған қайраткер еркін көсіліп, еңбек те ете алмай, халқының арғы-бергі тарихына, алыс болашағына анық көз жеткізе де алмай, торығып қалатын; өмірден тауы шағылып, күйкі тіршіліктің тақсіретіне қор болып, өзінен-өзі жүнжіп те кетер кездері болатын; сөйтіп ол өмірден шерменде болып аттанатын.

Осы тұрғыдан келгенде, Абай айтқан аталы сөз: “Сүйер ұлың болса сен сүй — сүйсінерлік болса ол” деген тебіреніс ілкі заманда, қазақ топырағының болмысында екінің бірінде шындыққа айнала бермейтін, “әнекей, ол анау” деп қолмен нұсқап көрсете алмайтын, жалпы нұсқасы дұрыс болғанмен, шылбырынан ұстата қоймайтын алыс шындық, ақиқаттың жалпы формуласы секілді ғана көрінетін.

Абайдың өзін де, онымен тұстас Ыбырай, Шоқандарды да бұл мағынада өз замандастары тарапынан лайықты танымға толық ие болған жандар еді деп айта алмасақ керек.

Әйтпесе “соқтықпалы соқпақсыз заманда өстім” деп, ұлы Абай артына өксік қалдырмас еді.

Ендеше сол мейірге бөленіп, сол алғыспен көгерген аяулы Ғабен тағдырының бірегей бақыты да, абырой-мерейі де, ең алдымен, кейінгі өмір өрісінің ерекшелігінде болса керек. Анығырақ айтсақ, талайына тап келген заманның, заманына сай болған талантының үндестігі, бірлестігі, мақсат-нысананы мүлт жібермейтін мерген көздің көрегендігі дер едік.

Сондықтан да өркенді қазақ мәдениетінің асқар таудай ақсақалы, батагөй бәйтерегі Ғабит Мүсірепов өз халқының тарихына қай биіктен тұрып көз жіберсе де ықтиярлы, оның қай болашағына мегзеп, мәслихат етсе де ерікті еді.

Осындай бір лұғатты сөз Ғабеннің аузынан жаңағы Алтын Жұлдыз медалін алып тұрған тебіреністі сәтте шыққан-ды.

Ол қазақ халқының адамзат тарихындағы Өрлеу заманы аталатын дәуірді ат үстінде шапқылап жүріп өткізгенін айтты. Одан кейінгі Ағарту заманынан да біздің ел салт атпен құйғытып өте шығыпты.

Сол тұстардағы және соларға жалғаса келген не түрлі кер замандардың кесірлі тәртіптерін, талай-талай формациялардың бірде-бірін өз ожданымен іштей қабылдай алмаған көшпелі ел бертінгі замандардың құйтырқыларынан да етек-жеңін тартыңқырап ұстаған.

Сөйткен талғампаз, секемшіл халық өткен ғасыр басындағы азаттық идеяларын соншалықты құштарлана, жалғызын күткен анадай емірене егіліп, асылын аңсаған аяулы жан көңіліндей тереңнен қозғала тебіреніп, бүкіл табиғатымен құлай беріле қарсы алыпты.

Жаратылысында еркіндікке құмар, азаттық қадіріне қанық, бас бостандығынан арғы жерде тіршілік жоқ деп білетін, абақтыны ажалмен бірдей көретін халықтың еркіндік туына жазылып келген бостандық идеясын осылай қарсы алуы заңды екен. Ойлы жазушы өз басының қуанышын халық бақытымен осылай орайластырса керек-ті.

Осы пікірін өрістете келіп, Ғабит Мүсірепов бұрынғы Өрлеу заманының қазан-ошағынан оқшау қалған қазақ халқының тарихи ренес-

сансы осы ғасырдан басталады деген ойды бірсыпыра өрбітіп әкеткен.

Заман туында жазылған ұрандарды тек әлеуметтік бостандық тұрғысынан ғана түсінбей, халықтың рухани мәдениетін де құрсаудан босату, оның демократиялық дәстүрлеріне кеңінен өріс ашу деп ұғынған халық осылай дүр сілкініп, өзінің жаңа тарихын өз қолымен, өзінің дарынды дара перзенттерінің қолымен қайта жазуға кіріскен-ді.

Халық аңсап күткен азаттық идеяларын сол алғашқылардың бірі болып қабылдап, соның нәрлі нұрын туған халқының қайта жаңаруы, қайта өрлеуі үшін, қайта тіріліп жандануы үшін денесіне дару етіп дарыта білген қайраткерлер қатарында болу жазушының тағы бір жеке бақыты, тағы бір биографиялық артықшылығы болар, бәлкім.

Ғабит Мүсірепов өзінің алды-артындағы үйелменімен келген үлкен жұлдыздардың ішінде осындай маңдай алдылардың бірі болды. Жазушының қазақ әдебиеті мен мәдениетін өркендетуге сүбелі үлес қосқаны, оны өткеннен нәр алған жаңа негізде өз қолдарымен жасаған “мықты шоғырдың” ішінде болғаны қазір баршаға мәлім.

Қалың бұқараның оқу-білімге жұмылып, қара тани бастаған кезінде сауатын елмен бірге ашып, енді аз жыл өткенде оның рухани азығына айналғандай, жан кәдесіне жарағандай дүниеліктер берерлік дәрежеге жетуі, сол шоғырдың әрқайсысы сияқты Ғабит Мүсіреповтің де алғашқы жасаған жеке ерлігі еді.

Ендеше, бүгінгі қазақ қауымындағы, қазақ мәдениетінің қазынасындағы Ғабит Мүсірепов атты үлкен ұғымды, бір кезде оған көрсетілген

жалпы халықтық бағаны үлкен жазушының қаламгерлігі мен қайраткерлігінің ортақ биігі деп, заңды мерейі деп қабылдауымыз керек.

Ілгерішіл өскелең өнер топырағына тамырын тереңдете бастаған жаңа қазақтың жаңа әдебиеті тарихына біржола орнығып қалған жазушының алғашқы тырнақалды туындылары — сонау “Тулаған толқында” повесінен басталып, оған жалғаса “Қос шалқарға”, “Талпақ танауға”, “Алғашқы адымдарға”, “Шұғылаға” ұласатын шығармалары Ғ. Мүсірепов шығармашылығының алғашқы бір асуындай көрінеді.

Бірақ бұл бір ғана асу еді. Алдындағы асқар биіктерге аяқ басқан алғашқы баспалдақ еді. Алып шынарлар, құзар шыңдар әлі алда еді. Биік-биік белдер, асулы белестер, жарқын бейнелер өзінің сәтті кезегін күтіп тұр еді. Жаңа өмір өркендері кең қанат жайды деген жылдары, сол өмірдің жайлауында ел еңсесі көтеріліп, халық өнерінің жауқазын жас гүлдері қаулап өсе бастады деген жылдары жазушы талабы жаңа бір биіктерге құлаш ұрды, жаңа сатыларға көтерілді. Сан мен сапа, түр мен мазмұн бірдей толысып, шеберлік шыңына көтеріле түскен шақ еді бұл.

Ғабит Мүсіреповтің жаңа мазмұнды ұлттық мәдениетімізге ерекше бір кесек олжалар қосқан кезеңі — сол отызыншы-қырқыншы жылдар қырқасы. Бұл аралықта жазушы қаламынан халқымыздың ғасырлар бойы жадында сақтап, уақыт табын тигізбей, аман алып келген асыл мұралары негізінде, талғамы өсіп, талабы шыңдалып қалған бүгінгі білімдар оқушы, бір бүгінгі емес, кейінгі талай ұрпақтар

да тамсана оқып, тәтті ләззат аларлық тамаша шығармалар туды.

Халықтың қаһармандық рухын, азаттық аңсаған арманын, бостандық пен теңдікке, махаббат пен ерлікке ұмтылған ақ жамбыдай асыл қасиеттерін жырлайтын шынайы көркем туындылар: “Қыз Жібек”, “Қозы Көрпеш — Баян сұлу”, “Ақан сері — Ақтоқты” пьесалары — осы кезеңнің жемісі. Бұлардың әрқайсысы жеке-жеке алғанда ерлік пен махаббаттың бір-бір дастаны, бір-бір гимні секілді.

Ғ. Мүсіреповтің суреткерлік құдіретінен жаралған көркемдік дүниесінің өзге туындыларын былай қойып, әдебиеттің ең бір күрделі жанрында жазылған осы үш шығармасын ғана алса, солардың өзі де ішіндегі небір әшекейлі өрнектерімен, қайталанбас нақыш-айшықтарымен қай әдебиеттің болса да бағын жандырар еді, маңдайына алтын айдар болып тағылып, талай ұрпақтың көз құмары мен көңіл құшырын қандырар еді. Талай ұрпақтың ұл-қызына әсемдік пен махаббаттың жырын жырлап, сезім сұлулығына баулып өтер еді.

Бұрынғы шығармаларымен қара сөздің шебері танылып келген жазушы сезім дүниесінің тасқын селіндей жөңкіліп, біріне-бірі ұласа келген осы пьесалар тұсында, нағыз ақын болып танылды; тыңнан ырғақ тудырып, өзінше өрнек тізген ақ өлеңнің шебері екенін танытты.

Сондағы әсем бейнелер бойынан көрінген сезім пәктігі, жан мөлдірлігі қандай еді! Ақындық шабыттың күз-қиядағы, шыңырау түбіндегі ілінбесті іліп, шалынбасты шалатын алғырлығы мен нелер жүрек тереңіндегі бұғып

жатқан қабат-қабат тылсымға тіл бітірген сөз
әулиенің сиқырлы кереметі қандай еді!

“Аярсыған жерім бар ма,
Шынымды айттым, кінәм не? .
Қара көзден нұр тайғанша,
Жүрек сөніп қартайғанша,
Атың қалар жүрегімде —
Шығара алман есімнен!
Сәнді кештер,
Жақсы түстер —
Бөрі Ақанды елестетер көзіме...
Сары белден сарғайып таң атқанда,
Нәрестедей ойым таза кезінде
— Ақаным! — деп оянармын қашан да...
Салған өнің бөрі есімде,
Бұлбұлдарға үйретемін тоғайда.
Дұғам сенсің өмір бойы оқитын...
“Өлім — бір де, себебі — мың” деген бар
Соның бірі болмайын деп,
Іштегі өртті сөндірумен
Әурелікте өтер қалған өмірім! .

Ыстық жүректен жалын атқан от-махаббат
қызуы осындай-ақ болар. Адал сүйіспеншілік
құрбандығын өз тіршілігіне мұрат еткен есіл
жардың, ғазиз жанның бейнесі өзінің сұлу
сымбатын осылай-ақ табар.

Тұла бойы көркемдікке толып тұрған бұл
үш шығарманың қай жеріне үңілсек те, көзге
ылғи осындай інжу-маржан ілінеді. Сондықтан
жазушы тағдырында, көркем шығарма тари-
хында өте сирек кездесетін өміршендіктің бір-
екі мысалын ғана келтірейік.

Алғашында ұлттық операның тұңғышына
либретто ретінде жазылған “Қыз Жібек” бірден
классика қазынасына қосылды. Қазақтың
профессионал опера өнерінің алғашқы бета-
шары деп талғампаз үлкен астана жұртшы-

лығының сынына сонау отыз алтыншы жылғы онкүндікте апарып салғанда, ешқандай жастыққа жеңілдік тілемей, жарқ етіп еркін танылған бұл шығарма содан бергі талай жылдар бойы сахнадан бір түскен жоқ. Тіпті Алматыдағы көрермен қауымның есебі қолда екенін айтсақ та немесе бүкіл республика көлеміндегі көркемшіл көрермендердің де содан беріде астанаға талай рет келіп, спектакльді талай көрерлік мүмкіндігі болғанын есептесек те, “Қыз Жібектің” қызығы басылатын кез болған сияқты еді.

Бірақ оның қызығы басылмады. Құмартқан жұртшылықтың ынтығы үсті-үстіне молая түсті. Сол үздіксіздік ұласа келіп, осыдан біраз жыл кейін, либретто авторы Ғабит Мүсіреповтің жетпіс жылдық тойы қарсаңында “Қыз Жібектің” опера театры сахнасындағы мыңыншы спектакліне жалғасты.

Театр репертуарларынан шықпастан, бір ұрпақ көрерменнің көз алдында өнер саңлақтарының талай буынының бағын сынап келіп, мың рет сахна пердесін ашқызған шығарманы мың жасады деу өте орынды. Басқа заманда, басқа елдерде болып жатса өзі біледі, дәл біздің өз топырағымызда мұндай үлгіні біз Ғабен мен оның “Қыз Жібегінің” мысалынан ғана көргенбіз. Бұл — бір.

Екінші, әуелінде әйгілі дастанның жазба әдеби нұсқасы шағын пьеса түрінде көрінген бұл шығарма кейін киноповесть болып қайта жазылды. Сонсоң киносценарийге айналып, екі сериялы көркем фильм түрінде жарық көрді. Біз көргендегі ұлттық нағыз көркем фильмнің үлгісін өмірге алып келді. Бірақ оның бірде-бірінде автор бұрынғы халық аузындағы

лиро-эпостық мазмұнды да, өзі жазған алғашқы нұсқаны да шиырлай бермей, бірден-бірге шығарма тынысын кеңейтіп, идеялық-көркемдік мазмұнын байытып, тереңдетіп, бейне, характерлердің жаңа қырларын жарқыратып отырды.

Сонымен халықтық нұсқадағы әменгерлік сарыннан алғашқы әдеби нұсқасында-ақ бір-жолата арылып, таза адамгершілік әуеніне ауысқан пьеса кейін келе бірыңғай махаббат дастаны да болып қалған жоқ. Бұрынғы шынайы сүйіспеншілік баяндылығы, сезім бостандығы, бас азаттығы, ерлік пен батырлық, адалдық пен ізгілік сияқты жалпы адамгершілік қасиеттердің үстіне енді бұл шығарма үлкен әлеуметтік, азаматтық мазмұнға қарай бой ұра бастады.

Қазіргі “Қыз Жібек” фильмінен біз жасғашықтар махаббатының төңірегінде өрістейтін елдік, бірлік, отаншылдық, халықтың жарқын болашағын іздену талабы сияқты үлкен тақырыптардың да терең толғанысын көреміз.

Егер көркем өнерде автордың тақырыпқа тұрақтылығы, сүйікті бейнелерге адалдығы жақсы нышан деп саналатын болса, онда бір шығармасын бірнеше жанрда жайнатып, жарқыратып отырған Ғабеннің “Қыз Жібегі” осының да жақсы мысалы бола алады.

Арғы төркіні халықтың аузында аңыз, ертегі түрінде айтылып келіп, өнер тарихындағы өмірі тек қана Шекспир есімімен байланысты болып қалған Ромео-Джульетталар сияқты, болашақта заманның заманына, ұрпақтың ұрпағына тек Ғабит Мүсірепов есімімен байланысты болып баратын аяулы ару Жібек бейнесі де өз тағдырына риза шығар деп ойлаймыз.

Жиырма шақты жылдың өресінде көркем шығармашылықта осындай құнарлы тәжірибе шегіп, шеберлік шыңына қарай біраз биіктеп көтерілген Ғабит Мүсірепов елуінші жылдардың еңсесіне прозаның үлкен жанрындағы іргелі туындыларын ала келді. Қазақ әдебиетінің Ұлы Отан соғысы тақырыбына жазылған тұңғыш романы “Қазақ солдаты” болса, ол әлі күнге дейін сол кездегі жауынгерлік жанрдың ең көрнектілерінің қатарында саналып келеді. Көптеген шетел тілдеріне аударылып, қазақ әдебиетінің анық мақтаньшына айналды.

Бұл жөнінде сол кездің баспасөзінде жарияланған бір публицистикасында автор былай деп жазды: “Бақсам, қаһарман қарекеті жеңістен кейін де тәмәмдала қоймаған екен — осыдан бірнеше жыл бұрын роман вьетнам тіліне аударылды, сол кезде мен заңды толғаныс, мақтаньш сезімімен: Атырау өлкесінде туып-өскен қазақ жігіті әділет жолындағы күресін әлі де жалғастырып жүр екен-ау деген ойға келдім”.

Әрине, Ғабит шығармаларының көлем жағынан да, көркемдік жағынан да өзге дүниесінен мойны озық, шоқтығы биік көрінетін дәуірлік шығармасы — “Оянған өлке” романы. Халқымыздың өткен ғасырдағы тарихының ең бір шұрайлы да нәрлі қабатын қопара көтерген, кең тынысты, көп жоспарлы бұл туынды халқымыздың ең асыл қазынасына қосылғаны баршаға аян. Кезінде бұл шығарма жайында әдебиетшілер қауымында талай-талай кең талқыда келелі пікірлер айтылған. Оны бұл жерде қайталап жатпай-ақ, соның барлығына төлеу боларлықтай кеменгер Мұхтар Әуезовтің мына бір жинақты тұжырымын келтірсек те жетер деп ойлаймыз.

“Ғабиттің “Оянған өлке” романы — көркемдігі де, ойы да терең шығарма. Өзіндік даралық, жеке жайлары мен тіл кестесі, сөз шеберлігі оқшау сезіледі. Осындай стильдік те, мазмұндық та толық сыпаттары арқасында оң-теріс адам бейнелерін ішкі сыр-сыпатымен жақсы ашады. Бұнда жазушының өзіндік психологиялық суреттеу үлгісі талай жандарды сатиралық мысқыл, әжуамен бейнелеуге бейімделіп, дұрыс дамып отырады. Осы әдіс, нақыстар бұл жазушы шығармасының өзгеше өзіндік қасиеті болып айқын байқалады”.

Көркем әдебиеттегі әрбір кесек шығарма — өз алдына жеке бір дүние. Оның өн бойында өрбіген оқиғалар, өзді-өзінше тіршілік еткен адамдар, қақтығысқан характерлер, түйін-түйін тартыстар, шарпысқан өткір сезімдер, солардың арасында жым-жымымен жылғаланып ортақ бір арнаға құйып отыратын автор философиясы, оның оқиғаларға, адам мінездеріне берген бағалары, шығарған үкімдері, міне осының бәр-бәрісі — жазушының өмірден ашқан жаңалығы, өз тіршілігі өзінде жатқан тұтас бір дүние.

Жазушы кейде осындай бір ғана шығармасымен танылады. Бірақ шынайы өнерді өмір мақсатына айналдырған үлкен жазушының бір шығармасын басқаларынан бөліп қарауға болмас еді. Ғабит Мүсіреповтің өмір жолы мен өнер жолы да осындай өрісі кең, сан салалы, қырлары мен сырлары мол дүние. Бастауы мен бұлағы, айдыны мен ағыны бар шалқар теңіз сияқты. Өзінің Айы, Күні, самсаған сан жұлдыздары, жүйткіген от құйрықты метеориттері бар, тұтас бір көркемдік галактикасы, әсемдік әлемі секілді. Араға отыз жыл салып барып

дүниеге келген “Жат қолындамен” табиғи табысқан “Оянған өлке” атты дилогия дәл осындай үлкен әлем екені даусыз. ✓

Елуінші жылдардың екінші жартысынан былай қарайғы он-онбес жыл жазушы өмірінде қаламгерліктен қайраткерлік қарекет басымдау кетіп, көркем творчествоға онша көп мұрша бермеген кезең еді. Қоғамдық қызметті саналы өмірінде ешбір қағажу қалдырмаған, көп жылдар бойы республиканың басшылық орындарының жұмысына белсене араласып, шығармашылық, мәдениет мекемелерінде басшылық қызмет атқарып келген жазушы осы тұста ерекше бір іскерлік танытып еді. КСРО Жоғарғы Кеңесі мен Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып, Республика Жазушылар одағын басқарумен бірге Одақтық жазушылар ұйымының хатшысы қызметін қоса атқарған Ғабен тіпті дүниежүзілік көлемде, Азия—Африка жазушыларының ынтымақ ұйымын құруға атсалысқан одақтық комитет басшыларының бірі ретінде де өте жемісті жұмыс атқарып жүрді.

Одақ көлеміндегі жиі-жиі мәжілістер, шетелдік астаналарға аттанған ұзақ сапарлар кезінде, әрине, көркем творчествоның қалам сиясын құрғатпай, сарыла отыруды тілейтін үлкен жанрларына уақыт жетпей қалған күндер болғаны рас-ты. Бірақ соған өкіндірмейтін көңіл қуанышындай бір мықты медеу — Ғабен сол жылдары әдебиеттің шағын жанры аталатын көркем әңгімеге мықтап ықылас қойды. Бір кездерде Мұхтар Әуезовпен, Бейімбет Майлинмен бірге дамытысқан қазақ әңгімесінің қожыраңқырап кеткенін де ескерді ме екен, әйтеуір сол кезде Ғабен қаламынан туындаған

тамаша әңгімелер тізбегі тума әдебиетімізге өзінше бір төбе болып қосылды.

“Сөз жоқ, соның іздері” атты ащы сатираға құрылған, “Боранда” дейтін жеңіл юморға толы, “Бірінші фонтан”, “Айгүл қойшының бір күні” сияқты жемісті еңбек адамдарын бейнелейтін әңгімелер мен “Өмір жорығы”, “Қыран жыры” атты терең философиялық мәнге, романтикалық шабытқа толы аса көркем туындылар, “Қаз қалпында”, “Жапон балладалары” циклдары — осы жылдардың олжасы.

Ғабит Мүсірепов — шеберлігі шығарма сайын ширығып, шыңдала берген, бірден-бірге өрлеп, ең шырқау биіктерге көтеріле берген жазушы. Оның әрбір шығармасы — көркемдік жаңалық, тың сөз, өнеге үлгісі. Оның өзіне қояр, көркем шығармаға қояр талабы өзгеше. Олай болатын жөні де бар. Ол — өз шығармашылығының елең-алаңында көркем сөздің алыбы, кеңес әдебиетінің атасы ұлы Горькийден, әлем әдебиетінің басқа да ұлыларынан үйренген. Солардың дәстүрін қазақ әдебиетіне дарытушылардың бірі болған қаламгер. Ол — жазушылық өнерді өз әдебиетіміздің айтулы шебері Бейімбет Майлиннен үйренген, жаңа әдебиеттің негізін Сәкен, Ілиястармен бірге қаласқан, солардың эстафетасын алып қалған жазушы. Ол — қазақ әдебиетінің кемеліне келіп толысқан кезеңінде ұлы суреткер Мұхтар Әуезовпен қаламдас, замандас болған жазушы. Оның артында үлгі алар, өнер жарыстырар қалың қатпарлы қаламгер ұрпағы бар. Сондықтан ол осы деңгейден, өзі шыққан биіктен сәл де болса төмен түсуге хақысы жоқ екенін айқын түсінген жазушы.

Осының әсіресе бір айқын айғағы — автордың өмірінің соңғы кезеңіндегі екі үлкен туындысы — “Кездеспей кеткен бір бейне” атты прозалық поэмасы мен “Ұлпан” атты романы еді.

Поэманың басты кейіпкері Еркебұлан ақын Сәкен бейнесі екенін жұрттың бәрі айтпай таныды. Аты аңызға айналып кеткен сол бір абзал адамның өмірі де, мінез-кұлқы да, бойбасының қасиеттері де, жеке өмірінің егжей-тегжейлері де халық назарын әрдайым ынтықтырып келеді. Әсіресе жүзін көрмеген кейінгі ұрпаққа ол бір түрлі ғажайып, әрі сиқырдай сыры терең жұмбақ жан. Сондықтан Сәкен туралы әрбір тың дерекке, әрбір естелікке елендеп тұратын оқырман қауымға оның көзін көрген, мінез машығын жазушы көзімен зердесіне түйіп қалған үзеңгілес інісінің қаламынан көркем шығарма бейнесі болып қайта туу фактісінің өзі төтенше оқиға еді.

37439
Ғабеннің өз аузынан естігеніміз бар. Сәкен туралы бір естелігінде шет жағалап жазды да ғой деймін. Сол кісімен сапарлас болған бір жол үстінде ақын аға өз өмірінен сыр шертіп, жігіт шағында, ат үстінде жүрген кезінде, ел аралап келе жатып тап болған бір оқиғасын әңгіме қылып айтады. Қас-қабақтай жалт еткен бір сәтте жарқ етіп, жалғыз рет көрініп, одан кейін кездеспей кеткен қыз бейнесін бір түрлі армандағандай, танданғандай, терең мұң аралас сезіммен айтылған бір-ақ ауыз әңгіме.

Жазушы осыдан тамаша сюжет құрып, аса көркем шығарма тудырады. Еркебұлан бейнесі арқылы Сәкен өмірінің бір белесін қалпына келтіріп, соның түйсігі, арманы, қиялы арқылы ~~көркемдік бейнесін өмір~~ бойы естен кет-

пестей етіп суреттеу үшін осының өзі жетіп жатыр екен.

Ғажап! Ойлап отырсақ, осы жерде бірімен-бірі астасып, сабақтасып, бірі арқылы бірі танылып жатқан неше түрлі сиқырлы ситуация бар.

Ардақтап жүрген ақын ағасының тұлғасын тебірене отырып еске алып, соның бір сәттік көркем бейнесін жасауды мақсат еткен жазушы ниеті. Сол ақын жанын көз қиығының бірақ серпінімен астан-кестен етіп, өмір бойы естен кетпестей арманды із қалдырған көркемдік бейнесі. Ақын көзімен қарай алған, дәл ақынша тебірене алған жазушының көркемдікті өзі қалай түсінеді, өзі қалай бейнелейді екен? — деген бір сұрақ. Содан барып әдебиетте шынайы көркемдік бейнесін жасаудың қажеттігі мен жолдары жайында тебіреніске кеткен автордың эстетикалық мұраты. Автор арқылы Еркебұланға, Еркебұлан арқылы көркемдік бейнесіндей жас қызға, одан әрі асып, сонау содырлы заманда халықтың рухани қазынасының жаршысы да жыршысы болып өткен дарын иелері Абай, Біржан, Ақандарға барып тірелетін қат-қабат сезім толқындары ғажап астасып өрілген.

Бұл шығарма табиғатының бұрын сонар түспеген соны ерекшелігінің өзі осында жатыр. Оның кейіпкерлері де дәл сондай тың.

Еркебұлан — төңкерісшіл ақын. Оның халық бақыты жолында ары мен жанын қоса тігіп, айқасқа шыққан күрескер азаматтығы да, жаңа заман тынысын жаңа үнмен бұқараға жеткізуді мақсат еткен жалынды ақындығы да — күре даңғылдың қос табаны секілді қатарласып отыратын егіз жолдар.

Еркебұлан қай шығармада болсын өз табиғаты мен өз бейнесінде көрінуі керек. Ол үшін тау-тау қағаз көшіріп, қалың роман жазу шарт емес. Тарихтың бір белесті кезеңінде, өмір ағысының биік толқыны үстінде көрінген күрескер ақынның өмірбаянын түгел оқып шыққанда да, оның қызу қимыл үстіндегі бір сәтін көргенде де алатын әсер біреу-ақ. Сондықтан жазушы өз кейіпкерлерінің жұртқа мәлім жайларын баяндап жатпай-ақ, өз қиялында оған жаңадан бір ғана өріс ашып береді. Сол аз көріністің өзінде-ақ аяулы бейне соншалықты айқын белгімен тұтас тұлғаланып, көңіл мен көкірекке берік ұялап қалады.

Поэмадағы ұнамды, ұнамсыз, азды-көпті адамдардың барлығы бір ғана мақсатпен шығарылған. Олар тек күрескер ақын бейнесін ашуға, автордың осы шамада көрсету керек деген белгілерін анықтауға қызмет етеді.

Ақынның өзге адамдардан ерекшелігі сол — ол әрбір оқиғаға, өмірдің әрбір құбылысына өз тұрғысынан, ақындық мұнарасынан қарайды. Оны өзінің ұшқыр қиялының елегінен өткізіп, соған лайықты көркемдік бейне табуға, жаңаша тіршілік беруге тырысады. Ақын қиялы шарқ ұрып, үнемі сондай көркемдік бейне іздейді. Еркебұланды ақ отаудың төрінде оңаша көргенімізде, біз оны дәл осындай шабытты ізденіс күйінде танимыз. Ол өзі көксеген көркемдік бейнелерін домбыра сазынан іздеп отыр. Мөлдір таза, ерке әуендерден әлде нендей бір әсем сырлар тапқысы келеді. Таба алмай жүргені бар екенін байқатады.

Бұл — ақынның әрқашанғы күйі. Әрине, шарықтаған шабыт іздегенін таппай қоймайды. Сол тапқанынан әрдайым бір сұлулықтың

сырын ашып, өмірге асқақ бір шындықты әкеліп жатады. Біз соның біреуін ғана көріп отырмыз.

Ол — Ақлима бейнесі. Поэмадағы Ақлима біздіңше адамнан гөрі адамдықтың, адамның жан дүниесінің ерекше бір әсем де бай қазынасының, тұтқиылдан келіп, қат-қабат түйіскен көп-көп сезім торабының бейнесі. Автордың өзі де айтады: “Жігіт арманы құралай көз, қиғаш қас болушы еді ғой. Ақын оны сезінген жоқ, өзгені сезінді”, — дейді.

Ақын өз ішінде жиналып, қорланып жүрген ерекше бір сезім күйлерін сыртқа шығару үшін ырғақ іздейтін, сол сезімнің ішкі-сыртқы бейнелерін іздейтін, көркемдік іздейтін. Соны тапты. Бір ғана жүзде, бір ғана сәтте таласып, қабаттасып, қатарласып көрінген неше түрлі сезім, көңіл күйлері, әртүрлі жан тебіренісінің сыртқы көріністері арқылы ақын қиялының алдынан іздеген сол әсемдік бейнесі, жан байлығы жарқ ете түсті. Елтітіп, еліктіріп әкетті.

Ол неліктен? Осы арада автордың ақын жадында жүрген бір бейнені, оны талай толғантқан бір ғажап суретті — Мона Лиза бейнесін еске алуы тегін емес. Ақын ол суреттен әйел сұлулығын емес, жан сұлулығын, оқыстан тоғысқан, бір-біріне кереғар әртүрлі сезімдер түйісуін, адам жанының ерекше бір толқынды шағын көрген болатын. Бірақ ол сурет қана еді. Ақлима енді соның жанды бейнесі болып көрінді. Аңсап жүргеніне андаусызда кез болған сыршыл, сезімтал ақынды тебіrentіп кеткен сол жағдай.

Еркебұлан Джоконда суретін алғаш көргенде ішіне бір шындықты түйіп қалған. Адамның көңіл-күйі әрдайым бір қалыпты болмайды.

Жан дүниесі — дауылдатқан, жалындатқан, күңіренген, күйзелген, шаттанған, шабыттанған, назаланған, назданған, тағы-тағы әр қилы сезімдер мен түйсіктердің үнемі ауысып-түйісіп, қақтығысып жататын аренасы.

Суреткер қиялы алдымен осы аренада шарықтауы керек екен, адам жанының кең аспанында шарықтауы керек екен. Нақтылап айтқанда, жаңағы суреттегі күйініші басылмаған мұңлы әйел жүзінде жылт еткен бір жұмсақ жымию нышаны суретші үшін, ақын үшін ең өзекті мәселе екен.

Ақын осы жайды аңғарған да, өзіне алдағы уақытта айнымайтын ақиқат етіп алған. Бұл — Еркебұлан­ның саналы шығармашылығының мызғымайтын бір принципі, эстетикалық кредосы. Ақынның ғана емес, автордың да берік қабылдаған көзқарасы.

Ақлима бейнесінің ақын жүрегіне мәңгілік орнап қалу себебін де, автордың поэмаға дәл осы оқиғаны өзек етіп алу себебін де осыдан іздеу керек.

Ақын туралы тек ақынша толғанып қана жазуға болар еді. Өлең, өнер дарынының бастау бұлағы сонау Абай, Біржан, Ақандардан тарап, солардан бері қарай көпір боп тартылған белгілі ақын бейнесін ашу үшін қаламды дәл осылай сілтеу керек болар еді.

Адам жанының не бір нәзік қырлары мен қылдарын жетік білетін аса шебер суреткер жазушы Ғабит Мүсірепов толғанысында бұл мақсат қапысыз жүзеге асқан.

Ал енді “Ұлпан” романы сынды кесек туындыдағы кең тынысты өмір шындығын, келісін таба суреттелген кейіпкерлер мен керемет көркемдік өнер үлгісін бұл жерде тәптіш-

теп жату мүмкін болмас, сондықтан шығарманың жалпы идеясына, мақсатына сәуле түсірерлік бір ғана түйінді эпилогтың ең соңғы сөйлемінде автордың өз аузымен айтылған мына бір сырды еске сала кетейік.

“Менің ойыма өз заманынан бұрын туып, арманда кеткен үлкен жанның бейнесі біржола ұялап, шегеленіп қалды. Қанша жыл ойымда жүрсе де, қашанғы әдетім бойынша, кешігіп жарық көрген “Ұлпан” сол бейнеге, сондай бейнелерге арналады”.

Мына сөзге назар салайықшы: “Өз заманынан бұрын туып” деп отыр ғой жазушы. Бар мағына осы арада емес пе? Дүниеге мезгілінен бұрын келіп, тарих құрсағынан заңсыз тұғандай зар кешіп, соның азабын тартып кететін адамдар аз болған ба еді өмірде? Жаны қаншама ізгі болып, арына, әділетке қаншама жүгінтіп өтсе де, Ұлпан өз арманын өзімен бірге ала кеткендей, артына із қалдырмағандай көрінуі мүмкін-ау бір қарағанда.

Жоқ, олай емес. Сол Ұлпан дәл жазушы суреттеген дәрежеде өмірде болсын мейлі, болмасын мейлі, әйтеуір көркемдік әлемінің есігін ашып кірген бойда-ақ, әдебиетіміздегі, бәлкім, әлеуметтік өміріміздің тарихындағы да болар, орны бос тұрған үлкен бір дәуірді толтырып кеткен секілді.

Ойымызды ашыңқырап айтайық: Осы Ғабеннің өзі-ақ ең көркем шығармаларында сұлулықтың шын сымбатындай ажарлап суреттеген, бірақ әлеуметтік жағынан алғанда тек өз басының еркін көксеуден, сезім бостандығына талпынудан әрі аса алмаған, тіпті соның өзіне де жете алмай, өмірден арманда боп кете барған көп мұңлықтар: Қыз Жібек, Баян, Ақ-

тоқтылар немесе дәл солардай сормандайлықтың құрбаны болған анау Еңлік, Қаракөз, Қамарлар тағдырынан бермен қарай, кешегі жаңа заманның таңымен бірге туып, халық бақыты жолында күресетін азамат дәрежесіне көтеріле алған партизан Балым, Ботагөз, коммунист Раушан, комсомол Берендер ұрпағына дейінгі қазақ әйелінің өсу жолын көрсететін жосық қайда, ана ұрпақтан мына ұрпаққа тартылған көпір қайда? Жоқ сияқты еді ғой. Міне, Ұлпан бір өзі осы дәуірдің, тарихи үлкен кеңістіктің кетігі мен қуысын жалғыз өзі толтырып кеткен тәрізді. Ендеше Ұлпан тағдырындағы өмір шындығы мен көркемдік шындық арасынан айырым іздеп әуре болудың қажеті жоқ. Бәлкім, тарихтың қалтарыс-тасаларында атаусыз қалып қойған бір Ұлпан емес, талай Ұлпандар, талай аймаңдай апа-қарындастарымыз өткен шығар.

“Сол бейнеге, сондай бейнелерге арналады”, — деп отыр ғой ардақты жазушымыз. Демек, Ұлпан бейнесі жазушының сүйіспеншілік ықыласымен туа салған арман аңсауындай жалқы тұлға емес, екі дүние арасында аспанға шапшығандай, озбырлық әлеміне атой салып, “қайран дүниелеп” өткен бүкіл бір ұрпақтың ақ мәрмәр ескерткіші болып шыққанына кім дау айтар еді?

Ғабит Мүсірепов шығармашылығын осылай жалпылап шолғанда арнайы тоқтамай кетуге болмайтын тағы бір жемісті де, өрісті сала бар. Ол — аға жазушының әр жылда әдебиет қамын ойлап тындыра жүрген ұйымдастырушылық, басшылық қызметімен, әсіресе, әр орайда ақыл-кеңес, пікір алысу ретінде айтылған, жазылған сын еңбектері. Олардың қаншалық-

ты мәнді екенін кейінгі жылдары жарық көрген “Суреткер парызы” атты әдеби-сын мақалаларының үлкен томдық жинағы қолға тигенде біз тіпті айқын сезінген едік.

Ойлап қарасақ, қазіргі қазақ әдебиетінің ұзын-ырғасында, оның негізін қалаушылардан бастап, өз замандастарының үлкен-кішісіне дейін, Ғабит Мүсіреповтің сын пікіріне ілікпегені, содан әділ бағасын, адал батасын алмағаны кемде-кем екен. С. Сейфуллин, Б. Майлин, І. Жансүгіров, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мұстафин, Ә. Тәжібаев, А. Тоқмағамбетов, Қ. Аманжолов, Ә. Сәрсенбаев, Ә. Нұрпейісов, С. Мәуленов, тағы-тағы көптеген ақын-жазушылардың әрбір елеулі шығармасы туралы Ғ. Мүсірепов айтқан алғашқы пікірлердің кейін сын мен әдебиет зерттеу ғылымында тұрақтаған дұрыс бағаға із салып кеткен жайлары аз емес.

Осы орайда жазушы бойында ерте білінген екі қасиетті ерекше атап кеткен ләзім: ол туған әдебиет қамын кең ойлаудан туатын сергектік, суреткерлік және суреткердің іс-қимыл ірілігін, ой кесектігін анықтайтын азаматтық ерлік, пікір-байлам батылдығы. Осы екі қасиет автор мінезіндегі табиғи мәдениеттілікпен, биязы сыпайылықпен ұштасып, әдебиет әлеміне ерекше бір жеңіл, таза әуен әкеліп отырған.

Мәселен, Ғ. Мүсіреповтің сыншылық ой-пікірінің аса бір шарықтап шыққан биігі, кемел ойының кең көсіле өрістеген бір тұсы — Мұхтар Әуезовтің “Абай” романына байланысты айтқандары. Ғабеннің “Абай” жайындағы көп жұрттан бұрын айтқан пікірі сол ерен шығарманың дәл өз деңгейіндегі аталы сөздер кейін-

нен күллі эпопеяны бағалауға өз ішімізде із салғандай орнықты ойлар, тиянақты тұжырымдар еді.

““Абай” романының біздің дәуіріміздегі көп топтардан өресі биік жатыр. Әдебиетіміздің әр саласы ер жетіп, тұтас алғанда мәдениетті әдебиеттің қатарына қосылып келе жатқан кезінде заңды жолмен, кезінде туған, жаңа белді меңзейтін үлкен арналы, мол қасиетті еңбегіміз деп осы “Абай” романын айтуымыз керек”.

Бұл — эпопеяның алғашқы кітабы жарық көргенде-ақ айтылып қалған пікір. Қаншалықты көрегендікпен, адал шыншылдықпен айтылғаны қазір әркімге де аян болса керек.

Жазушының эстетикалық көзқарасын танытатын, жалпы көркем өнердің, әсіресе театр, кино өнерінің көп-көп кезекті мәселелеріне байланысты айтылған пікірлері өз алдына бір төбе болғанда, халқымыздың рухани қазынасына, оның арғы-бергі тарихына қатынасын білдіретін еңбектері және бір төбедей көрінеді. Олардың ішінен әсіресе Абай туралы, Жамбыл туралы, халық ақындары туралы, айтыс туралы орамды ойға өрілген тұжырымды байламдар ерекше еске алуға лайық. Солардың барлығында әдебиет, көркемөнер тарихын әдейілеп зерттемеген жазушының әр жайда тастап кеткен түйіндерінің тереңдігі, ғылыми негізділігі бір болса, халық қазынасының әрбір ескерткіш тұлғасына құрмет, сүйіспеншілік сезімі ішкі арқаудай астарланып қатар жүреді.

Табиғатында ықылас-пейілге тарындығы жоқ та, талғамы жоғары тарлан жазушының талай ірі тұлғалармен істес болған, көпті көріп, ойға түйген, әсері терең, айтары мол кемелді

өмір тәжірибесі оның соңғы жылдары, әсіресе, бір тебіреніп, қайта-қайта оралып соғып жүрген естеліктерінен де ерекше танылып отырады. Оның Сәкен, Бейімбеттер жөнінде бүгінгі буын біле бермейтін, естіген сайын тамсанбай тыңдалмайтын тамаша естелік әңгімелері, бүгінгі көзі тірілер көрсе де, көп сырына етене қанық болмаған кешегі Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Қаныш Сәтбаев, Ахмет Жұбанов, Күләш Байсейітова, Ілияс Омаров сияқты аяулы есімдер жайлы Ғабен тебіреністері көп ұрпаққа әрі ләззат, әрі ұлағат.

* * *

Ғабит Мүсіреповтің қаламгерлігі мен қайраткерлігі халыққа қатар танылғаны талайдан бері айтылып келеді. Біз де сөзімізді содан бастағанбыз. Тағы да пысықтап айтайық. Бір ғана Қазақстан емес, бұрынғы Одақ көлемінде танылып, тіпті одан әрі дүние жүзіндегі жазушылар бірлігі, бейбітшілік қозғалысы сияқты кең майданда бой көрсетіп келген Ғабен кейінде көкжиегі тіпті кеңейіп кеткен республика өміріне әсіресе ден қойып, оның өркендей беруіне әр кезде сүбелі үлес қосып отырды.

Өткен буынға замандас болған, кейінгі толқынға аға атанған ардақты жазушы келер ұрпақты да жатсынбады, жатырқамады. Олармен де әлі талай сыр шертісіп, тіл ұстартарына сенімі мол, серті берік, ықылас-пейілі әзір еді.

Бұл күндері ғасырлық мерейтойын атап отырған ұлы тұлға көзімізге әлі де сол қалпында елестейді.

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ӘДІЛЕТ ИДЕЯЛАРЫ

Біздің тәуелсіздік жағдайында өмір сүре бастағанымызға он-ақ жыл болды. Үлкен тарихтың өлшемімен қарағанда, қас қағымдай ғана сәт. Соған қарамастан, тәуелсіздік идеологиясы да, тәуелсіздік философиясы да біздің санамызға сіңіп, барған сайын тереңдеп орныға бастады.

Осы тұста тұңғыш президентіміз Н. Назарбаевтың “Тарих толқынында” атты еңбегінде ұлттық тұтастыққа байланыстырып айтқан мына бір сөздері ойға оралады:

“... Қазақтың ұлттық тұтастануы үшін табан тірейтін негізгі идеялық тұғыр біршама айқын, — деп жазды Нұрсұлтан Әбішұлы. — Бұл — дербес мемлекеттікті сақтау және дамыту. Бұл — мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін дамыту және нақтылы әрекетке ұластыру. Бұл — Қазақстанның аумақтық тұтастығы.

Ең кереметі — тарихи өлшеммен қарағанда азаттықтың алынған күні кеше ғана болса, ал қалыптасқан сана ғасырлар тұңғышымен тамырласып жатыр. Азаттыққа, Қазақстан аумағының тұтастығына, нақтылы экономикалық, әскери, ақпараттық дербестікке қол жеткізу дегеніміз мейлінше күрделі және ұзақ уақытқа созылатын, сондай-ақ ұлттың ерекше қажыр-қайратын қажет ететін үрдіс екенін сезіну әрбір

қазақ үшін әліппелік ақиқат болуға тиіс” (Нұрсұлтан Назарбаев. Тарих толқынында. 21-бет).

Міне осы “әліппелік ақиқат” бір бүгін емес, біздің арғы-бергі тарихымыздың талай асу-белестерінде, небір қалтарыс-қуыстарында, тіпті патшалық жандармерия мен кешегі кеңестік цензураның сүзгісінен де өтіп кетіп, ертелі-кешті елес беріп отырған.

Мұны біз бүкіл шығармашылық өмірі туған халқының тарихи тағдырымен тығыз байланысты болған қатаң реалист қаламгер Ғабит Мүсірепов мұрасынан айқын көреміз. Алдынала ескерте кетейік, біздің қазіргі айтпағымыз — бұл жазушының жүз жылдық мерейтойына орайластырып актуалдандыру үшін емес, сол бай мұраның негізгі арқауларының барынша бедерленіп көрінетін бір мықты тіні екендігі.

Осының бір мысалы — Сырым Датұлының өмірі мен билік қызметі жайындағы “Болашаққа аманат” атты тарихи драмасы. Өткен ғасырдағы сексенінші жылдардың басында цензура бақылауынан қаға берісте өтіп кеткен бұл туынды кезінде әдеби-драматургиялық сын тарапынан да тиісті бағасын ала қоймаған сияқты. Ал шындығында ұлт-азаттық қозғалысы мен ұлттардың өзін-өзі билеу идеясын қазақ әдебиетінің ғасырлық жаңа дәуірінде дәл осындай ашық та батыл көтерген басқа шығарманы біз онша көп біле бермейміз.

Ол бір болса, қазіргі тәуелсіздік жағдайында арғы-бергі тарихымызды қайта қопарыстырып, ұлттық мемлекет құрылысына үлес қосқан хандар мен билерді, батырларды көтеріп жатқанда, соңғы екі жүз жыл беделіндегі ең басты, ең кеменгер қайраткерлер қатарындағы Сы-

рым батыр Датұлының аты-жөні тиісінше аталмай келе жатқаны да өкінішті-ақ.

Сырымның әділ билігі мен шешен айтқыштығын, ерлігі мен батырлығын былай қойғанда, орыс империясының дәл іргесінде, бодандық қамытын киген қалың қазақ ортасынан ойып алып, қазіргі тілмен айтар болсақ, өзін-өзі билейтін демократиялық құрылым орнатқанын, оның бес жылдай тыныш өмірін қамтамаңыз еткен саясаткерлігін атасақ та жеткілікті.

Осынау тарихи оқиғаны шынайы реалистік тұрғыдан шебер де әсерлі етіп бейнелеп кеткен Ғабит Мүсіреповтің еңбегін бүгін ерекше қадірлеп еске алсақ, ол да өте орынды болмақ.

Пьесадағы оқиғалардың қысқаша мазмұнын еске түсіріп көрейік. Қазақтың батыс өлкесінің шағын бір аймағында хан сайлауы болып, соның тойы өтіп жатыр. Жаңа билікшіні ақ киізге отырғызып, хан көтерген ақсүйектер тобы бірыңғай. Олардан аулақта өзінің жігіт-желеңін ертіп, ойын-сауық құрған Сырым тобы өз алдына. Осы топтағы тебірене жыр толғаған Жыраудың бір кездері қазақ даласында бірлік пен береке орнаған бұла өмірдің қазір азып бара жатқанына өкініш білдіріп, аза тұтқан сөзінен өрбітіп: “жаман адам билік басына неге келеді?” – деген жігіттер сауалына Сырым да ренішті көңілмен жауап қайырады. Сондағы диалог мынадай.

“Сырым: Ханды біз сияқты қара қазақ сайламайды. Хандар, сұлтандар сайлайды, патша бекітеді.

Нияз: Әлгі бір қос нокта дейтінің осы болды ғой сонда.

Сырым: Сол, сол! Бір иығыңда хан, бір иығыңда патша! Не арманың бар! Бүрсеңдеп жорта беруіңді біл!”

Осы әңгіме жігіттердің арқан тартыс ойынында Хан мен Сырым болып күш сынаса жүріп айтысатын көріністе мынадай қағысумен әрі қарай жалғасады. Енді тырнақша ішіндегі өтірік хан мен өтірік Сырым арасындағы шарпысуға құлақ түрейік:

“Хан: Ей, сен осы халық сайлап қойған ханныңмен арпалыса беретін кіммін деп ойлайсың өзіңді?

Сырым: Атым — Сырым, елім — Байұлының ішінде Байбақты.

Хан: Сен Байбақтыдан хан сайланбайтының білемісің, сірә?

Сырым: Білемін. Байбақтыдан хан болғысы келіп жүрген адамды да көрген емеспін.

Хан: Ендеше неге қалмайсың соңымнан, неге жармаса бересің жағама?

Сырым: Мен сенімен алысып жүргенім жоқ. Күні өткен, тозығы жеткен хандықпен алысып жүрмін.”

Ешбір күмілжуі де, күлбілтелеуі де жоқ, ашынып айтқан ашық ойын Сырым шын ханның өзімен беттескенде де тайсалмай жеткізеді:

“Сендер Тәукенің тұсындағы тұтас елді жырымдап-жырымдап бөліп алып, Тәуке болмақсындар! Бір уыс Кіші жүзді екіге бөліп, жарым-жартысын Хиуаға қаратып алдыңдар. Тағы бір үш мың үйді Барақ бөліп әкетті. Енді қалғанына тоқсан сұлтан, бір хан таласып, ырылдасумен күндерің өтіп келеді. Сен қазақтың ханы болсаң, Ұлы жүзің қайда, Орта жүзің қайда?”

Халық тағдырын ойлап қабырғасы қайысқан қамкөңіл бидің осылай таусыла, тақылдатып айтқан сөздерін миғұла хан өзі де ұқпайды, ел-жұртты да ұқпады деп ойлайды.

Соған ыза болған Сырым ойын әрі қарай өрістетіп түседі:

“Ендеше тыңдаңыз, хан ием. Жұрт та тыңдасын. Тәуке хан өлген соң қазақтың хандығы да өлді. Қасым мен Тәукенің тұсында бір ұранның, бір тудың астында тұтас отырған ел едік-ау! Қазақ елінің соңғы ханы қайтыс болғаннан кейін, осы тұтастықты, осы елдікті қалай сақтаймыз деген ой, қазақ хандары, қайсыңның аузыңнан шықты? Жоқ, шыққан жоқ! Елді бөліп-бөліп әкетулеріңе ырық бермей келген Тәуке ханның өлгеніне қуанып кеттіңдер! Мал шаруашылығының ыңғайымен үш атырапқа бөлініп отырған тұтас елді – бір елді үшке бөліп, жүз басына екі ханнан отыра қалдыңдар. Ұлы хандық өлді демей не дейміз?.. Қазақ елінің бірлігін де, хандығын да, туын да, ұранын да осылай құлаттыңдар!”

Әбден зығырданы қайнап, іштен тынып жүрген батырдың барлық наразылығы бүркетіп сыртына осылай шыққан. Булыққан ашудың зілі қандай ауыр болса, санада сарапталған ойдың шындығы да сондай салмақты еді. Сол сөз айтылмағай айтылып қалғаннан кейін, хан мен би арасында енді елдіктің ешқандай ілігі қалмаған еді. Бұлар біржола жауласып тарқады.

Бірақ Сырым қастыққа қарсы қаһарлана білетін жаужүрек батыр ғана емес, ел қамын екі елі естен шығармайтын байсалды ақыл иесі, ой жүйесі мен сөз жүйесін бір арнадан тоғыстырып отыратын дана би еді. Қисынды уәжін қай қиянға да жол тауып жеткізе алатын ойы ашық, қолы ұзын саясаткер еді.

Хандықтан біржола безініп, шерменде хандардан күдерін үзгеннен кейін, қазақ даласын

басқарудың өзі оңтайлы деп тапқан жолдарын ол суыртпақтап генерал-губернатор Игельстромға айтқан. Соны барынша түйіндеп, дәйектеп, патшаның өзіне де жазып жіберген.

Елдің ішкі өмірін басқарудың әкімшілік жүйесін жетілдіру жөніндегі әрбір ұсынысқа сергек қарайтын сұңғыла фадийша Екатерина Екінші Сырымның хатына едәуір ілтипат білдіріпті деген хабарды естігеннен кейін, ол өз ойын енді губерния бастығына кеңінен таратып жеткізуге тырысқан. Әсіресе Игельстромның: “Ұлы мәртебелі фадшайым сіздің халық мәжілісі жөніндегі пікіріңізді анықтаңқырап жазып жіберуді маған арнайы тапсырыпты”, — деген сөзінен кейін Сырым тіпті жігерлене түсті.

“Халық мәжілісі, халық кеңесі дегеніміз, — деп бастайды ол генерал-губернатор алдындағы ендігі сөзін, — қазақ халқының өмір тәжірибесінде көне заманнан бері бар. Елді әрі басқаратын, әрі билейтін хандарымыз болған. Елді билейтін, бірақ басқарумен жұмысы жоқ хандарымыз да болған. Сол тұстарда әр рудың ел жайын ойлайтын ақылды адамдары жиналып, барлық ішкі дау-жанжалды, тайпалық-рулық қарым-қатынастарды, қашан көшіп, қайда қонуды, жер-су таластарын шешіп, бітістіріп отырған. Мұндай тұстарда ұрлық-қарлық, зұлымдық, дау-шар азайып қалады екен.

Тәуке ақылды хан еді. Елдің осы мұрасын пайдаланып, үш жүзді үш ақылды адамға басқартып қойып еді. Олар тайпалық-рулық беделді адамдармен бірігіп отырып, елді басқарды. Менің ойымша, хандық жалпы азғындады. Ел тілегі мен халық арасында келісім болуға мүмкін емес. Осы жайларымызды ойлана келе,

мен мынадай байламға келдім. Хандық біржола жойылсын. Ел өзін-өзі басқарсын. Елдің өзінің соты болсын. Осы жұмыстардың қай-қайсысын болса да халық сайлаған адамдардың кеңесі, мәжілісі басқарсын. Осының аты Халық Кеңесі болуға лайықты. Бұл кеңестерге хан тұқымы кірмесін”.

Осы арада Сырым керемет бір келелі ой айтады. “Қай ел болса да, — дейді ол, — өзінің қандай ел екенін өз тізгіні өз қолында тұрғанда ғана көрсете алады. Ұры ма, өтірікші ме, уәдесіз бе, топас па, зейінді-зерек пе, білімге, өнерге, әділетке қандай бейімділігі бар, — сонда ғана таза көрінеді. Менің берген арызымның ұзын-ырғасы осы болу керек”.

Автор тарапынан да, кейіпкер тарапынан да өте батыл айтылған сөз. Фабит Мүсірепов Сырымның аузымен: әрбір ел, әрбір халық өзінің шын табиғи бітім-болмысын тек “өз тізгіні өзінде тұрғанда”, яғни тәуелсіздік жағдайында ғана таныта алады деп отыр. Осы ойды басқаша бір сөздермен жеткізсек, кешегі болдық-толдық, жетілдік-жетістік деп келген кеңестік заманда өз тізгіні өзінде болмаған қазақ халқы өзінің шынайы, табиғи мінезін таныта алмаған екен-ау деген ойға тірелер едік.

Осы орайда тағы бір сөз тіліміздің ұшына келеді: Нұрсұлтан Әбішұлы өзінің “На пороге XXI века” атты кітабында Д. Қонаев туралы мынадай естелік сөздер жазады (менде кітаптың орысша нұсқасы болғандықтан, аудармай, сол күйінде үзінді келтірейін — Ж. Ы): “Однажды летели мы в его самолете из Алма-Аты в Петропавловск, с юга на север республики. Вдруг он меня подозвал и шепотом говорит: “Какая у нас республика! Вот бы статья самос-

тоятельным государством”. И приложил палец к губам. Такие вещи он всегда говорил шепотом, даже в самолете. Думается, знал, что и члены Политбюро ходят под колпаком” (Нурсултан Назарбаев. На пороге XXI века . 50-бет).

Ал енді осыдан кейін Ғабеннің ашық баспасөзде жазған жаңағы сөзін ерлік демей не дейміз? Басқаша дей алмасақ керек.

Негізгі әңгімемізге оралайық. Сонымен Сырымның ұсынысы қабылданды. Ғадиша Екатерина Екінші Халық Кеңесін бекітіп жіберді. Кіші жүзде хандық жойылды. Халық Кеңесінің төрағалығына бірауыздан Сырым сайланды. Оның орынбасарлығына Жетірудан, Байұлы мен Әлімнен бір-бір адам ұсынылды. Осы тәртіппен елдің қысқы-жазғы тұрағына қарай жергілікті халық кеңестері, халық соттары, халық билері сайланды.

Арада бес жыл өтті. Халық Кеңесі мен оның атқарушы тармақтары, жергілікті кеңестер өз міндеттерін ойдағыдай атқарып жатты. Ел ішінде тыныштық орнады. Орынбордан, Ресейдің ішкі қалаларынан оңтүстікке, Бұқарға қарай және одан кері қарай ағылған керуендерді күндіз-түні талау, тонау тыйылды. Көршілес қалмақ, башқұрт, орыс казактарымен арадағы жаулық та басылды.

Ел ішін емін-еркін аралаған бақалшы саудагерлер халықты киім-кешек, кездеме мата, қант-шай, тағы басқа керек-жарақтармен қамтамасыз етіп тұратын болды. Оның есесіне мал баққан шаруалардың жүн-жұрқа, тері-терсек сияқты шикізаттарын жиыстырып, пұлға айналдырудың өзі де халыққа әжептәуір пайданың көзі болып алды.

Патша әкімшілігі тарапынан бөлінетін қаржыға мешіт, медресе, мектеп құрылысы едәуір өріс алып, оқу-ағарту ісі дамытыла бастады. Сөйте тұрғанмен, Халық Кеңесінің ғұмыры ұзақ болмады. Мезгілінен ерте туған арамза төлдей дүниеден ерте кетті.

Оның бір себебі — ғасырлар бойы қазақ еліне билік жүргізуді Тәңірінің өзі маңдайларына жазған еншісі деп есептеп келген төре әулеті хандықтан айрылып қалған қорлыққа көңілері келмей, Сырымның, Халық Кеңесінің үстінен патшаға, патшалыққа арызды төпеді де жатты. Өздері неше түрлі қылмыс жасап, айналаға ылаң салып жүрді де, пәлежаласын Сырымның төңірегіне жапты. Ол — бір.

Екінші, кінәнің ең үлкені — Мәжіліс басшылары алғашқы күннен бастап жер мәселесін қолға алды да, соны ушықтырып жіберді. Оның мәнісі былай еді. Батыс Қазақстанның Кіші жүзге қараған ең шұрайлы жерлерін хандар билігі дәуірлеп тұрған кезде бекзада хан, сұлтандар зорлықпен иемденіп кеткен-ді. Мәжіліс құрылғаннан-ақ сол жерлерді шаруасы төмен кедейлер мен төлеңгіттерге қайтару мәселесі науқанға айналдырылды. Оның үстіне алғашында хан құзырына бір ілініп кеткен төлеңгіттер жылдар өте келе бас бостандығынан біржола айырылып, ханға, басқа да ханзадаларға ақысыз-пұлсыз қызмет ететін құлға айналып кеткен-ді. Халық Кеңесі соларға түгелдей бас бостандығын беріп, еркіндікке жіберді.

Бұл екі шараның екеуі де Ресейдің көршілес аудандарындағы басыбайлы шаруаларға теріс ықпалын тигізетін зиянды үлгі деп бағаланды.

Сөйтті де, Халық Кеңесін тарату жөнінде патшаның жаңа жарлығы шығумен тынды. Кіші жүзде хандық билігі қайтадан қалпына келтірілді. Сырымның өзі қуғын-сүргінге ұшырап, ашық күреске шықты. Ақыры елден кетуге мәжбүр болды.

Сонымен елді өзін-өзі билеу тәртібіне көшірмек болған, халық арасында әлеуметтік әділет орнатамыз деген Сырым дастаны осылай жеңіліспен аяқталды. Бірақ Сырымның өзі өліп, өмірі қиылса да, бастап кеткен игілікті ісі халық жадында мәңгілікке сақталып қалды. Халық Кеңесі жойылар алдындағы оның мүшелерінің қасиетті жер алдында, қасиетті ел алдында, ата-ана аруағы алдында, болашақ үрім-бұтақ алдында тағы да салтанатты түрде ант беріп, келер заман өкілдеріне аманат еткен ісі өлген жоқ. Ол қазіргі біздің тәуелсіз мемлекетіміз тұсында артығымен жүзеге асты.

Халық мүддесін бар өміріне мұрат еткен ұлы күрескердің ерлік хикаясы да, оны арада екі жүз жыл өткеннен кейін, қиын заманның қыспағынан қымсынбай ащы шындығымен, асқақ романтикасымен бейнелеп кеткен жазушы ерлігі де осындай еді. Бірақ ерлік пен батылдық өз алдына да, өмір шындығы мен нақты-тарихи жағдайдың өктемдігі өз алдына еді. Заманынан ерте туып, күрмеуі қатты қайшылықтардан орағытып өтпек болған қайсарлық алдында алғызбайтын қамал тұрған.

Батырдың өмірі мен ұзақ жылғы ұлт-азаттық күресін жан-жақты зерттеп, артына ұлы тұлға жайында жарқын ескерткіш қалдырған орыс тарихшысы М. П. Вяткин Сырымның кейінгі тағдыры жайында былай деп жазады: “Патша үкіметімен арадағы қарым-қатынас-

тың қалыптасуы екінің бірін таңдауды талап етті: не тіл тартпай бас иіп, бағыну керек, бірақ мұның өзі де жергілікті өкімет орындары тарапынан болатын зорлық-зомбылықтан ешқандай кепілдік бере алмайтын еді; немесе ашық қарулы күрес жолына түсіп, патшалық Ресеймен біржолата ат құйрығын кесісіп шығу керек еді. Бірінші жол тәуелсіздік жолындағы күрестен бас тарту болса, екінші жолдың алдында асу бермес орасан зор қиындықтар тұр еді” (“Батыр Сырым”, 290-бет). Қаһарман қолбасшы сол екінші жолдың алынбас қамалына қарсы өмірінің ақырына дейін айқасып өтті.

Жазушы осынау ұлы мұрат жолындағы жанкешті ерлік дастанын осыдан бір жарым ғасыр кейінгі кездегі оқиғаларға арналған “Амангелді” атты тарихи драмасында әрі қарай жалғастырды. Бұл патшалықтың қазақ даласындағы отарлау саясаты әбден шыңына шығып, асқынып тұрған кезеңі болғаны тарихтан белгілі. Сол кездегі бостандық аңсары арнасынан асып төгіліп, әбден ашынып тұрған халық бұқарасының ашу-ызасын маусым жарлығының мәтінін оқып тұрған Амангелді былай деп білдіреді: “... Инородцев — бұратана, бұралқы халықтарды...” Өз жерінде отырып, бұратана, бөтен атанамыз, ә? Бөтен!.. Екі жүз жыл бойында бізге берілген жалғыз сабақ сол ғой. Ұғыппыз ол сабақты! Ұқпасан өзін өкінерсің! (Ойланып): Неткен жарығы жоқ, жылуы жоқ заман бұл! Қандай ауыр, қандай қараңғы түн! Сенің таңбаң түспеген бір нәрсеміз болсайшы. Желкең — жауыр, ойың — тұтқын, неткен болымсыз енші едің. Бір басыңда неше бұғалық, неше нөқта! Жоқ, үшқынды өзін тастапсың, өрт боп кетсе, өкпелеме далаға!..”

Біз Ғабит Мүсіреповтің аталған екі тарихи драмасының негізгі идеясы ұлт азаттығы, халықтың өзін-өзі билеуі жөніндегі идеяға келіп тірелетінін көріп отырмыз. Тарихтың толғағы піскен бір бақытты сәтінде сол тәуелсіздік атты қасиетті мәртебеге қолымыз жеткеніне де куәміз. Сонымен бірге бұл шығармалардан, сондай-ақ, жазушының “Оянған өлке”, “Жат қолында” және әсіресе “Ұлпан” атты романдарынан осы тәуелсіздік ұғымымен өте тығыз байланысты, бәлкім, солардың айырғысыз бір бөлшегі немесе міндетті бір шарты деп айтарлық мәселе — қоғамның өз ішіндегі әлеуметтік әділет туралы да үлкен суреткер қаламынан туған әсерлі көріністер мен жүйелі ойлар тізбегін байқаймыз.

Бұл да өздігінен алғанда өте күрделі мәселе. Өйткені қай халықтың да өмір салтында әлеуметтік әділеттілік болмаса, оның ішкі тіршілігінде біршама әлеуметтік теңдік орнамаса, ол қоғамда ұлттық тұтастық та бола алмас еді. Ал ішкі тұтастық болмаса, ол қоғамның сыртқы тәуелсіздігі де қамтамасыз етілмейтіні түсінікті болса керек.

“Оянған өлкеде” қазақтың кең даласын жайлаған екі ірі бай бар. Жұманда жалпы саны он жеті мың, Игілікте он екі мың қаралы жылқы бар деп естігенбіз. Сол сансыз көп малды қысы-жазы, күні-түні бағатын көп жылқышы бар екені де сөзсіз. Бірақ солардың бірде-біреуі жарғақ құлақтары жастыққа тимей, мал соңында салпақтап жүріп, өздеріне тиісті көлемде ақы алмайды. Бай үйінің отымен кіріп, күлімен шығып жүрген аспазшы, күтуші

әйелдер де солай: қалған-құтқан сарқытпен қоректенгендеріне риза. Ешқайсысы ақы-пұл талап етіп қыңқ демейді.

Мінезі мейлінше қыңыр, тұла бойы ашу мен ызадан жаралғандай тоң мойын томырық әрі тастай сараң Жұман байдың болмыс-бітіміне сын жүрмесе, ол бір сәрі. Ал жорғалығында мін жоқ, тілінің тәттілігіне келгенде алдына жан салмайтын, неше түрлі қулық-сұмдықты ішіне сақтап жүргенде сыртына сыр білдірмейтін Игілік мырзаның осынау борышты ісіне самарқау қарайтыны тіпті түсініксіз. Бірақ күштінің әмірі әрқашанда өктем, әлсізге бет қаратпайды. Оларға сот жоқ.

Барлық тілегі Жұман малының амандығына ауып, адамшылық қасиеттен біржола жүрдай болған Талтаяқ шал, Жұман жылқысын қорғаймын деп ауыр соққыға жығылған Жабай, екі байдың өріс-қонысы үшін жан беріп, жан алысқан қос балуан Бұланбай мен Сүгірәлі және басқа толып жатқан жалшы-малшылар табан ақы, маңдай тері түгіл бас бүтіндігі мен тән саулығын да ойламайтын.

Осындай бір екі кештің арасындағы жанталас айқаста бірін-бірі ала алмай айқасқан екі батыр саналарына саңылау түскен бір сәтте сойылдарын төмен түсіріп, қамшы алмастырады да, мәңгілік достыққа қол қояды. Енді қайтып қамшыларын қарсы сермемейтіндей болып, серттесіп тарайды.

Қарағанды өңіріне отаршылар келіп, көмір, мыс өндірісін ашқан кезде, байдан күдер үзген кедейлер жалданып, жұмысшы болып кеткен. Енді олар орыс әріптестерінен көріп, тиісті еңбек ақыларын даулайтын болады. Өздерінің тұрмыс жағдайларын жақсарту жолында күре-

суді үйренеді. Сөйте-сөйте олар адамгершілік ар-намыстарын қорғауға да машықтанады.

Сонымен бірге романда жаңа-жаңа тамыр тарта бастаған капиталистік өндіріс қатынастарымен байланысты әлеуметтік әділетсіздіктің жаңа бір түрлері бой көрсетеді. Мәселен, заман ағымын аңғарғыш залым бай Игілік әркімнің ата-қоныс жерін сатып, өндірісшілермен ауыз жаласса, Ордабай болыс пен Жұмабек төре ауыл-ауылдан кедейлерді тоғытып әкеліп, сол үшін компания өкілдерінен нәпақа тауып жатады.

Әлі де буындары бекіп, қабырғалары қатпаған ұлттық жұмысшылар тобының әртүрлі қиындықтары мен қорлық-жапалары дилогияның “Жат қолында” атты екінші бөлімінде кеңінен суреттеледі. Бұл тұста қазақ жұмысшыларының жаңа толқыны арасынан үздік бой көтеріп шыққан, оқулы, азаматтық ойсанасы жетілген Кенжеғара сияқты жастар жұмысшылардың адамдық құқығын қорғау жөнінде батыл күреске шығады.

Ескі ауылдағы әлеуметтік әділетсіздік пен оған қарсы күрес шаралары әсіресе “Ұлпан” романында әсерлі бейнеленген. Шығарманың басты кейіпкері Ұлпан қатал билікші Есенейдің көп жылғы озбырлығынан жапа шегіп, әбден тұралаған ауыл адамдарының талай уақыттан бермен қарайғы еңбек ақыларын төлеттіреді. Оның өзі де уақытша жеңілдік екенін ойлап, бай барымталап алған жерлерді қайтартып береді. Сөйтіп, бет алған жұмысынан қайтпайтын қайсар әйел елдің алғысына бөленеді, жастығына қарамай, ел анасы деген құрметті атаққа ие болады.

Бірақ заманның өктем заңы өз жосығынан қайтпайды. Халықтың қамын ойлап, қайратты мінезден қажыр танытқан азамат жандар мезгілінен бұрын туған мұңлықтар қатарында жеңіліс табады, азап шегеді, құрбандыққа шалынады. Олардың жарқын бейнелері алғысқа толы ел жүрегінде өшпестей болып сақталып қалады.

Ақиқаттан аттамайтын, шындыққа адал реалист суреткер өзінің қалаулы кейіпкерлерін соншалықты сүйіспеншілікпен суреттей отырып, заман бейнесін бұрмалауға бармайды. Осы аталған шығармалардың бас қаһармандары, әр қайсысы өз заманының ауыр жүгін арқалай жүріп, халық мүддесін, ел тілегін өз өмірлеріне өзек етеді. Сол үшін күреседі, ақтық демдеріне дейін өз борыштарына адалдығын сақтап, азаматтық ардақты аттарына дақ түсірмей өтеді.

Көзі тірісінде қадірлеп, өзінен кейін рухын ұлықтаған халқының ұлы жазушыға деген ізгі ілтипатының ішінде осындай асқақ бейнелердің де алғысты аманаты бар.

ОЯНҒАН ӨЛКЕ

Романның алғаш жарық көргеніне жарты ғасыр болды. Оның журналдық нұсқасы жариялана бастағанда-ақ оқырман қауым тамсанып қалған. Абай өміріне арналған көптомдықтың алғашқы кітаптарынан шын асыл мен шынайы көркемдіктің тәтті дәмін татып үлгірген оқырман тағы бір сондай олжаға кенелетінін сезіп еді.

Ол алданған жоқ. Өмірге “Оянған өлке” келді. Қайшылықты қатал заманның қалың қатпарларын қопара келді, халықтың басына туған зобалаңның не бір зардаптарын аша келді, солардың ауыртпалығын арқалаған қара қазақтың азап-бейнетіне жанашырлығын іркілмей білдіре келді.

Қалың ұйқыдан марғау өлкенің әбден оянып болғанына дейін қаншама тоналатынын, қаншама қаналатынын, ал оның бер жағында қаншама тайталас тұрғанын тайға таңба басқандай қылып көрсете келді.

Бір кезде патшалықтың бодандығына кіріптар болған елдің алдында әлі де қаншама қайғы-қасірет тұрғанын көркемдік әдіспен суреттей алған туынды, кең тынысты тарихи роман өмірге осылай келіп еді.

Бұл шығарма туралы кезінде де, кейін де аз жазылған жоқ. Жазушының суреткерлік ше-

берлігі, туындының көркемдік ерекшеліктері, романның тарихи-әдеби құндылықтары жан-жақты қарастырылған. Бірақ әдеби-көркем шығарма тек өз заманына ғана қатысы бар, өзге кезеңдер үшін бейтарап, өткінші нәрсе емес, қай кезде де белсенді өмірлік маңызы бар жанды организм ретінде бағаланатын болғандықтан, оның әртүрлі замандағы, әралуан ұрпақтар ұғымындағы мән-мағынасы сол келер заманның ой-санасына, сол кейінгі ұрпақтың түсінік-түйсігіне қарай өзгере, құбыла қабылданып отыратын болса керек.

Осы орайда жазушының жүз жылдық мерекесін пайдаланып, біз аталған шығарманың күрделі мазмұнын өзіміздегі бүгінгі күннің шындығы тұрғысынан пайымдап көруге талап қылмақпыз.

Романда он тоғызыншы ғасырдың ортасынан бері қарайғы оқиғалар суреттеледі. Бұл Орал және Сібір қазақтарын басқарудың уақытша мизамы негізінде өлкені шындап отарлаудың белсенді шараларын жүргізуге бағытталған жаңа заңның қабылдану қарсаңы болатын. Бодандыққа кіре бастағаннан былай қарай тұтас бір ғасыр бойы кең өлкені алыстан орағыта бейімдеп, бірте-бірте етін үйретіп, арасында ши шығарған асау-арынын құлақтан басып, тұқыртып тастап, әуелі хандықты жойған, сонсоң тағы бір жарты ғасырдай уақытты артқа тастағаннан кейін, аға сұлтандықты жойған, сонсоң әкімшіліктің орталықтағы тәртібін енгізіп, ел ішіне емін-еркін үңгіп кіре бастаған кез еді бұл.

Елдің әртүрлі өңірлерінде отаршылықтың тірек пункті ретінде қалалар салынып, олар жаңа үлгідегі саяси әкімшіліктің орталығына

айналып жатқанын, солар арқылы қазақ даласына сауда және өнеркәсіп капиталының бойлап енуін кешегі кеңестік идеологияның үстемдігі кезінде біз жақсы нышандарға баладық. Қазақ қауымы қоғамдық дамудың жаңа, ілгерішіл сатысына көтеріліп, дүниежүзілік өркениетке жақындай түседі деп жорыдық.

Бәлкім, түпкі нәтижесінде солайы солай да шығар. Бірақ ол аяқты бір басқан сайын бір саты биікке көтеріле беретін баспалдақ емес, халық тағдырын талай талқыға түсіріп, талай тақсыретін тартқызатын ауыр трагедия кезеңі еді. Өзгені былай қойғанда, өздері капиталдың алғашқы қорлану кезеңіндегі ашқарақтықтан арылмаған, әлі жемсауларын толтыра алмай, қызылкөзденіп жүрген орыс кәсіпкерлерінің қорқаулығы неге тұратын еді?

Қазақ даласының әр түкпірін бір тіміскілеп, тау-тасты кезіп жүрген өз жеріміздегі орыс купецтерінің бәсеке-талас бақастығы — ол өз алдына бір хикая.

Қарағанды өңіріндегі мыс пен көмірдің мол кеніне кенелгелі тұрған қызылжарлық саудагер Ушаковтың өзге әріптестері жөніндегі пікірі осының айқын айғағы болғандай. Аты аталып қалғаннан кейін алдымен сол Ушаковтың өзін таныстыра кетейік. Автордың айтуынша, ол қазақ даласын көптен бері көкжал бөрідей кезіп жүрген адам. “Бар қомағайдың әдетінше көп жортты, көпке кездесті, көпті тапты. Бар байлығы қараусыз, қаймағымен жатқан қазақ даласына қадала бастаған көп көздің алдын орап, Сарыарқаның әр қырқасына бір қазық қағып, көмірді темірге, темірді мысқа, мысты қорғасынға қосақтап, арқандап тастады. Қай қазықтың түбінен алтын шығар,

қай жерден мыс сорғалар, әзір оған көзі жете бермейді, әйтеуір иісі білінген кен байлығының жиырмасына таңба бастырып, өз атына бекітіріп алып, Жезқазған, Нілді, Ақбұйрат, Құлжұмыр, Сасық, Соран, Қарағанды сияқты кенді шиырларды кесек-кесегімен қылғып келеді”.

Сөйте тұрып, бәлкім, сол себептен де деген дұрыс болар, Ушаков қазақ жеріне басқа кәсіпкерлердің қол салғанын жақтырмайды-ақ. Әсіресе, осы өлкеден ең алғаш кен өндірісін ашқан Семейдің атақты байы Поповпен сырттай дұрдараз. Сондай іскерлігі үшін мемлекет орындарына танымал болып, солардың тарапынан әртүрлі жеңілдіктер, өзгеден артықша құқықтар алып алғаны үшін-ақ бұның оны атарға оғы жоқ. Онымен талай шайқасып, талай тауы шағылған. Сондықтан сол Степан Попов осы таяуда ғана Ушаков иемдендім деп жүрген өңірдегі Алтынды деген жерге қазық қағып кеткенін естігенде амалы құрып, іштен тынып қалған.

Жалғыз Попов болса бір сәрі-ау. Көкшетаудың мұжығы, әр сөзінің артынан бір нәтиже қойып жазатын шала сауатты Демидов те айналаға шарқ ұрып, ай сайын жоғары жақтан бір кен қорығын сұрап жүр дегенді естігенде, Ушаков тіпті ыза болып бармағын тістеген.

Ақыр-аяғында өзінің болашақ жемтіктесі, Оралдың алпауыт кәсіпкері Рязановты бір жағынан азғырып, екінші жағынан оған өлердегі сөзін айта жалынып, осы Қарағанды маңындағы мыс пен көмір кенін келіп көзбен көруге көндірген.

Сонымен бірге, осы өңірдің жергілікті халқымен ұзақ жылдар бойы араласа жүріп, та-

ныс-біліс болған осы елдің ең беделді адамы, ірі бай әрі төбе би Игілікпен астыртын хабарласып қойған. Бірімен-бірі қанаттасып жатқан үш кен орнын сатып алу жөнінде күні бұрын келіскен мәмілелерін жүзеге асырып, хатқа түсіру үшін келер күнін, кездесер жерін айтысып, екі жақ берік уәделескен сыңайлары бар.

Игіліктің жайлаудан төмен түсіп, күзеуге қарай жүрер жолда он жеті күн ел аралап, қасына ерген бір топ нөкерлерімен Майқұдық басына суыт жеткен сапарында осындай сыр бар еді. Сол күні кештетіп байдың ауылына солқылдақ жеңіл арбалы орыс кәсіпкерлері Рязанов пен Ушаков та жеткен.

Бір-біріне керек екенін айтпай түсініскен екі жақ келісімге оңай келді. Бұдан үш жыл бұрын баласы Апақ далада қой бағып жүріп, суырдың інін қазғанда, астынан тас көмір табылған жерді өзіне меншіктеп жүрген Байжан заңды түрде Қарағандының иесі бола кетті де, астында тұтасып қалың мыс кені жатқан Нілдінің иесі деп, Игілік қасына ертіп келген Боздақ биді атады.

Бұлардың бағасы жөніндегі кесімді де Игілік айтты. “Байжаннан алатындарың ұзындығы он, көлденеңі он шақырым жер ғой. Соның әр шақырымына бір ат байласандар, Байжекең оған риза”, — деді ол. Бірақ жалпы есебін шығарғанда, жиырма демей, он деп түйді. Сонсоң әрбір аттың құнын жиырма бес теңгеге балап, Байжанның қалтасына екі жүз елу теңге күміс ақшаны әзірге сөз жүзінде болса да сылдырлатып салғызып берді. Дәл осы мөлшердегі күміс ақша Боздақ бидің қоржынына да құйылатын болды. Олжалы болған тек бұл екеуі ғана емес. Біраздан бері басынан бағы

тайғандай жүдеп жүрген Жұмабек төреге де бір нәпақа тиді. Ол болашақ зауыт пен мыс, көмір кендеріне керекті жұмысшыларды болыс пен ауылнайлар арқылы жинап беріп тұратын под-рядшыға тағайындалды. Игіліктің беделімен осы Қарағанды өңіріне указной имам болғысы келіп жүрген Күреңкөз қожа жер саудасы жөніндегі қағазға қойылған қолдарды осы арманды лауазыммен байланыстыра баттитып бармағын басқанда, оның қуанышында да шек жоқтай еді.

Барлық ойы өзі шамалағандай болып орнынан шыққанына көңілі толып, күмбезі түнгі аспанға шаншыла бой көтерген ақ орданың қасында самал желмен кеуде кере тыныстап тұрған Игілік бай осы сапарда әр ру, әр атаның белгілі адамдарымен жүздескенде ешкімге тіс жарып, сыр шашпаса да, алдағы істің бағыт-бағдарынан өз ойы қылып емеурін білдіре жүрген. Енді олар да мұның ыңғайынан теріс кетпесін ойлап, тағы бір қанағат сезінгендей болып еді.

* * *

Игілікке барған жолдары сәтті болып қайтқаннан кейінгі болашақ өндіріс иелерінің ендігі анықтап білгілері келгені сол сатып алған кен орындарының қаншалықты құндылығы еді. Осы оймен олар ертелетіп Ақбұйраттағы мыс қорытылып жатқан тәжірибе пештеріне келген. Бұл шаруаны басқарып жүрген неміс инженері Бернер өзінің ақ жүрек мінезімен, өз ұлтының бүкпесіз турашыл салтымен бұларды даурыға қарсы алып еді.

— Колоссально, мырзалар, колоссально! — деді ол алған әсерін жасырмай. — Колоссально, мырзалар, — деп тағы қайталады. Нілдіден әкелінген жүз көлік кенді сұрыптап алып, тәжірибе ретінде байқап көру үшін үш тас пеште қорытып көрген екен, нәтижесі керемет болыпты. Екі мың пұт кеннен сегіз жүз пұттай қара мыс түскен. Бірінші тәжірибе пеші қақ жартыдан артық мыс беріп, екінші, үшінші пештердің өнімі үштің бірінен астам болғандағы жалпы нәтижесі осындай екен.

Мұндай көрсеткішке барлық жұмыс процестері ең қарапайым, тіпті өте жабайы әдістермен атқарылғанның өзінде қол жеткізілген. Жоғары технологиялы металлургиялық кәсіпорындарда қолданылатын байыту, алдын-ала ылғалдандыру сияқты әдістерден ныспы жоқ. Сұрыптадық дегенінің өзі кен кесектерін жай тастар мен түйір балшықтардан айырып ажырату ғана болған. Мұндай керемет құбылыс, инженер Бернердің айтуынша, сол кезде мақталып жүрген ешбір Америкада, ешбір Африкада, ешбір Трансвальда болған емес.

Осының бәрін білсе де, сырын ішіне бүгіп тұрған Рязанов белгілі жайды одан әрі дәріптетеу үшін әңгіменің бетін басқа жаққа қарай бұрды да, оның барып қайтқан сапарының нәтижесін баяндауды талап етті. Ал Бернердің арнайы тапсырмамен барып қайтқан жағы Жезқазған, Мыстау, Имантау өңірлері болатын. Сол жерлерді ежелгі замандардан мекендеген тайпалар өте ертеден бастап мыс қорытқан деген мәліметтің растығы талай рет дәлелденгенін анық білетін Ушаков, Рязановтар соның жай-жапсарын көзбен көріп келуге Бернерді әдейілеп жіберген-ді. Тәжірибелі

инженер көрген жайларын тағы да тамсанып тұрып, таң-тамаша қыла баяндай бастады.

Оның айтуынша, Жезқазғанда мысы алынды деген кен үйіндісі бес шақырым жерді алып жатқан көрінеді. Имантаудың үйіндісі үш миллион пұт дегенге ілгерідегі орыс зерттеушілері түгел қол қойған болса, мына Жезқазғанның бір өзінде алпыс миллион пұт үйінді бар екен. Бернердің есебі бойынша, осы үйінділердің өзінде ғана бір миллион пұт мыс жатыр.

Осы сөзді естігендегі болашақ серіктес екі кәсіпкердің жан күйін автор былай жеткізеді: “Ішкі бір үндері көптен біріге алмай жүрген Рязанов пен Ушаков осы арада бірге еңкейіп, Бернердің цифрларына бірге үңіліп қалды... Екеуі де бар дүние өртеніп бара жатыр десе, оңай ести қоятын емес еді. Көздері қағазды тесіп барады. Адамның көзі біреуді өлтірерде ғана осындай түйілетін шығар деп ойлады Бернер. Әсіресе, аса сыпайы адам — Рязановтың көздеріне таң қалды”.

Осы жерден сәл ғана бойын жиғаннан кейін Рязанов әлі қазылмай қалған кен қабаттарының жайын сұрастырады. Тым ертедегі халық тереңдей алды ма екен, мыс қабаттарын түгел тауысып кете алмаған шығар? — деп анықтай түскісі келеді.

“ — Жоқ, тереңдей алмаған. Үстіңгі қабаттың ғана мысын алған. Ең терең жыралары алты-ақ саржан”, — деп жауап берді Бернер. “Өзіңіз қандай қорытындыға келдіңіз?” деген сауалға да оның қайтарған жауабы әрі кесімді, әрі сенімді естілген.

“ — Мен бұл бір тұтас жатқан өңір, үлкен бір кен жоталарының етектесіп жатқан өлкесі деп білем. Егер менің жеткілікті қаржым болса,

түгел сонда төгер едім... — Инженер өздері қазып көрген жерлерден алған мәліметін әлі де дәлдей, пысықтай түсті. — Жердің бетінен бастап, алпыс кезге дейін мыс тұтас жатыр. Одан әрі тереңдей алмадық...

Арам ойлы Рязанов сонда ғана таңданғанын жасыра алмай:

“ — Ол неткен жер, құдай-ау!” — дегенде, кәнігі көз, тәжірибелі Бернер: — “Қолдан шығармайтын жер!” — деп ойын барынша шегелеп жеткізген. Бас кәсіпкер болашақ өндірістің басқа қам-қарекеттерін әлі де анықтай түспек оймен:

“ — Қарағандының көмірі шын-ақ сенімді ме?” — деп сұрады.

— Үш жылдың ішінде он екі рет тексеріс жасадық. Бұл — тұтасып жатқан көмір, — деп, енді сөзге Ушаков араласты.

Қаз-қатар жатқан мол байлықты әбден біліп алғаннан кейін, бәрібір шешіле қоймаған Рязанов күтпеген жерден қайта толқып, толып жатқан қауіптер айта бастайды. Темір жол салынбаған жерде мындаған көлік керек болатынын уайым қылады. Мындаған жұмыскер қайдан табылады. Мынау құлазыған далаңа орыс жұмыскері келер ме? Келсе, тұрақтап қалар ма? — деген сияқты көп-көп сылтауларды көлденең тартады.

“ — Қара жұмысқа қазақтың өзін артық көрем... бұдан арзан адам күші Африкада ғана бар шығар. Бір жақсы жері — пәтер де сұрамайды. Жаз бойы киіз үйлерінде, қысты жаппамен де өткізе береді... ” — деген Ушаковтың сөзіне дес бергісі келмейді.

“ — Құлазып жатқан өлік далаға қайнаған өмір беру деген абыройлы-ақ іс шығар, бірақ

қиян бір шеттен тиын күтіп отыру да сарылтар деп сескенем. Кенге бай жерлер көп екеніне түгел сенем де, отынсыз-сусыз болғандықтан өлі бұйым болып қала бере ме деп қауіптенем. Лұқсат етсеңіздер, таңертеңге дейін ойланар едім де, жауабымды ресми түрде беріп, ертең жүріп кетер едім”, — деп Рязанов бүгінгі сөзді осымен аяқтайды.

Енді көбінесе аз сөзбен қағысып, бар зілдерін ішке сақтаған екі жойпардың бұл аңдысуына түсінік берген автордың мына сөзіне құлақ қояйық:

“Екі адамның қалтасында жүрген ақша өмірде салғыласпай кездескен емес. Бір қалтада тұрғанда ғана ақша мен ақшаның арасында дауы жоқ. Рязанов пен Ушаковтың арасындағы шалғайласу да ақша мен ақшаның арасындағы салғыласу еді”.

Рязановтың түнімен ойланып келіп, ертеңіне айтқан мына сөздері жазушының жаңағы түсінігін түп-түгел растап бергендей.

“— Ақша араласқан жерде есеп-қисап керек” дейді ғой орыс мақалы. Ендігәрі қайтасып жатпас үшін, мен бар шартымды ресми түрде жазып, мына пакетке салдым да, сізге өз қолымнан тапсыруды жөн көрдім. Оқырсыз да, ұната қалсаңыз хабар етерсіз. Мен Ақмолада үш күн болам. Қызылжарда бір жеті айналамын, — деп Рязанов Ушаковқа пакетін берді де, қоштасып жүріп кетті.

Хош, енді оның шарттарын оқып көрейік.

“Спас компаниясының атынан басқаратын Никон Абрамович мырзаға! — деп жазыпты Рязанов. — Неше жылдан бері есепсіз, тоқтаусыз төгіліп келе жатқан қаржы-қаражаттың біржола тағайындалған, бұдан былай өзгермей-

тін нәтижесі болуын көздеп және ішкі Россияда тез оралып отыратын қаржының қиян бір шетте кешеуілдеп қалатынын ескеріп, оның үстіне, қазақ даласына жұмсалатын қаржының, кейбір жаһаттан қарағанда, сенімсіздеу жайы барын да ұмыта алмай, мен сіздерге мынадай шарттарымды ұсынам:

1. Компанияның жүз жиырма пайының алпысын маған, яғни Александр Николаевич Рязановқа бересіздер. Никон Ушаковқа отыз пай, төрттің бірі тиеді де, Зотов пен Севастьяновқа қалған отыз пай беріледі. Барлығы, қайталап ескертейін, 120 пай...”

Одан арғы баптарда жалпы басқарушы ретінде барлық өндірістің жауапкершілігін Ушаковқа жүктепті де, оны бес жыл мерзімге тағайындапты. Ал одан арғы он жылдық билігін өзіне қалдырыпты. Оны өзіне тиісті пайдың мөлшерімен дәлелдеп бекітіпті. Компанияның басқа екі мүшесі — Зотов пен Севастьянов мұндай құқықтан ада қалдырылылты.

Осы өлкені қайта-қайта тіміскілеп, неше жылдан бері сарпылдауда жүрген Ушаков өзі дәмеленген нәпақаның үлкен бір кесегінен қағылып қалғанына қатты назаланды. Зымияндықпен қулығын асырып кеткен залым Рязановты қарғап-сілеп, неше түрлі былапыт сөздермен балағаттады. Бірақ қалтасы қалың алпауыттың қойған шартына көнбеске амалы да жоқ еді, айтқанының бәрін қабыл еткен де, белсене іске кіріскен.

* * *

Бір ғажабы, өзі әлі келіп орнықпай жатып, тойымсыз ашқарақтық ындынын алыстан та-

нытқан, ымырасыз бақастығы мен бәсекелестік лебін күні бұрын жеткізген кәсіпкерліктің қатал заңы қазақ даласын да шарпып, өз дегеніне өзінше бейімдеп жатқан-ды.

Романның ең басында тағы да таласып келіп, тағы да тақасып келіп қонған екі ауылдың, жаз бойы қос өзеннің кең шиырына сыйыса алмай, күнде қанат серпісіп, күнде қамшы сілтесіп, қақтығысып келіп, енді бүгін, екі кештің арасында арқа тіресіп жатқан көрінісі оқырман қауымға ертеден-ақ таныс болатын. Бірақ мұның тегін емес екенін іштей сезініп секем алғандары болмаса, анық себебін біле бермейтін.

Игіліктің қандай оймен келгенін жоғарыда баяндалған жәйттерден анық аңғардық. Ал Жұмандікі не еді? Күншілдік пен бақастықты табиғи болмысына айналдырған қияңқы мінез қыңыр шал өзінің бақталасы Игілік жайлаудан көшті деген хабарды алысымен, бұл да тік көтеріліп, күзеуге қарай ойысқан. Бірақ қалай барары белгісіз, әйтеуір қайда барса да Игіліктің алдын орап, соның қонар жеріне қосарлана килікпек. Өзінің он жеті мың жылқысымен қотарыла қаптап келіп, бақталасының қостарын жапыра басып, таптап тастамақ.

Бірақ тайыз есеп тақырға мұның өзін отырғызып кетті. Игілік бұл маңайға мал айдамайды. Жаңадан жасатқан он екі қанат күмбезді ақ ордасы мен ақбоз үйлі отауларын ғана тіктіріп, оларды айнала қонақ күтер, қызмет қылар көрші-қолаң жайларымен қоршап тастайды. Бәрі бұла, ың-шыңсыз, тып-тыныш күйде өзінің бұрынғы үйреншікті арнасына түскен тұрақты тіршілік жарастықты жалғасын тауып, өз ауанымен жүріп жатыр.

Ал енді сол алаңсыздықтың астарында әлде қандай жылым ағып, әлде кімдер түн қараңғылығын жамыла атқа қонса, қапелімде талмау жерден тиген сойылдың соққысына жығылатын мұның жігіттері болмас. Екі ауылдың арасындағы ырылдасқан ит шайқасында өлімші болып таланатын да мұның ауылының бөрібасарлары бола қоймас. Көлденең өткен көк аттының көмірінен көмейі бітіп, әлде кімнің күміс самауыры ағып кетсе, ол үйінде ызадан жарылғалы отырған шалдуар шалдың шайдан қағылғаны үшін бұл қалайша кінәлі болмақ?

Дегенмен, бір сыбыстан секем алған Игілік түн қараңғылығында қапталын жамылған күйі көрші ауылға қарай аяндаған. Уәделі жерде жолыққан ол ақыл-парасаты үшін өзі қатты сыйлап жүретін Көпей бәйбішеге бар сырын ашып, ақтарып айтқан.

— Көпей, көп кәугөріктің күнде көріп жүріп ұқпайтынын сен үйде отырып-ақ біліп жатасың. Солардың бірсыпырасы біздің үйде жатыр. Мен оларға әлі ешнәрсе айтқан жоқпын. Оларға айтпағанымды саған айтам. Маған енді жер керегі жоқ. Менің байлығым базарда. Осы араға көшіп келгенде осы бір алақандай бұлақтың басын иемдене қояйын деп келгенім жоқ. Одан үлкеніміз кетіп қалмасын деп келдім. Иесіз жер деп, өз еркімен ойып әкетпесін деп, иесімін деп, өз қолымнан бермекшімін. Ірге тебе алмастай етіп, шақтап берем. Мені жерге қызығады деген жұрт менің өз жерімді барып алсын, қыстауымды алып жатса да, неге алынды демеймін. Ол қыстау ендігі жылы сиыр қора болып қалады. Бірақ осы отырған жеріміз кетеді. Ендігі иесі келіп жатыр әне. Мұны

қымаған жұрт көбінен айырылады, үстеу қосып беретін болады... ”

Игілік Жұманның бәйбішесіне артығырақ айтып қалдым ба деп қауіптенгенімен, оның әлі де тұйық жатқан ішкі қатпарлары баршылық еді. Мәселен, ақ ордадағы кешкі мәмледен кейін оңаша қалған бір сәтте шаруаның өте тез және аса оңтайлы аяқталғаны үшін Ушаков ризашылық білдіргендегі Игіліктің жауабы да жай бір орайластықпен айтыла салған төлеу сөздің төңірегі емес еді.

“— Жоқ, сіз алғысты әлдеқашан айтып қойғансыз. Сізде күттіру бар ма ондайды... Қарыздар менмін... ” — деп Игілік бұлардан көп пайда көріп жүргенін ұмытпайтындығын аңғартқанда, тілге тиек етер дәлелі жеткілікті болатын.

Баяғыдан бері бағыммен келген малды қысқа қарай қолға ұстауды, мая-мая шөп шабуды, өзіне жетерлік егін салуды Игілік осылардан үйреніп еді. Малдың жүні мен қылы, мүйізі мен терісі ақшаға өтер көзін тауып, Ірбіт, Омбы, Том, Қызылжар, Селебеге дейін барып қалған. Атбасар, Қараөткел, Кереку, Қоянды базарлары Игілікке қазақ даласы естіп білмеген түсім бере бастап еді. Игілікке алғыс айтқызатын да осылар-ды.

Бірақ ол бүгінгінің болмысына бір өлшеммен ғана қарай алмайды. Өткеннің өзекжарды беубеуінен де бетін біржола бұрып кете алмайтын тәрізді. Кете алар еді, егер келешектің талабы мен қазіргінің таразысы тым өктем болмаса. Оған сол түннің бозғыл таңындағы Игіліктің мына бір көңіл күйі куә:

“Кеше кешке бір сарынмен ғана тырс-тырс етіп келген солқылдақ көк арба қазір де сол

сарынымен ауылдан ұзап барады. Семіз үш қара кер ат жолға түсіп алған соң құйындай жүйткіп, борандатып кетті. Енді ол арбаға жегілген үш қара кер ат емес, қара түсті пәледей құтырынып, тұтас қозғалып, ұмар-жұмар кетіп барады. Екпінінде ызғырық лебі бар сияқтанады. Тап осылай тез жүру, өндіре жүру Игіліктің өзінің де арманы екені есіне түседі. Бірақ ысқыртып, ағызып кетіп бара жатқан қонақтарына жолы болғай-ақ деп достық та тілеп тұрған жоқ. Оларға тілейтіні қорғасындай ауыр, мұздай суық сезіледі. Бұлар мол пәленің басы сияқтанады. Ірге теуіп алса, молығып тез өсетін ыңғайлары бар. Кен шыққан жерлер түгел қазыналық деп жарияланған патша әмірі болмаса, Игілік бұл Арқаны жанға қиятын ба еді!.. ”

Жоқ, арбалы түгіл салт аттыны да жүргізбес еді. Енді міне, Ақмоладан ирелендеп, жыланша бұрандап шыққан жіңішке жол Қарағандыны басып Көкөзекке жетті. Сарысудан асып, Нілдіге жақындап барады. Тағы бір тармағы Қарқаралы, Баянауылдан асып, Бесшоқы, Көрпештау, Қызылтауларды кезіп кетті.

“... Әлде Ақмола, Қояндыға қатынасып түру үшін сол жіңішке жол өзіне де керек болар ма екен? Мынау тізіліп тұрған жүк арбалары мен бүгін келетін пәуескелерге жол керек болатын шығар! Енді базарсыз күнінде сән қайсы қалған? Жоқ, Ушаков кете берсін, зәндем түбіне кетсін, бірақ жіңішке жол өшпейтін болсын... Ол жай жол емес, ақша келетін жол, ақша жолы”.

Міне, бүгінгі Игілік дәл осындай, келер заманының кері болса жонын тосып қарсы тұра алатын қайсарлығы да бар, кеңшілігі

болса бетін беріп қарсы ала алатын амал-айласы да жеткілікті, мықты адам. Ал сонымен бой теңестірмек болып текетіресте жүрген Жұман бай кім? Жаратылысында қыңыр мінезбен қисық біткен, қияңқы бая-шаялығының үстіне, өзі өлердей өзімшіл, өзгенің болғанын көре алмайтын күншіл, тоңмойын топас жан.

Майқұдықтың басына келгенде-ақ масқара болып алданған ол ертеңіне тұра салысымен үйін жықтырып, жүгін арттырып көше жөнелгенде де барар бағыты белгісіз еді. Ашу қысып, ызаға булығып келе жатқанда, Игіліктің шымбайына батады-ау деген Дайрабай даласы есіне түсіп, көшінің басын солай бұрған. Бірақ бұл жерден де барқадар таба алмады. Түні бойы дөңбекшіп, тыным көрмеген бірмойын сыңар езу мұндар таңертең бұрын-соңды құлағы шалмаған бір жат шарылдан секем алып оянса, Игілік сұм бұл жерде де алдын орап кетіпті. Қаладан алдырған су жаңа шөп машиналарын Дайрабайдың қорығына өргізіп жіберіпті. Көк шалғын мен қалың қауды баудай түсіріп, жусатып жатыр.

Оразасын да ашпаған тентек шал атына міне салып шапты да, сонау көз ұшында жүрген Игіліктің шабарманы — жылтыр Омарға қарай текіректетіп барып, бір-екі рет қамшы сілтеуге ғана шамасы келді. Жырынды қу одан әрі қарасын да көрсетпей, сытылып кеткен. Кеше көшін бастап келе жатқанда алдынан кездескен бақас байдың пәуескелерін біраз қомпылдатып соққылағанда да, дәл бүгінгі сияқты, айызы қанбай қалған. Сол ашудың жетегімен барып, қорықтың құрап тұрған қалың қауы мен ақ селеуіне желді күнде қаптатып өрт салды.

Ызаға булыққан содыр мінез мұнымен де тынған жоқ. Істің аяғы насырға шабатыны енді есіне түскендей, ағайыннан араша іздейтін ескі әдетіне басып, руына ұран сала бастады.

— Қайдасың, Сармантай, қайдасың! Өртке күйіп жатқанда келмесең, өлгенде келемісің?! — деп, жау шаптылап, жан-жаққа шапқын жіберді. — Адамымыз өліп, өртке ұшырап жатырмыз. Қарекенің байы Игілік шауып алғалы жатыр. Тез жетсін, еркек кіндікті қалмасын!” — деп әбден ушықтырып жіберген. Жайбарақат жатқан елді жалған намыспен арандатып атқа қондырған долы шал мұнымен де мақсатына жеткен жоқ. Бір сұмдықтың боларын күні бұрын біліп, болжам қылған Игілік ауылының адамдары ақбоз үйлерді көк арбалармен айнала қоршап тастағаннан кейін, тасада тұрып жаяу жарақтанған қарулы жігіттер ат үстінде анталаған шапқыншыларды аттарын тірсектен бір-бір ұрып құлатқан да, үстіндегі қауқиған қарасындарын оп-оңай қағып түсіре берген.

Сөйтіп Жұман бай бұдан да абырой алған жоқ. Екі жақты жауықтырып, өз адамдарының сағын сындырып, елге әшкере, жұртқа масқара болған күйі айдалада жалғыз үй қалған. Соның үстіне Ақмоладан қоңыраулатып полиция бастығы келді де, кені бар жерге заңсыз келіп қонған басбұзар байдың қолынан “подписка” алып, бұл өңірден біржола қуып салды.

Елге қарар беті қалмай, әбден жер болған Жұман ауылы алда келе жатқан қаһарлы қысқа қамсыз кіріскен де, қалың жылқысын қос-қос қылып бөліске салып, көбін алыстағы бөтен ауылдарға айдатып жіберген. Олардың көбі жұтқа ұшырап қырылды да, қалғандары

ұры-қарының жемтігі болды. Өз қолындағы мың қаралы малы қатты боранда қайыру бермей ығып кетіп, алдындағы өзеннің биік жарқабағынан құлап өлді. Солармен бірге өзі де омақасты.

Заманы өткен сасық бай малдың құлы болып көзін ашты да, сол малдың өлімтігімен бірге бұл дүниеден көшкен, осылай біржола қарасын батырған.

* * *

Жұманды жұрт алдында біржола жер қылып, соңғы көшіп барған жерінен де айдағып тастағаннан кейін Игілік өзі де көшіп, Шерубай-Нұраға келіп қонған. Енді оның бар байлығы көз алдында, аузымен оттап, аяғымен жүріп, үлкен ақ ауылды қоршап жатыр. Әр қабақтан, әр қырқадан қарауытып көрінген көп жылқы көкжиекті кернеп, әрірек ысырып тастағандай көрінеді. Биік ақ үйдің сыртында, қасындағыларға сол ақ үйден де биігірек көрініп Игілік отыр.

Жай отырған жоқ, айналасында мүриттей мүлгіп, аузынан шыққан әр сөзін алғыр тазыдай қағып әкетіп отырған тақыр Омар, Жұмабек төре, Ыбырай кіреші, Батыраштарға, төрт көздері түгел отырған өзінің үш баласына берер бұйрығы мен тапсырар шаруаларын кейде сөз арасында елеусіз сүйей салды қылып, кейде жұртқа құлақ қағыс қылғандай әдейі мипаздап, жүйе-жүйесімен жеткізіп отыр.

— Олжабай, қолың тимей жүр ме, әлгі бір қағазды жөнелтпедің білем? — деп болыс баласына бұрылса, өндірісшілерге сататын өз жер-

лерін “жай берілді” қылып көрсету үшін ескерткені.

Немесе:

— Төре, сен мына зауыттың бір күні қысып кетерін ескеріп жүрген шығарсың? — деп Жұмабекке қараса, — өнеуті шарт бойынша шахтаға баратын алғашқы бес жүз жігітті әзірлеп қой деп соңғы рет ескерткені.

Енді бірде көмір тасуға қанша кіре қосатынын біле келген Ыбырайдан керек деген мөлшерін “жүз пар өгіз” деп өзіне айтқызып алып, сонсоң: Ақбұйрат пен Қарағандының арасында көлік айына неше рет айналатынын “он” деп анықтатып алғаннан кейін, оның есеп айырысар мөлшерін “сегізге” түсіріп шегелейді де, кіренің жазғы-қысқы арба-шанасының сайлы болуын және тапсырады. Есептен ұтылып бара жатса да, кіреші, әрине, үндей алмайды.

Ендігі сөзді тағы да автордың өзіне берейік:

“Кіріс-шығыс, пайда-шығынның бірін елемейтіндей көрінетін Игілік бұл далада теңдесі жоқ есепқор еді. Жалақы дегенді білмейтін ауылдың ескі дәстүрі жайлаудай кең болса, санаулы ақшасымен, кірімен, кезімен, есеп шотымен келген базар да, завод та, обырдың өңешін кеңейте түспесе, тарылтқан жоқ, молықтыра түсті, қызықтыра түсті... Көрінген көдені қызғанып, сақардай сақылдап қайнап кететін Жұманның обырлығы мұнымен салыстырғанда алжыған шалдың ашқарақтығындай ғана болымсыз бірдеме. Игіліктің саусақтары тырсылдата білетін таспиығы да есеп шот қана болатын еді”. Ұй маңындағы жат-жарандар кетіп, енді тек өз шаруасындағы адамдар қалғаннан кейін Игілік бұйрықтарын қысқа қайырып, ашық жариялаған:

— Қоғабай, сен Омар екеуің ертеңнен қалдырмай жылқы қостарын ықшамдап қоярсыңдар, — деп ортаншы баласына тапсырды. — Бір қос сегіз жүзден аспасын. Қос басына бес жылқышыдан шығар, қарулы жігіттерден таңдап шығар. Әр жылқышының мінуіне он екі айғыр бер: бір айғырды он бес күннен артық мінбесін, күн ара ауыстырып мінсін...

— Онда биыл тағы үш қос қосылатын болады? — деп әке ойын қате ұғынған баласына наразы көзін бір ғана аударып, Игілік ойын әрі қарай таратады:

— Қосылмайды. Сібірдің жүз он сегіз базарының қақ жартысы алдымызда тұрған жоқ па... Қараөткел, Қызылжар, Есіл базарларынан қалмас... Әр қостан екі жүз жылқыдан сұрыптап алып, базарға айдат, саттыр.

Одан әрі бекеттер жайын сұрастырғандағы Омардың қайтарған жауабы тақ-тақ етіп естілген:

— Нілді мен Ақбұйраттың арасындағы төрт бекет есік-терезесінен басқасы бітіп тұр. Шөбі тасылып жатыр. — Қарағанды мен Ақбұйрат арасындағы бекет жайында бұйрық бүгін ғана алынғанмен, оның да әзір болатынына Омар кәміл сенімді.

— Машиналар тоқтаған жоқ қой?

— Жоқ, қар түскенше доғарылмайды деп келдім.

Игілік енді бір сәт алдағы қатал қыстың сары аязында жеке кірешілердің өгіздері әр бекетке тоқтаған сайын мұның кірге тартып, қадақтап сатқан шөбінен сылдырап түсіп жатқан күмісті де көзіне елестеткендей еді. Осы орайда тағы бір есіне түскені — компания

алғаш құрыларда Ушаков бұған өзіне ортақ пайда негізінде жарналас болып кір дегенде, Игілік төрт мың жылқысын бірден сатуға қимап еді. Енді қайтарымы көзге көрініп тұрған пайданы ойлап, екі мың жылқыны сат деп баласына тапсырманы өзі беріп отыр. Тегі, ақшаның әмірі ескі дағдыдан күштірек болса керек. Оны есепқорлыққа үйретіп жүрген де осы күштінің ықпалы екені даусыз. Тағы бір көрініс көзге елестейді.

...Әр тереңнің де түбі бар. Осы өңірге түпсіз терең, қол жетпес биік көрініп жүрген Игілік ауыл ұйықтап, жұрт аяғы басылғаннан кейін ең бір ұсақ нәрсенің есебіне кіріскен. Онысына өзі де ыңғайсызданатын сияқты жалғыз отыр. Аспалы шамды төменірек түсіртіп, алдына үлкен есеп шотын қойып, манағы кірешілермен арадағы есеп-қисаптың анығына жеткелі отыр. Өзі байқаусызда жаңылыс айтпады ма екен деп, соның анығын білмек.

“— Сен қатын, енді тыныш жат, жаңылдырма, — деді әйеліне. Белі үзіліп, мықыны мен бөксесі дөңгеленіп, көтеріңкі жатқан сылаң бедеу байының қасында шынтақтап жатқан бойы еркелей сөйлеп:

— Тыныш жатам... Қолыңа қарап жатайын, — деді”.

Игілік үнсіз ойланып, есеп шотына жүз пар өгізінің жиырма бес пұттан екі жарым мың пұт көмір әкететінін қақты... Пұты алты тыйыннан. Жүз елу сом. Айына сегіз рет оралғанда, болады екен мың екі жүз сом. Нілді мен Ақбұйраттың арасында жүз түйе жүр... Онымыз айына төрт оралады. Пұты он тыйыннан... бір жолғысы екі жүз сом.

“—Жоқ, Ушаков алдамапты. Айына екі мың сомнан түсіресің деп еді, есеп шот та соны айтып, жаңылыспай тұр”.

Есепті дос айырылыспас деген рас-ау. Игілік мұны да көңіліне бір түйіп қойды.

* * *

Үш жыл бойы табанды шыдамдылықпен, қайтпас қажырлылықпен қалана берген мыс заводы қыс ортасы ауғаннан кейін іске қосылып жүріп кетіп еді.

Зырылдаған бір дөңгелек бітпеген, асықтырар бір екпін жоқ далаға Ақбұйрат адырынан жаңа бір тынышсыз леп соққандай болды. Бұл әлі шын мағынасында завод та емес, тас қораға қамалған тас үгетін тиірмендер, тас елейтін електер, мыс қорытатын тас пештер ғана еді. Бірақ осы бір болмашы лептің өзінен-ақ үлкен бір өңірдің талмаураған көп ұйқысы да, марғауланған ойы да сергіп, далада бір жаңа өмір ояна бастаған.

Дауысын созып мәңіреген жалғыз өңештің үні қырат-қырқалар мен сай-салаларды ұзақ кезіп жүріп, тыныш ауылдарға еріксіз естіледі. Тас қырқаның басынан гүрс-гүрс еткен тас тиірмендері, күркілдеген тас електер, бырқ-бырқ жөтелген пар машинасы маң-маң басқан паң атанның аяңына да асығыстық қосты. Ерте жатып, кеш тұратын қазақ ауылдарында білтелі шам таң қараңғысынан жылтырайтын болды. Бұрын жалғыз-жарым салт аттылар былқ-былқ жортатын көрбілте жолдар, енді аппақ даланы тіліп түскен қасқа жолға айналып, әрі кеңейіп, әрі ұзарып, жер шетіне дейін кете беретін сияқты көрінеді.

Мұндағы барлық өндірістің үлкен басшысы Никон Ушаков ұзақ сапардан оралғандағы көрген көрініс осындай еді. Инженер Бернердің баяндамасын тыңдап отырғанда, бір сәт Ушаковтың көз алдына осыдан үш жыл бұрынғы алғашқы тәжірибе пешінен алынған мыстың көрінісі елестеп еді.

...Жасылдана жарқырап жатқан сұйық мыс бар шұқырды толтырыпты. Әр жерге ілінген аспа шамның жарығынан ай сәулесі түскен кішкене-кішкене көлдей жарқырайды. Осы Ақбұйрат адырының өзінен алынған, Нілдіден сұрыптап әкелінген кен ең алғашқы түсімді өнімін беріп еді. Бергі шеті айқын, ар жағы күңгірт көрінген кішкене-кішкене мыс көлдері біріне-бірі жалғасып, алысқа, түн қойнына қарай кете беретін сияқты көрінген Ушаковқа...

Көкшіл көздері балқыған мыспен бірге балқып бара жатқандай, ери бастағандай елестеген. Бесіктегі баласына еңкейгендей, әлі қатпаған шұңқыр толы сұйық мысқа еңкейіпті де, жан-тәнімен рақаттанып тұрып қалыпты. Бар сезімін жалғыз ғана қуаныш аударып әкеткен... Екі қолын тізесіне тіреп алып, ұйып үңіліп тұр...

Ал қазір бүкіл завод қитықсыз жүріп кетіпті. Екі тас пеш мысты ойдағыдай беріп тұр, енді екеуі жақын арада қатарға қосылады...

Сонымен, Ақбұйрат заводының қорланып қалған мысын бірінші рет Қызылжарға жөнелтетін күн де жетті. Түс ауа Батыраш әкелген Игіліктің түйелі керуені үш мың пұт мысты артып аяқтап келеді.

— “Міне, Никон Абрамович, айтқаным дәл шықты. Жүз қырық түйенің жүгі артылды, енді

қалғаны он түйеге артылады да кетеді”, — деп, Бернер өз есебінің дұрыс шығып жатқанын Ушаковқа бір мәлімдеп кетті. Осы екі арада табандары жуан бөренедей қалың еменнен қашап жасалып, қос түйе жегіліп, шабақтарына дейін қалың темірмен шегенделген бір ауыр шана Ушаковтың алдына келіп тоқтай қалды. Он шақты жігіт арнап жасалған темір төсегімен қоса жылжытып, шөккен нардай дәу кесек мысты осы шанаға қарай әкеле жатыр. Бұл Нілдіден осы кесек күйінде табылған самородок еді. Бүгін ғана қашап жазылған жазулары ай сәулесіне шағылысып, сап алтындай жарқырайды.

“Успенский самородок — 53 пуда. Рязанов — Ушаков и “К”. На парижскую выставку” — деп жазылыпты.

Айтпақшы, бұл кезде Ақбұйраттағы завод аты — Спасский, кен аты — Воскресенский, Нілдідегі кен аты — Успенский деп өзгертіліп, орыс дінінің қадірлі мейрамдарының атымен аталатын болған. Бұл жүк те барар жеріне сол жаңа атпен кетіп барады.

Жаңағы кесек мыс осы шанадан түспеген бойы Екатеринбург арқылы Петербург аспақшы. Одан әрі Парижге кетпек. Қазақ даласынан дүниежүзілік көрмеге тұңғыш рет бара жатқан “керемет” осы. Бұдан гөрі кішілеу, қырық пұттық бір алып патшаның өзіне сыйға тартылып, бұдан бір жеті ғана бұрын Петербургке және жөнелтілген.

Ұзамай жүгін артып болған түйелі кіре қоңыраулатып, күңгірлеп, Ақ-бұйрат адырынан Көкөзек қоңырына қарай құлай берді. Жар басында, мыс керуеніне қызыға қарап

жалғыз Ушаков түр. Жиырма жылдан бері тыным таппаған, шаршай білмеген адам ақша боп оралатын кіреге, үлкен жез қоңыраулардың сылдырлағанына ән тыңдағандай елтіп қалыпты. Өркештері өсек айтысып отырған екі кемпірдей кезек изесіп, семіз түйелер паң аяндап, шұбап арғы қабаққа шыққанша, Ушаков та көзін айырған жоқ. Қандай жақсы көрініс, қандай жақсы күй!. . Тас еді, шаң еді, азап еді, кір еді, енді міне: мыс болып жүріп кетті, күміс болып кейін оралады.

“Қош, жиырма жылдық азабым! Ағылшындарға, француздарға, немістерге Россия байлығынан, байлық жасай алатын адамдарынан сәлем айт!”

Өзі айтқандай, жиырма жылдық азабымен қош айтысып, көңілін бір демдеген Ушаковтың бұдан әрі жедел қолға алған екі шаруасының бірі — ойдан-қырдан құрастырып ілдебайлаған ескі техниканы шама келгенше жаңғыртып, мыс заводын жетілдіру, Қарағандыдағы ашық, жабық шахталарды жөнге келтіру, сонсоң, әсіресе, бұдан былайғы негізгі өндіріс күші болады деп есептелген қазақ жұмысшыларын тұрақтандыру, олардың еңбек және тұрмыс жағдайларын қазіргі “тағылық” күйден шығарып, ең болмаса “адам дәстүрлі” деуге келетіндей шамаға шығару болып еді.

Ең алдымен, сайып келгенде, өз қарабасының пайдасы үшін істелген бұл істер де санаулы уақыттың ішінде өз нәтижесін берді. Жалақылары тұрақтандырылып, бір шама күнкөріске жарап қалғаннан кейін кеншілердің жұмыс өнімділігі артты, жұттан қашып, ауылдан топ-тобымен келіп жатқан кедейлер де

сапқа қосылып жатты. Жеркепеде үй-іштерімен, бала-шағалары, еркек-әйелдері қойында-сып бірге жатқан жұмысшы отбасыларына барақтан жеке бөлме берілетін күйге жетті. Оларға монша салынып, тағы басқа тұрмыстық ең зәру жағдайлар жасала бастады. Бұл саладағы ең үлкен жетістік — Ақмолада қазақ жұмысшыларының балаларына арналып, төрт сыныптық мектеп ашылды да, кейін жеті жылдық тау-кен техникумына айналдырылды. Оны бітіргендердің алғашқы тобы өндіріске қайтып оралып, десятник, штейгер сияқты басшы жұмыстарға орналасты. Ақмоладағы оқуды ең үздік бітірген жастар Омбының, Томның жоғары оқу орындарына жіберіліп жатты.

Бірақ мұның бәрі уақытша ғана болған өткінші шаралар, көрген түстей ғайып болған жақсылықтар еді. Компанияның негізгі иесі Рязанов өз серіктесінің бұл сияқты әулекі еркінсулеріне төзіп отырмақ емес еді. Біріне-бірі орайласа істелген жүйелі жақсылықтардың бәрін бір күннің ішінде бір бұйрықпен заңсыз деп бұзды, жоқ қылып жойды. Сол заңсыздықтары мен жолсыздықтары үшін Ушаковты компаниядан шығарып, оның жарна пайдасын аукционға салып сатып жіберді. Сатып жіберген жоқ, өзі тасада қалып, бір жалдамасы арқылы өзі иеленіп алды.

Жаны қысылған Ушаков: “пайдаға ортақ болайық, менің акцияларымды сатып ал”, — деп азғырып алып барған Игілік бай ашық аукцион басталған бойда-ақ үйірлі жылқыларымен капитал алпауыттарының шаңына да ере алмай, жер болып үйге қайтқан.

Дилогия-романның бір кітабы аяқталды. Бірде жымдасып, бірде жырғасқан қым-қуыт

оқиғаларымен, талай тағдырдың кесімді тауқыметін милығынан асыра тартқызған, тек қана Мүсірепов қаламынан туа алған есепсіз мол көркемдік құндылықтарымен тұтас бір тарихи кезеңнің жүгін арқалаған атақты шығарма жарты мәреге жетті.

Өлке оянды. Бірақ бұл бабына келіп, балбыраған ұйқысын әбден қандырып, күш-қуатын бойына жинаған сергек ояну емес, өлі мен тірінің арасында талай рет тұншығып, талай рет булыға бастырылығып, ақтық демнің аз-ақ алдында қатты шошына есеңгіреп ояну еді.

Алда қандай асулар мен жасулар, шыңдар мен шыңыраулар бар — оны “Жат қолынан” көреміз.

ЖАТ ҚОЛЫНДА

Фабит Мүсіреповтің шығармашылық мұрасына дилогия болып кірген екі романы — “Оянған өлке” мен “Жат қолынданың” дүниеге келу мерзімдерінің арасындағы алшақтық отыз жылға созылып еді. Бірінші кітаптың жалғасы болатыны жөнінде хабардар оқырман, қаншама асыға күткенімен, оны ұсына қоюға жазушы асыққан жоқ және қашан жарық көретіні, не себептен кешігіп жатқаны жайында да жұртшылыққа ләм-лим деген емес.

Сонымен, екінші кітап сексенінші жылдардың бас кезінде, жазушы өмірінің соңғы кезеңінде ғана дүниеге келді. Сөйтіп, бұл, екінші жағынан, Мүсірепов шығармашылығының ең соңғы туындысы, яғни оның жазушылық жолының ең ақырғы нүктесі болып қалды.

“Оянған өлкедегі” оқиғалардың қалай басталып, немен аяқталғаны есімізде.

Осы орайда екі кезеңдегі екі түрлі жағдай көзге елестейді. Біреуі — Рязанов пен Ушаков Қарағанды жеріне алғаш рет келіп, Майқұдық басында кен орындарын сатып алғандағы жағдай. Сонда ел тарапынан бой көрсеткен жалғыз адам Игілік еді. Ол — бір жағынан, өз пайдасын жұрттан бұрын ойлайтын әккі есепқор болса, екінші жағынан, қанша дегенмен, қанына тартатын осы елдің бас көтерер тұлғалы адамы.

Бәрібір қазынаға кетіп бара жатқан соң, иесіз демесін, босқа кетпесін деген ойдың жетегіндегі естияр ел ағасы. Одан бөтен ел мүддесін ойлаған, жерін жоқтаған бір жан жоқ.

Ал қазір ше! Тұтасқан қалың қауым — шахтерлер ауылы бар. Күні кеше аштықтан, жұттан қашып, жалаңаш-жалпы шұбырып келген кедейлер қазір — тепсе темір үзетін, бұлшық еттері бұлтиған көміршілер, қорыту пешінің ыстығына қақталған мыс қайнатушылар, тағы басқа маман жұмысшылар. Бір кезде Жұман, Игілік байлардың жалшылығында ақысыз-пұлсыз салпақтап, солардың намысы үшін барымтаға бас тіккен қос балуан Бұланбай мен Сүгірәлі, солардың үзеңгілес жолдастары Байшегір мен Алшағыр, ұста Баянды мен балғашы Жабай — бұл күнде әрқайсысы бір-бір топ шәкіртке ұстаз болғандай толысқан, ақылгөй ағалар; әрқайсысы бір-бір әулеттің үйелменді ұрпағын тәрбиелеп отырған орнықты отағасылар. Әрқайсысының бойында кешегі ауылдан алып келген қазақы мінез-машықтармен қоса жаңа өмірден дарыған жарасымды жақсы нышандар байқалады.

Бұлар маңайдағы мал баққан әлі де көшпелі күйдегі ауылдар мен мына орныққан отырықшы жұмыскер қауымды байланыстырып, біріне-бірін жақындастырып отырған сенімді дәнекер сияқты болып көрінеді. Оларды осы жолдан тайдырмай, өздеріне мықты таяныш, сенімді серік болып жүрген, ауылдың ақ жаулығын салып келіп, енді қымызын жаңаша сапыратын, самаурынын жаңаша қайнататын Көпей мен Наргөз, Нәзира мен Нәзікеш сияқты шешелер мен жеңгелер өз алдына. Әсіресе көз қуантар, көңіл тоғайтар бір шоғыр топ —

әуелі ауылдағы бастауыш мектепті, сонсоң Ақмоладағы тау-кен техникумын бітіріп, біразы әрі қарай оқуға кеткен, ал біразы өндіріске келіп, жемісті жұмыс атқарып жүрген Нартай мен Әлішер, Жәния мен Нұрила, анау Жомарт пен Қарлығаш, мынау ерке мінез Гүлбаден сияқты жаңа заманның жас өркен түлектері.

Жазушы уақыт мөлшерінен ілгерілеп кетпей, кешегісі мен бүгінгісін қоса көрсете отырып, осы жайларды екінші кітаптың алғашқы бөлімінде ерекше сүйініш сезімімен сүйсіне суреттейді. Сонымен бірге осы көріністердің барлығы жиналып келгенде, төніп келе жатқан жаңа қауіптің — шетелдік құбыжықтардың алдына тосқауыл болардай немесе соларға бір елеулі қарсылық көрсетердей айбын ретінде көрінеді.

Әлбетте, кен көздерінің шетелдіктерге сатылуы жайындағы сыбысқа мүдделі жақтар арасында әрқилы көзқарас бары да автор назарынан тыс қала алмайды. Сондай мүдделілердің бірі бұл кеніштерге ертеден бауыр басып қалған Ушаков екені белгілі. Өзі компаниядан қуылып, акциялары сатылып кеткеннен кейін, есеп-қисабын дұрыстап, біржола көшіп кету үшін бұл араға қайта оралған ол өзінің ізінше бір кездегі француз президентінің баласы, кенші-инженер Клод Эрнст Карно мен Рязановтың адвокаты фон-Штейннің келе қалғанынан анық секем алған. Сондағы Ушаковтың жан күйі өзінше ауыр.

“Әлде не алыстан елес беріп, туған елінің байлығы талан-таражға түсетін лебі келетін сияқтанады. “Талау-талау!” деп айғайлағысы келеді”. Бірақ ол ешкімге айқайлап, араша сұрай алмайтынын біледі. “Рязанов ұзамай

күлайды. Мына келген жер дүниенің тазғыр мойын қара құстары мен құзғындары өлімтік иісін сезіп айналып жүр. Қазақ жерінде әлі де ортақтас болармын деген он шақты кен байлықтары бар еді. Қош болыңдар! Бәрің де кетесіңдер жат қолыңда! Кетесіңдер жат қолыңда!”

Жан ашуындай қатты күйзеліс үстінде ол шынын да айтып қалған. Оның күңіреніп тұрғаны — жатқа кетіп бара жатқан қазақтың жері үшін емес, өзі әлі де пайда көрермін деп үміттеніп жүрген кен байлықтары үшін екен. “Тумағанның түбі шикі” дегеннің бір көрінісі осы болса керек.

Әр нәрсені алыстан болжап, тереңіне қапысыз көз жеткізе білетін Игілік ойы басқаша. Ішкі күйініші де, далғарған күйзелісі де шынайы: “Қазақ жері қазынаныкі деген заң барын білетін. Ішке орнаған бір тас кірнесі осы болатын. Енді сол жер жат елге сатылатын болса, елінді бірге сатқаның емес пе? Жерінен айрылған ел қандай ел болмақ? Әлде өз зығырданы аз болғандай, ақ патшамыз қазақ даласына қосалқы қожа қоймақ па? Мына кісі (Ушаковты айтады — Ж. Ы.) қазақ елінің осындай қайғы-зарына ортақтасып отырған жоқ, бос жатқан байлықтан айрылып қалғанына күйініп отыр. Жерің мен елің бірге сатылайын деп отырғанда біз қайтуымыз керек... ” “Біз қайтуымыз керек?” — деп назалана қайталайды.

Міне бұл шын мәнісіндегі жан күйзелісі, аһ ұрып арпалысқан ішқұсталық. Игіліктің бұдан кейінгі іс-әрекеті де осыған сәйкес, тікелей осынау көңіл күйінен туындайды. Игілік өмір бойы жанын салып келген дүние-малдан енді біржола баз кешіп, безіп шыққандай.

Ол алдына салып мың-мындап бағып отырған малдан ада болмақ. Сол оймен қалың жылқысын төртке бөліп, балаларына енші береді. Сонсоңғы шешімі — кіреден құтылып, өндіріс шаруасынан біржола арылып шықпақ. Ана жолы, Қызылжардағы ашық саудада өз малының құны шамалы екеніне көзі жеткеннен кейін, пайданың көзі өндірісте ғой деп, Қарағандыдағы барлық кірені өз қолына түсіріп алуды ойлап еді. Ол үшін сатылатын жылқы санын да есептеп, шотқа қағып қойған.

Енді сол райынан қайтып, қолындағы барлық тасымал малын, арба-шанасымен, әбзел-сайманымен, жол бойындағы қора-қопсылы бекеттерімен қоса компанияға сатып жібереді. Және қулық ойлап келген Сикорский мен Жұмабек төреге құндап, пұлдап, көтеріңкі бағамен сатады.

Игіліктің бұдан кейінгі тындырған үлкен бір жұмысы — үлкен баласы Ордабайды орнынан түсіртіп, Кенжеғараны болыс сайлатты. Малың төртке бөліп, балаларына енші бергендегі бір үлес Кенжеғараға ұйғарылған. Оны балам деп ашық түрде жариялаудың бір белгісі де осы болатын.

Кенжеғара еншісіне тиген малдан, әрине, бас тартты. Әке орнында жүрген Күреңкөз қожаның құнынан бас тартқанда-ақ ол өзінің кім екенін ел-жұртқа анық танытқандай еді. Бұл жолы да сол бетінен кайтқан жоқ. “Маған мал керегі жоқ”, — деп бірден кесіп айтты. Өз болмысының өзге бір қырын осы жерде және танытты. Өзіне тиер үлес Ігілік әкесінің есінде өмір бойы жалшылықта жүріп, ақы алмаған Бұланбай, Жабай, Сейіт сияқты жалшы-

малшылардың тірісіне ақы, өлісіне құн ретінде қайтарылсын деген ұсыныс айтты. Игілік те мұны қостай кетіп: “артығымен қайтар, үстіне тағы мал қосамын”, — деді.

Ал болыстықтан Кенжеғара бас тартқан жоқ. Оның да жөні бар еді. Былтыр Омбыдан семинария бітіріп келгенде, әрі қарай оқытпай, осында алып қалған Игіліктің өзі болатын. Соған бұл алғашында іштей наразы да болып жүрді. Қаладан қол үзіп кетті, ауылға жақындай алмады. Жұмыскерлер қауымымен де сыйыса алмастай көрген. Сөйтіп, өзінің кім екенін біле алмай, далғарып та қалған.

Ал биыл Сейіттің өлімі үстінде, тағы басқа жерлерде ол жұмысшылар ортасын дұрыстап анық танығандай болды: өзінің байқағандарын барлап қараса, жұмыскерлер деген бір жаңа жұрт екен. “Ақ жарқын, ақ көңіл, ашық жүзді еркектер Қарағандыға жиналған екен”, — деп бірде үйдегі шешесіне айта келгені бар. Біріне-бірі жау емес, біріне-бірі күрегімен де, білегімен де қолқабыс тигізіп отырған қарапайым қауымға көзін үйретіп, көңілін ортақтастыруға пейіл білдірген.

Сол үшін оны Сикорский “жұмыскер тобының ұлы адвокаты” деп кекеткенде, бұл оған үзілді-кесілді тойтарыс берген:

“— Оныма мен арланбаймын... Өрем жетсе, жалғыз жұмысшылар емес, барлық елімнің адвокаты болғым келеді”, — деген. Ал мына лауазым оның алдынан бұл бағытта кең жол ашатын еді. Және ол жол жөніндегі мұның ұғымы да өзгеше, өзіндік ұғым болатын. Игілікті іштей әке деп сезіне жүріп, бүгін екеуара ашық әңгімеде бұл оны тұңғыш рет “аға” деп атаған. Өзінің перзенттік ықыласын таныта

сөйлеген және сол қарым-қатынасты мойындайтынын да сездірген.

Сөйте тұра, ол енді өзінің болыс лауазымындағы болашағын ойлағанда, көңіліне бірінші түйгені мынау еді: “Игілік жолы маған жол емес, мен ол сүрлеумен жүре алмаймын. Олай бола қалсам, азғындағаным болар еді... Менің ел қамы дейтінім — біреуді бұғаудан босатып, біреуді бұғаулау ғана болмас. Мен анайы болса да алғыр, зейінді елдің ой-санасын оятып көруім керек. Елдің нағыз қамы осы екенін ұғындыра алмасам, ел басқаруға жоламауым керек. Жоқ, нар тәуекел!”

Болыстыққа бекігеннің ертеңіне Кенжеғара Қарағандының басқарушысы көмір инженері Некрасовтың кеңсесіне келген. Қазақ даласының досы деп естігендіктен сыр аша сөйлесіп, бірсыпыра мәселелер төңірегінде ашық пікір алысуға келіп еді. Ол ойы орнынан шықты да, жас болыс өз көңіліндегі толғандырып жүрген жәйттерді жайып салды.

“ — Қарағанды өңіріндегі өндірістердің бәрі де бүгін болмаса ертең жат қолында кетуге тұрғаны даусыз ғой. Сонда сіздердің бұл күнге дейінгі жөн-жосықтарыңыз өзгермей қала берсе, сол шет елден келетіндер қазақ жұмыскерлерін меңіреу-мылқау мал екен деп ойламас па?.. Келе жатқандар дүниелік көлемдегі нағыз қанды ауыз отаршылдар. Кедей қазақ, амалы жоқ, оларға да жалданады. Жаңа қоныстанып жатқан орыс крестьяндары да жалданады. Бұлар да тәуелділік езіп тастаған момын жұрт. Осылардың бәріне де жанашырлық керек. Жат қолына адамды мал ретінде өткізе салсаңыздар, мұны мен елімізге көрсеткен қорлық көремін”.

Осылай ашынып айтқан сөз Некрасов тарапынан мақұлдау тапқаннан кейін, Кенжеғара жалпы ел жайы мен жұмысшылардың хал-ахуалын егжей-тегжейлеп талдауға көшті. Бұл әңгіме де көңілге мұң ұялататын сарында айтылған. Болыс көлемінде бір мың үш жүз шамасында үй бар екен. Соларда қазір жұмыс күші ретінде бас көтерер адам саны тіпті аз қалыпты. Соңғы жиырма жылдың ішінде Қарағанды мен Ақбұйратқа төрт мың екі жүз алпыс адам алынған екен, содан қазір өндірісте қалғаны мыңнан аз-ақ артатын көрінеді. Өлгендері өлген, қалғандары — ақсақ-тоқсақ, шолақ-шойнақ, жарымжан көксау. Осылардың обалы кімнің мойнында?

Ол өз алдына болсын, қазіргі болыс құрамындағы жергілікті халықтың тең жартысы Қарағанды мен Ақбұйратта екен. Демек, жаңа болыстың қызмет аумағының тең жартысы осы өндіріс орталықтарына байланысты болмақ. Сондықтан олардың жұмысына еріксіз араласуға тура келеді.

Осы жәйттерді ескере келіп, Кенжеғара жұмысшылардың еңбек, тұрмыс жағдайларындағы ең зәру, ең көкейтесті мәселелерді бір талқылап алу үшін ауылнайлар мен өндіріс басшыларының бас қосқан мәжілісін шақырды. Ондағы алдымен ауызға алынған шетін мәселе өндіріске ауылдан адам тартудың тәртібі және шақырылған қазақ жұмысшыларының кейінгі тағдыры жайлы еді. Ауылнайлар арқылы тексере келгенде, қабылданды деген алты жүз адамның аты-жөні бар да, кейінгі тіршіліктері мүлде дерексіз болып шықты.

Сөйтсе, бұл жұмысты ұйымдастырып келген бұрынғы болыс Ордабай мен подрядшы Жұма-

бек төре, сонсоң өндіріс бақылаушысы Сикорский үшеуі бірігіп, келмеген алты жүз адамға жалған тізім жасап, мың сегіз жүз сом ақша алған да, өзара бөлісіп, өз қалталарына салған. Жиналыста ұйымдасқан жемқорлығы үшін аталған үш кісінің ісін сотқа беруге бір ауыздан ұйғарым жасалды.

Одан кейінгі сөз болған мәселе жұмысшылардың жалақысы, жұмысқа жаңадан қабылданған адамдарды орналастыру жайы туралы да егжей-тегжейлі әңгіме болды. Солардың бәрін қорыта келгендегі Кенжеғараның түйіндеп айтқаны мынадай еді:

— Бұдан былай Қарағанды мен Ақбұйратқа жұмысшы керек болса, болыстан сұрайтын болады. Болыс ауылнайларына тапсырады. Тиісті ақшасын да ауылнайлар өз қорына алады. Жетім-жесір қалған үйдің жалғыз еркегіне тимеңіздер...

Содан кейін болыстың өндіріс басшыларына қарап айтқаны:

— Сіздерге қоятын жалғыз шартымыз бар: үй ішімен баратын жұмыскерлерге оңаша баспана беретін, жалақысы дегеннің жайларын жақын арада келісіп алатын боласыздар. Ұрып-соғу дегенді тоқтатасыздар!..

Бас қосуда жалпы жалақы жайында әңгіме өткір қойылды. Бұдан отыз жыл бұрын белгілеген жалақы мөлшері мүлде өзгертілмей, сол өте төмен күйінде қала беріпті. Соны тез арада келісіп, оңынан шешу қажеттігі баса айтылған.

Өндіріс саласындағы жағдай бірсыдырғы анықталғаннан кейін Кенжеғара өзіне қарасты он екі ауылнайды ертіп, ел аралауға шығып еді. Мұндағы жағдай шахтадағы шаң қапқан шаруалардың күйінен де төмен екені анықталды.

Бір кезде Қарағанды мен Ақбұйрат елдің жоқ-жітіктерінің күн көрісіне үлкен тыныс сияқты көрініп еді. Енді қараса, ел тұрмысы бұрынғыдан да күйзеле түсіпті. Бес үй кездессе, екеуінде еркек жоқ, біреуінде бір көксау шал бар. Еркек балалар сирек ұшырайды, қыз балалар көбірек. Оларда да сүрең жоқ. Шеттерінен ауру-сырқау, арық-тұрақ жастықтан бір белгі жоқ жандар.

— Осы балалардың бәрі де жетім қалған ба? — деп сұрайды Кенжеғара қасындағы жолдас-тарынан.

— Бәрі де Жұмабектің жетімдері. Әкелерін Жұмабек айдап әкеткен соң, жетім қалмағанда қайтеді?

Жолшыбай кездескен ауылдардың тағы бір үш үйіне кіріп еді, үшеуі де еркексіз, жұтап отырған кемпір-шал. Ерлері тірі болса да, он-он бес жыл жесір отырған жүдеубас әйелдер, ши борбай балалар.

Қыс түсіп кетсе де жағылмаған пештер, төсеніші жоқ жер үйлер. Кенжеғара ауылнайларына қарайды, ауылнайлары жерге қарайды.

Тұрмыс азғанда, неше түрлі жолсыздықтар белең алатыны белгілі. Ел арасында ұрлық-қарлық, зорлық-зомбылық көбейген. Жер дауы, жесір дауы дегендер көлденеңдеп жүргізбейді. Жас қыздарды алып қашу, оларды зорлықпен қатын үстіне алып, күндік халде ұстау сияқты сорақылықтар белең алған.

Осы көріністерден Кенжеғара, әрине, өте ауыр әсер алды, қатты ойға қалды. Бірақ еңсесін түсірмеді, кедей ауылдарға қандай да бір көмек көрсетудің жолдарын қарастырды. Алдымен қасындағы ауылнайларға қатаң тапсырма берді: он күннің ішінде жұтап, жүдеп отыр-

ған үйлерге қарасындар; үйлерін, қора-қопсыларын жөндетіп беріндер; малдарына шөп, өздеріне отын-су тасытындар; оларды ел-жұрт болып қамқорлыққа алындар деп тапсырды.

Осы жайлардың бәрін баяндап, азық-түлік, киім-кешек, т. б. жөнінен көмек көрсетуді сұрап, ояз бастығына хат жазды.

Қарағанды басынан шахтерлердің өз күшімен, өндіріс басқармаларының қолқабысымен елді мекен салуды қолға алды. Ол үшін кезінде Игілік, Жұман байлардың жалшылығында жүрген шахтерлердің ақы-пұлын өндіріп алып, соның қаржысын пайдаланды. Қажетті құрылыс материалдарын тасып алуға өндіріс басқармалары көмектесті. Сөйтіп, аз уақыттың ішінде кәдімгідей қала үлгісінде бөренеден қидырып, саманнан соқтырып, үлгі жобамен салдырған, орыс поселкелеріндегідей еңселі шатыр төбелі үйлер көше-көшенің бойымен қатар түзеген қалашық пайда болды. Ел адамдары алғашында “Бұланбай қаласы” деп көтермелеп, кейін “Бұланбай ауылы” деген атты біржола иемденген шахтерлер мекені дүниеге осылай келіп еді.

Кенжеғара болыстың кеңсесін де осы жерге әкеліп орналастырды. Ушаков көшерде Игілік сатып алып, бұған берген жеті бөлмелі ағаш үйді көшіріп әкеліп, мектеп ашты. Ояз басқармасына барып, басқа болыс бас тартқан тағы бір мектептің қаражаты мен тиісті керек-жарағын сұрап алып және бір мектеп ашатын болды.

Кенжеғара ауылдарды аралап келгеннен кейін, сондағы жетім балаларға арнап, бұл өлкедегі ең тұңғыш жатақхана аштырып еді, ол көп ұзамай интернатты мектепке айналды.

Сонымен жалпы мектеп саны жетіге жетті. Оның төртеуі үш жылдық таза қазақша, ал үшеуі екі тілде — қазақша, орысша оқытатын төрт жылдық мектеп болды.

Бұл кезде талай айтыс-тартыстар нәтижесінде жұмысшылардың жалақысы сәл де болса жоғарылап, шетелдік алпауыттар келгенше, жас болыстың күш салуымен, Қарағанды кеншілерінің іргесі біршама бекіп, етек-жендері жиылып қалып еді.

* * *

Күндердің күнінде Рязанов өліпті деген хабар да жетті. Оның артында қалған шашыранды көп мұрасын жинастыра алмай, жинастырып болғаннан кейін өзара бөлісе алмай, мұрагерлері ұзақ-ұзақ дауласа, қайта-қайта соттасып-хаттаса келе, бір мәміленің айналасына тоқтасқан да, ақыры компанияны сатып тынған. Оны сатып алушылар бұдан үш жыл бұрын осында келіп кеткен француз президентінің мұрагері Клод Эрнст Карно мен ағылшынның бір көкжал кәсіпкері Нельсон Фелль еді.

Осы орайда есте болатын бір жәйт, Рязановтың мұрагерлері өзара таласып, ырың-кезек болып жүргенде, компанияны сатудың реті келмей, арада біраз уақыт өтіп кетті де, Қарағандының иесіз өндірістерінде жұмыс аяқсып, қожырай бастаған. Осыны көріп, өндіріс біржола жабылып қала ма деп қауіптенген адамның бірі Кенжеғара еді.

Бір әңгімеде осы ойын ол Ақбұйраттағы мыс қорыту зауыдының бас инженері Бернерге де айтқан: “Енді мен осы өндіріс орындарының

тоқтап қалмауын тілеймін. Менің тілегім — тағы да қосыла түссе екен. Жаңа өндіріс орындары көбейе берсе екен!” — деген.

Болыстың осы ойының тереңіне бойламай теріс түсініп қалған инженерге өз сөзінің мәнісін былайша саралап таратқан-ды: “... Қазақ деген азғана ел, дүниежүзілік өсу-өркендеу жолынан басқа бір жол таба алмаса керек... Жалғыз мал шаруашылығы қазақ елін рулық шеңберінен шығармайды... Қазақ елі алдымен жерге орналасып, егін салу керек. Сонымен бірге жер астының байлығын, алтыны мен күмісін, көмірі мен мысын қалай алуды үйрену керек. Осы үйрену керек деген менің ең жаныма бататын сырқатым. Күн сайын үдеп келе жатқан ауруым...”

Қазақ даласында өндіріс орындары көбейе берсе екен деп тілейтін себебін осылай түсіндіре келіп, Кенжеғара түпкі ойын тіпті ашық айтады: “орыс па, ағылшын ба, мейлі, кім болса ол болсын, әйтеуір қазақ даласын тым ұзаққа созылған ұйқысынан біржола оятса екен”.

Кенжеғара кеніштердегі соңғы жылдары жүргізілген әртүрлі дайындық осы жолдағы ықтимал жөнсіздіктер мен зорлық-зомбылықтарға қарсы түрудың амалы екенін еске салды. Әңгіменің соңында ол, бұдан бұрынырақта көмір инженері Некрасовпен арада болған әңгіме сияқты, металлург Бернермен де толық түсіністікке келіп, алдағы уақытта берік одақтас болуға уәделескен.

Бірақ жаңа отаршылардың тегеуріні бұлар ойлағаннан өзгеше, одан әлдеқайда күшті болып шықты. Кенжеғара жаңа қожайындардың кеңсесіне алғаш рет кіре бергенде,

мандайшадағы жазуды көріп, жүрегі солқ ете түскен. Тегіс жерде келе жатып сүрініп кеткен. Қарағанды өндірістерінің жатқа сатылатынын қашаннан бері біліп жүрсе де, сатылып кеткенін көзімен көргенде, “біздің Қарағанды” дейтін сезімнің осы арада өліп кеткенін көргендей болған. Солай түйсінуі бекер емес екен.

Бұдан үш жыл бұрын саяхатшы ретінде келіп кеткенде де, бұл жолы алғаш кездескенде де ақ жарқын, ақ көңіл, жайдары көрінген француз жігіті Карноның сол жадағай қалпы екен де, мұндағы барлық билік компанияның бірінші басшысы ағылшын кәсіпкері Нельсон Фелльдің қолында екен. Кенжеғараға ол бір көргенде-ақ мейлінше менмен, томырық мінезді төрешіл, қатыгез адам екенін бірден танытты. Бұған кісі екен деп ілтипат білдірген жоқ, қырын қарап отырып, тілмәш арқылы сөйлесті. Сөйлескен жоқ-ау, жаңа тәртіптерінің қандай екенін ескертті.

Ол ескертпелерінің мәнісі мынадай екен: Қарағанды, Ақбұйрат, Нілді өндірістері — енді ағылшын-француз компаниясының мүлкі. Ол түгелдей сатып алынды. Сондықтан арнаулы лұқсатсыз мұнда ешкімнің келуіне болмайды. Компанияның істеріне араласуына тіпті лұқсат жоқ. Жұмысқа жалданғысы келетіндерге, кіре тартатындарға ғана лұқсат бар. Өзге жаңалықтарды ояз бастығы хабарлайтын болады.

Көрдiңiз бе, компания бастығы жергiлiктi адамдармен бұдан былай өзге емес, тек сонау Ақмоладағы ояз бастығы арқылы ғана сөйлесетiн болады. Сондықтан осы жолдың өзiнде де ол Кенжеғарамен сөйлескен жоқ, оның бiр ауыз сөз айтуына да лұқсат жоқ болып шықты.

Арада аз күн өткеннен кейін Кенжеғараны ояз бастығы шақыртып алып, екі түрлі хабар айтты.

Бірінші, Бұланбай ауылы Қарағанды жеріне салынған екен, сол дереу көшірілуі керек.

— Бұл қалайша? Ол жер баяғыда сатылған елу шақырымның сыртында еді ғой, — деген Кенжеғараның сөзіне жауап мынадай болды: Рязанов өлерінің алдында жең ұшынан жалғасып, тағы қырық шақырым жер қостырып алған екен. Мына ауыл соның ішінде кетіпті. Енді ол ағылшын жері. Сондықтан қазақ ауылы дереу көшуі керек.

Ояз бастығының екінші айтқаны. Кенжеғара “болыстықтан босатсаңыз екен” деп арыз беруі керек екен. Бастық босаттым деп бұйрық шығарып, көшірмесін шұғыл түрде генерал-губернаторға жөнелтуі керек екен. Бұл бұйрық та табан жолда орындалды.

Бұл сияқты шұғыллықтың арғы төркінінде компанияның еркін жұмыс істеуін көздеген генерал-губернатордың жарлығы ғана емес, одан да жоғарыда — патша айналасындағы әкімдердің нұсқауы жатқан-ды. Бұл өзі әрілей келгенде орыс патшалығының ағылшын үкіметіне тәуелділігінен туып отырған жағдай болатын. Сондықтан Ресей жеріне келген ағылшын алпауыттары нағыз ағылшынша қимылдауға ерікті болды. Ал сол ағылшындықтың шынайы бет пердесін автор романда былай сипаттайды:

“Бұл кезде Англия — жер жүзіндегі ең бай, ең үлкен империя. Қырық бес миллион халқы бар аз ғана ел — үш жүз миллион халқы бар елдерді басып алып, бағындырып үйренген ел. Басып алған елдердің халықтарын адам қата-

рында санаған да емес. Әсіресе африкалықтар мен азиялықтар құл орнында сатуға, сатып алуға ғана жарайды. Ақысыз-пұлсыз қара жұмысқа салуға жарайды. Өлсе құны төленбейді... Олар — құлдар. Адам мен маймылдың аралығындағы жабайылар.

Нельсон Фелль сол ағылшындықтардың төл перзенті, сол империя байларының бірі болғандықтан, өзі сатып алған қазақ жерінде өз өмірін жүргізуге әбден хақылы еді. Соған сәйкес оның өзіндік моралі бар.

“— Мен үшін бұл өте қызықты жер, өте қызықты халық, — дейді Фелль мырза. — Бүгінгі дүниеде ең қызықты жер деп ең пайдасы мол жерді, жұмыскер күші тегін жатқан елді айту керек!”.

Топырағының төрттен бірі — мыс басып жатқан жер. Өз еліндегі бір жұмыскердің жалақысына төрт жұмыскер жалдауға болатын ел. Жұмақ емес пе? Нельсон Фелль үшін Ақбұйрат, Нілді, Қарағанды деген өндіріс орындары — шексіз байлықтың алтын қақпасы! “Менің қызығым — пайда молдығында. Сол жетеді маған. Пайда молдығын қызықтай алмау — ол да анайылықтың бір түрі”.

Жаңа қожалардың компанияның ішкі өмірі жайлы үш жылға арнап мызғымастай қылып жасаған режимі де осы моральды жүзеге асыруға толық мүмкіндік туғызатын еді. Компания жұмысшыларына төленетін жалақы Орал-Сібір өңіріндегі орыс өндірістерінде белгіленген жалақыдан жоғары болмасын деп көрсетілді. Ал кем болып жатса, ол үшін ешкім жазаламайтыны өзінен-өзі түсінікті еді.

“Жұмыскерлерге қолайлы болуы үшін” деген желеумен жүзеге асырылған бір шара —

үш өндірістің үшеуінде де азық-түлік, киім-кешек және басқа тауарлар дүкені ашылатын болған.

Ондағы жұмыскерлерге жалақы мөлшеріне қарай керек-жарағы несиеге ақшасыз беріліп тұрады деген тәртіп оларды борышқа батырып, азғантай жалақысының өзінен қағудың зымияндық әдісі екен. Оның зардабын халық кейін мықтап тұрып тартқан болатын.

Шетелдік қожайындар өздері жасаған ішкі ережеге сәйкес қызу жұмысқа кірісіп кеткен. Олар ең алдымен үш өндірістің басшыларын өзгертіп, олардың орнына өндірістен хабары жоқ үш ағылшынды әкеліп қойды. Қастарына орыс мамандарынан көмекші қосты. Орталықтағы кеңсе үйлерінің есігі таңертең қызметкерлер келгеннен кейін тарс бекітіліп жабылатын болды. Бастықтың кабинетіне ешкім жіберілмейді. Арыз-шағыммен келген жұрт орыс көмекшінің терезесіндегі желдеткіш тесіктен ғана сөйлеседі. Сөйлескендегі бар еститіні — “жоқ!” деген жалғыз сөз. Одан кейін желдеткіш сарт етіп жабылады. Соған қарамас-тан, бұл жерге арыз айта келген адамдардың тізбегі күні бойы бір үзілмейді және ешқайсысы ешқандай нәтижелі жауап ала алмайды.

Осындай тығырыққа қамалған өмір өз бетімен жүріп жатты. Оның алғашқы құрбандығына Бұланбай ауылы шалынып еді. Одан кейінгі кезек мектептерге келді. Болыс орталығындағы жеті бөлмелі мектеп үйі (бұрынғы Ушаковтың ағаш үйі — Ж. Ы.) бұзылып, бастықтардың тұрғын мекені ретінде орталыққа көшірілді. Сонсоң Игілік қыстағындағы он екі бөлмелі интернатты мектеп (Игіліктің өзі салдырған үй — Ж. Ы.) заңсыз деп табылып,

ол да бұзыла бастады. Міне осы тұста жаңа отаршылар күтпеген оқиға болды: әлдеқайдан аңызак жел айдап әкелген өрт жайрап жатқан ағаш үйді бір демнің арасында жайпады да кетті.

Бұл бірінші белгі еді. Қазақ даласында қайырусыз озбырлық жасамақ болған шетелдіктерге қарсы наразылықтың екінші белгісі Қарағандыдағы жемқор сатушы Мансуров дүкенінің ашылған күні-ақ өртеніп кетуі болды. Жаңа бастықтардың жұмысшыларға қолма-қол жалақы төлемей, енді басқарма дүкендеріндегі несиеге берілген сапасы төмен, бағасы удай заттардың есебіне жатқызамыз деген арам ойлары іске аспай қалды. Не ақша жоқ, не ішіп-жейтін тамақ жоқ, аштыққа қамалған ашулы жұмыскерлер жанжал үстінде дүкенді түп-түқиянымен өртеп жіберген.

Бұл аз болғандай, дайындықтары шамалы жеке адамдардың көлігінен атүсті құрастырып, қыс ішінде Қызылжарға жөнелткен кірешілері жолшыбай қатты боранға ұрынып, үлкен апатқа ұшырады. Бірнеше күн бойы толассыз соққан ақ түтек боранда жолдан адасып, далада қалған жолаушылар көп адам, көлік шығынына ұшырап, мыс тиелген шаналарын тастаған да, өздері бас сауғалап кеткен. Біразы қайтып келіп, өндіріс басқармасында сеңдей соғылысып жүр. Олар кіремен өткен күндеріне жалақы талап етеді, өлген көліктеріне құн сұрайды. Оларды тындап жатқан бастықтар жоқ.

Осындай ашық жолсыздықтар мен зорлық-зомбылықтарды көре тұрып, саналы жұмыскерлер қарап отыра алмаған. “Орыс-қазақ жұмыскерлерінің одағы” деген жасырын ұйым

құрып, озбырлыққа қарсы ұйымдасқан түрде қимыл жасауға кіріскен. Бұл әрекетке Жабайдың шақыруымен Кенжеғара да тартылып еді. Енді қозғалысқа үш өндірістің жұмысшылары түгел қатыстырылып, үлкен күшке айналды. Әсіресе бұрынғы бұйығы қазақ жігіттері белсене бастады. Оның жөні де бар еді. Үш өндірістегі төрт мың жұмыскердің үш мың қаралысы — ең төмен жалақы алған қазақтар. Ең ауыр жұмыстағылар да солар.

Әбден шыдамдары таусылған қазақ шахтерлерінің үлкен бір тобы, барлығы жүз сексен адам, түгел қол қойып арыз түсірді. Үш түрлі талап қойыпты: 1) біз хайуан емеспіз, адамбыз; 2) орыс пен қазақ арасындағы еңбек ақы алалығы жойылсын; 3) Засыпкин деген парақор, маскүнем штейгер қуылсын. Одан таяқ жемеген бір жұмыскер қалған жоқ. Арқамызды шешіндіріп қараңдар...

Сол жүз сексен адам бесінші күн жұмыс істемей шахтада отыр. Олардың шағым етіп отырған ауыр жағдайлары да, қойып отырған талаптары да бір соларға ғана қатысты емес, бүкіл кен басқармасындағы үш өндірістің үшеуіне де қатысты еді. Сондықтан жұмысшылар одағы осындай дағдарысты жағдаятты бетке ұстап, бүкіл шахтерлер қауымы атынан үзілді-кесілді талаптар қойды. Олар тындалмаса, еске алынбаса, қабылданбаса, барлық шахталар мен заводта жұмыс біржола тоқталатынын мәлім етті.

Амалы құрыған Фелль осы талаптардың бәрін қабылдауға уәде етті. Жағдайды тез арада жөндеймін деп сендірді. Аузымен осыны айтып тұрып, ол Ақмолаға кісі шаптырып, полиция шақыртқан.

* * *

Ресейде патшаның тағы құлады. Орталық қалалардағы төңкерісшіл қозғалыстың жаңғырығы жергілікті жерлерге жеткен. Соның дүмпуімен Қызылжар түрмесінің қақпасы айқара ашылды да, тұтқындағы барлық адамдар босап шықты. Солардың ішінде төрт қазақ бар еді. Олар: Қарағандыдағы ағылшын кәсіпкерлерінің озбырлығына қарсы ереуіл ұйымдастырғаны үшін саяси айыппен жазаға тартылған қарт шахтер Жабай, екі жас маман — Нартай мен Әлішер және Кенжеғара еді.

Тұтқындар абақтыдан шыға салысымен елге қайтып, өздерінің бұрынғы жұмыстарына орналасты. Жұмысшылар одағындағы астыртын әрекеттерін жалғастырды. Уақытша үкіметтің жағдайы анықталып, ел ішінде тыныштық орнағанша әліптің артын бағып, өздерінің өндіріс орындарын сақтап қалуға тырысқан ағылшындар өздеріне қойылған талаптардың бәрін сөзсіз қабылдап, барынша момақандық білдірген.

Бірақ ел ішінде тыныштық орнамады. Революцияшыл большевиктердің ықпалы күннен-күнге күшейе түсті де, ақыры өкімет билігін солар қолға алып тынды.

* * *

Романның оқиғасы осымен аяқталды. Кеңестік тәртіптің дәуірлеп тұрған кезінде дүниеге келген шығарманың тарихи міндеті орындалды, ондағы оқиғалар қисынды нәтижесімен тынды, кейіпкерлері көксеген тілектеріне жетті деген жалпы қорытындымен роман жұртшы-

лықтан өзіне лайықты жоғары бағасын алған. Оған автор да риза еді.

Қазіргі жағдай басқаша. Кеңестік тәртіп тарих сахнасынан көшті. Оның барлық құндылықтары түгелдей дерлік тәркіленіп, мүлде керісінше бағалануда. Қазақ әдебиетінің төрінен орын алған ұлы жазушы да бұл дүниеден өткен. Ал заманында жұртшылық асыға күтіп, жұмыла оқыған да ең жоғары бағасын берген соңғы туындысы қазір қалай бағалануы керек? Бізді ойландыратын да, толғандыратын да осы сұрақ.

Соның жауабын іздеп көрейік.

Алдымен ойға оралатыны — романның басты кейіпкері — Кенжеғара. Оның бүкіл өмір жолы біздің көз алдымызда. Кейбір кезеңдерін тағы еске түсіріп қарайық.

Семинария бітіріп келгеннен кейін Игіліктің қалауымен ол болыс болды. Бұл енді кім боламын деп жүрген жігіттің ойламаған нәрсесі еді. Сонда да тартынған жоқ. Бірақ әке жолымен жүрмеймін деген ниетін бірден білдірді. Сонда оның ойына Абайдың “Болыс болдым мінеки” деген өлеңі түсіп, іштей миығынан күліп қойған. Сол кекесін күлкіден осы билікке өзінен бұрын ие болған барлық күлембайларға деген наразылығы сезілген. Сондықтан ол өзінің барлық ісін соларға керісінше істеді. Халықтың қорғанышы мен қамқоры болуға тырысты. Қолынан келген, өз ақыл-ойынан шыққан барлық жақсылықты оның игілігіне арнады.

Бұл сияқты оқыған, саналы, бұқарашыл жігіттің кім екенін келмей жатып, күні бұрын сезген ағылшындар оны жоғарғы әкімдер арқылы бірден орнынан алдырды. Енді кіммен

боламын деп ойлағанда, оның іштей таңдағаны бірлікшіл, тату, ұйымшыл жұмыскерлер ортасы еді. Ол мұғалім болып, солардың арасында қалды. Болашақ ұрпақты оқу-білімге тәрбиелей жүріп, ол үлкендер арасындағы өмірлік мәселелерге араласты, олардың тіршілік мұқтаждарын қорғауға қатынасты. Сол үшін жауапқа тартылып, абақтыға қамалды. Бұл оның саяси көзқарасын белгілі бір бағытта қалыптастыруға себеп болды.

Бәлкім, сондықтан да болар, түрмеден қайтқан жолда, Семей қаласындағы бір жиынның тұсынан өткенде, “автономия”, “мүфти” деген бір шолақ сөздер бұған әсер ете қоймаған. Әсер ету былай тұрсын, қазақтың оқыған жиырма жеті адамы Уақытша үкіметке арыз беріп, біздің халық Уфа мүфтиіне қарауға сұранады деп өтініш білдіргенін естігенде, қаралай ыза болған: “саяси азаттық пен мүфтиге бағынудың қандай туыстығы бар?” — деп қапаланған.

Осы ойын ол кейін өзін іздеп келген Алаштың екі өкіліне де ашып айтқан. “Мүфтиді пана көріп, соған бағынуды сұрағандарыңызды қазақ елі үшін мен үлкен намыс көремін”, — деп наразылығын турасынан білдірген. Сондай-ақ Кенжеғараның Уақытша үкіметтен автономия сұраған өтініш жөніндегі пікірі де осындай үзілді-кесілді: “азаттықты, теңдікті ешкім сұрану арқылы ала алған емес. Күрес арқылы, күресе алатын жігер-күш, сенім табандылығы арқылы алады!” — дейді ол.

Романның аяққы бөлімінде мынадай бір сөздер бар: “...қай халық болса да әуелі оқығандарының аузына қарайды. Оқытты, әлпештеді, сенді. Олардан басқа кімге қарамақ? Әсіресе Россия Шығысына бұл табиғи мінез

еді. Өттен, дәл ширағырақ ойланатын қарбалас шақта қазақ оқығандары дұрыс бағыт таба алмай қалды”.

Осы үзінді әуелі автордың өз сөзі болып басталады да, ойды өрбіте келе, кейінірек Кенжеғараға телінетін тәрізді. Мейлі, кімнің сөзі болса да, осында тарихи шындық бар. Бірақ сол үшін дұрыс жол таппадыңдар деп біз әлдекімдерді кінәлай аламыз ба?

Айталық, алғашында Уақытша үкіметтің жел сөздерін малданып қалғаны үшін, ол құлағаннан кейін бір тобы Колчактың ықпалына түсіп қалып, ақтың атамандарына тілекші болғандары үшін, ал бір тобы қайдағы бір құрылтайшылардың құрығына ілініп қалғаны үшін, немесе екі үлкен қайраткеріміздің мүсылман мемлекетін құрамыз деп Қоқанда қамалып отырып, большевиктерге зеңбірек атқылағаны үшін біз оларға бүгінгі күннің тұрғысынан кінә таға аламыз ба? Кінә таға алмаймыз.

Қазір Алаш арыстары түгелдей ақталды. Бұрын аттарының өзін құбыжық көріп өскен ұрпақ, олардың өмір жолымен, тындырған істерімен, қалдырған мұрасымен танысқаннан кейін, “еттен ет, қаннан қаным, бауыр жұртым” деп бар өмірлерін халқының бақыты үшін құрбан еткен асыл ардақтардың аруағына тәуеп етіп, аттарына бас иеміз. Сөйте тұра, олардың бірде-біреуінде ертелі-кешті жаза басқан қателік болмады деп ойлай аламыз ба? Ол үшін кінәламасақ та, болмады деп кепілдік бере алмасақ керек.

Сол сияқты, азаматтық өмірлерінің алғашқы қадамынан бастап большевиктер жағына шыққан, сөйтіп кеңестік Қазақстанның мем-

лекеттік және қоғамдық қызметіне белсене араласқан азаматтардың, атап айтқанда, Сәкен Сейфуллин мен Ысмағұл Садуақасовтың, Сейтқали Меңдешев пен Жалау Мыңбаевтың, Тұрар Рысқұлов пен Сұлтанбек Қожановтың, тағы басқа көптеген ағаларымыздың атына бір ауыз ғайбат сөз айта аламыз ба? Осылармен тағдырлас Кенжеғараның өзі бауыр басып өскен жұмысшылардың жағында болып, солармен бір майданда күрессе, ол да табиғи нәрсе деп қабылданса керек.

Ендігі біраз сөз осы романды түйіндеу кезіндегі автордың тұғыры туралы.

Ғабит Мүсірепов өмірінің соңғы ширек ғасырында ұзақ жылдарғы үзілістен кейін белсенді қоғамдық жұмысқа тартылып, биік мемлекеттік дәрежеге дейін көтерілді. Азия және Африка елдері жазушыларының қауымдастығы шеңберінде осы екі құрлықтың көп мемлекеттерінде болды. Екінші дүние жүзілік соғыстан кейін отаршылдық жүйе ыдырап, көптеген халықтар азаттық алып жатқанда, солардың нақты хал-ахуалымен танысты.

Дүние жүзі империалистік және социалистік лагерь болып қаққа бөлініп тұрған кезде, үшінші дүние атанған елдердің қайсысы қай лагерьге бұрыларын білмей дағдарғанын Ғабен өз көзімен көрді. Ұлттық тәуелсіздік алғанмен экономикалық бұғаудың шырмауынан шыға алмаған немесе әртүрлі ру-тайпаларға яки ұсақ партияларға бөлініп, өзара қиян-кескі таласқа түскен елдердің қасіретінен де хабардар болды. Социалистік атанған қуатты державаның құрамында өркениеттің әжептәуір биік дәрежесіне көтеріліп қалған өз халқының тағдыры отарлық бұғаудан жаңа ғана босанған халықтардың

аянышты халінен әлде қайда артық тұрғанын аңғару да жіті ойлы қаламгер үшін қиын болмайтын.

Ұлттық тәуелсіздік алған елде өздігінен азаматтық қоғам бірден орнай қалмайтыны да, әлеуметтік әділет, әлеуметтік теңдік, әлеуметтік қорғау, еңбек азаттығы, оқу-ағарту мүмкіндігі сияқты зәру мәселелер ұлттық тәуелсіздікпен міндетті түрде байланыса бермейтіні де, ал байланысқан күнде өздігінен шешіле салмайтыны да адамзаттың тарихи дамуынан белгілі.

Халқымыздың кеңестік дәуіріндегі жетпіс жыл өмірі оның тарихынан оп-оңай алып тастай салатын жасанды бөлшек емес. Ол — оның тарихи тағдыры. Жақсы болсын, жаман болсын, белгілі бір заңдылықпен келген, маңдайына жазылған үлесі. Оған соқпай кетуге, оны орағытып өтуге болмайтын еді.

Туған халқының ғасырға жуық өмірін суреттеуге арналған тарихи диалогиясында шыншыл реалист жазушы да бұл шындықтан жалтара алмаса, оны жазғыруға әсте қисын жоқ. Туған әдебиетіміздің тарихында Ғабит Мүсірепов атты ұлы суретші өзінің құрметті орнында мызғымай тұратын болса, оның асқан шеберлікпен, талғампаз суреткерлікпен және әсіресе қалтқысыз шыншылдықпен жазылған тарихи-әлеуметтік қостомдығы да біздің рухани қазынамызда сол қастерлі орнында қала бермек.

ҰЛПАН

Өткен ғасырдың жетпісінші жылдарындағы қазақ әдебиетінің соны табыстары туралы сөз болғанда, көбінесе осы туынды ауызға алына-тын еді. Аса көрнекті көркем сөз шеберінің қаламынан туған бұл шығарма сол кездегі ұлттық әдеби қазынамызға да, жазушының өз шығармашылығына да елеулі үлес болып қосылған кесек дүние болды деген пікірге қаламгерлер мен қалың оқушы қауым да, әдеби сын да бірауыздан бүгін де қосылар деген ойдамыз.

Ендеше сол тілеулес қауымға өзінің мол-мол көркемдік сырларымен, ғажайып сұлу сымбатымен, адам жанының шын суреткер құдіретіне ғана ашылатын не бір терең құбылыс-құлпырыстарымен ағыл-тегіл ақтарылып, кең арналы дариядай жайылып салған осынау керемет көркемдік дүниесінің өзіндік ажары қандай еді? Идеялық-көремдік ерекшеліктері қандай еді?

Жазушы өмірдің қай белесін ойып алып, тарихтың қай бетін аударыстырып, біздің алдымызға қандай тағдырлар талқысын елестетіп еді? Жазушының ғасырлық мерейтойы тұсында соған үңіліп көрейік.

Біздің алдымызда бұдан бір жарым ғасыр бұрынғы қазақ қауымының өмір көріністері суреттеледі. Шығарманың басты кейіпкері —

Ұлпан өміріне байланысты өрбіген сюжет желісі жиырма шақты жылдың ауқымындағы неше түрлі қат-қабат қақтығыс оқиғаларды қамтып, халқымыздың өткен тарихындағы белесті бетбұрыс кезенді бейнелейді.

Оқиға өрісі тарихи шындыққа негізделіп құрылған. Романның негізгі кейіпкерлері — өмірде болған адамдар. Автор өз ойында көп жылдар бойы тебіреніс туғызып, өзін қайран етіп келген тағдыры жұмбақ, табиғаты бөлек, төтенше жанның шынайы бейнесін қалпына келтіру үшін, бір азғантай ғана атаның, шағын рулы елдің тіршілік-тынысын қадағалап, сол арқылы бүкіл халқымыздың белгілі бір кезеңдегі болмысын көркемдік шындық күшімен көз алдымызға елестетеді. Жеке адам тағдырын үлкен тарихи жинақтау дәрежесіне көтереді.

Шығарманың аяғындағы эпилогтың ең соңғы сөздерін еске түсірейік. “Менің ойыма өз заманынан бұрын туып, арманда кеткен үлкен жанның бейнесі біржола ұялап, шегеленіп қалды. Қанша жыл ойымда жүрсе де, қашанғы әдетім бойынша кешігіп жарық көрген “Ұлпан” сол бейнеге, сондай бейнелерге арналады”.

Өз заманынан бұрын туып, арманда кеткен үлкен жан...

Шығарманы оқып болып, көз алдыңнан өң мен түстей өте шыққан асыл бейненің байыбына баққанда, оқушы көкірегіне өкініш пен қасірет мұңын ұялатып кеткен ұзақ тізбекті оқиғалар шиеленісінен басты нәрсені іздестіргенде, ойды онға, сананы санға бөліп, ақыл-есінді айнала шарқ ұрғызатын бір сұрақ тұрар еді. Оның жауабын автордың өзі айтып отыр. “Өз заманынан бұрын туып, арманда кеткен үлкен жанның бейнесі” деп отыр.

Өмірге өз заманынан бұрын келіп, тағдыр талқысына түскен, тарих толғағының заңсыз перзентіндей зар кешіп өткен жандар аз болған ба, тегінде? Қай заманда, қай халықтың тарихында болсын, ондайлар аз болмаған. Қасіреті бар да қарекеті жоқ, күрсінуі мен күңіренуі бар да кәдеге жарарлық күрескерлігі жоқ шарасыз бейбақтарға өмір өз құрсағынан арамза туған тексіздей ысқаяқтана қарап, оларды бойынан ысырып тастап отырған. Ондайлар тағдырдың заркешті ащы запыранын көтере алмай, құсалық пен құсталықта өтетін. Ал енді әлгіндей “мезгілсіздердің” бір парасы — әділетсіздікке әрекетпен жауап беретін, қиындыққа қарсы қимыл көрсететін, ерлігі жеткен жерде есесін алып, жетпеген жерде жеңіліске қасқайып көкірегін тосатын ер қайраткерлер болған. Әрине, олар да өмірді өзгерте алмаған, бірақ жастығын алып өліп, өр арманын өздерімен бірге ала кеткен. Сонысымен-ақ олар өмірге өшпес із қалдырып отырған.

Қазақ тарихында ондайлар қатарына жататындар — әрегіректе “от ауызды, орақ тілді” айтқыш жыраулар, жезтаңдай шешендер, ел намысы деп жанын шүберекке түйген батырлар, ал берегіректе — асқақ мінезді ақындар, заман ағымын ақыл зердесімен ұғып, болашақты аңғара білген ойшылдар, ағартушылар еді.

Ал енді Ғабит Мүсіреповтің аталмыш шығармасындағы басты кейіпкер — өмірге осылай мезгілсіз келіп, өзінің кесек қимылымен мерт болған, бірақ соңынан сонар жол салып үлгірген қайратты да саналы әйел — Ұлпан.

Қазақ халқының әлеуметтік тарихында да, көркем әдебиетінде де осындай келелі ісімен ел аузында қалған әйел есімдері аз емес. Ха-

лықтың басына ауыр күн түскенде өзінің ақыл-парасатымен жол тапқан дана аналар, елдің елдігін сақтап қалар кезең келгенде қолына қару алып, жауға аттанған батыр қыздар, сөз күдіретін меңгеріп, салт-сана майданында сайысқа түскен ақын әйелдер...

Тіпті басқаны былай қойғанда, әйел теңдігі деген дәстүр түгіл, жеке ойдың өзі ақылға сыймайтын заманда да алғашқы айқасты өзінің бас бостандығы, сезім бостандығы жолында бастап, соған өмірлерін құрбан ете алған ер-жүрек қыздар болған ғой. Әріде Қыз Жібек, Баяндар, орта тұста Сара, Ақтоқтылар, тіпті күні кешегі Шұға, Қайша, Қамарлар.

Ал енді одан кейінгіде, бертіндегі жаңа заманда, біздің білетініміз — қазақ жеріне жаңа өмірдің лебі ескенде, әлеуметтік биіктің қырқасына еркектермен бірге көтеріле алған күрескер апаларымыз. Олар алдымен ауыл тіршілігіне араласты, оқыды, қоғамдық қызметке тартылды. Жаңа дүние жасампаздарының алдыңғы қатарында болды. Мысалы, Ботагөз, Балым, Раушан, т. б.

Сонда осы екі буынның, екі түрлі күрескерлер легінің арасын жалғастырар буын қайда? Жеке өз басының жоқшысынан қоғамдық қозғалыс қайраткеріне дейінгі аралықта әлеуметтік әділет пен теңдік жайын ойлаған, еңбекші бұқараның мүшкіл халін көріп мүсіркеген, халық болашағының даңғылына қарай бетбұрыс жасай алған қоғам қайраткерлері, бұқарашыл әйелдер болған ба? Болса, олар кімдер еді?

Халық тарихының арғы-бергі белестеріне көз салып, оның тағдырын кеңінен толғап

жүретін жіті ойлы аға жазушымыз әдебиетте дәл осындай әйелдің бейнесін жасап кетті.

Бұл — біздіңше, “Ұлпан” романы арқылы ашып берген Ғабит Мүсіреповтің ең басты және ең мәнді жаңалығы еді.

Міне осы жаңалыққа барар жолдағы жазушы тәжірибесін тереңірек ұғыну үшін алдымен шығарманың негізгі мазмұнын қысқаша еске түсіріп өтейік.

Оқиға бұдан бір жарым ғасыр бұрын болған дедік. Ол қазіргі Қазақстанның қиыр солтүстігінде тіршілік еткен қазақ руларының өмірінен алынған тарихи шындық. Романда далалық Омбы генерал-губернаторлығына қарасты Аманқарағай округінің төбе биі болған Есеней өмірінің соңғы кезеңіне байланысты оқиғалар суреттеледі. Жасында батыр болған, кейін әділ де қатал би атанған Есеней жасы алпысты алқымдап, қартайып келген шағында өзінің жас кезіндегі жауынгер үзеңгілесі, талай жорықтарды бірге өткізген қанды көйлек досы Артықбай батырдың жас қызы Ұлпанға үйленеді де, өзінің бар билігін соған беріп қояды. Беделді бидің атынан билік жүргізген жас әйел жүре келе, өзінің әділдігімен, қайырымдылығымен, халықтың қамын ойлап, болашағына көз жібере алған ақыл-парасатымен ел-жұртына өте қадірлі адам болады. “Ел анасы” деген ардақты атқа ие болады. Артына аңыздай болып “Ұлпан апа” есімі қалады оның.

Бірақ адам қанша әділ, қаншама қайырымды болғанымен, екінің бірі, әсіресе сол кездегі қазақ әйелі нақ сол заманда жаңағы біз айтқан қайраткерлік дәрежеге оңайлықпен жете алмас еді. Қайраткер атану үшін ол қоғамдық өмірге өзінің іс-әрекетімен тың жаңалық әкелген

болуы, заман өктемдігін көктей өткенде қажыр-қайратымен тыңнан жол тартып, өмір ағымын жаңа бір арнаға бұрғандай іс тындыруы шарт.

Ұлпан — осы мағынада нағыз қайраткер, қарекетшіл істің адамы. Ұлпанның өмір сүріп, ел билеген, өз бойынан әлгіндей кесек әрекет туғызған заманы қай заман, қай кезең еді?

Ол кешегі халық тағдырын сан саққа жүгіртіп, көшпелі өмірдің қай сайында тығырыққа қамайтыны мәлімсіз хандық заманы құрып, қазақ тіршілігі орыс мемлекетінің құрамында белгілі бір арнаға түсе бастаған кез еді. Тіпті хандықтан кейін келген аға-сұлтандықтың өзі де өмірден өріс таба алмай, аяқси бастаған. Хандықпен бірге тірексіз, тұрғысыз өмірдің тасыр-тұсырындай аңғал батырлар заманы да өткен бұл кезде.

Қазақ даласы осындай бір саябыр, қазіргі тілмен айтсақ, реалистік өмір арнасына түсе бастаған.

Ұлпан — сол кездегі соны өмірдің жаңалығын түсіне қабылдап, болашағын дұрыс аңғара білген қайраткер.

Ол алдымен әлеуметтік теңсіздікке қарсы. Ол өз тегі кедей болғандықтан, жоқшылық зарын тартып өскендіктен, Еселей ауылына келгеннен кейін, талай жыл бойы төбе бидің төлеңгітіндей ақысыз-пұлсыз жалшылықта жанкешті болып тіршілік еткен жарлы ауылдардың талай жылғы ақысын қайтартып береді, иесіз жатқан шұрайлы жерлерді де соларға бөліп береді.

Елді отырықшылыққа бастайды. Жұртқа қыстау салғызады, егін ектіреді. Өзі оған алдымен үлгі болады.

Ұлпан қайраткерлігі осындай ауыл өміріндегі күнкөріс мәселелерімен де шектеліп қалмай, ірі-ірі әлеуметтік мәселелерге дейін көтеріледі. Ұлпан ұсынысымен қазақ әйелінің қоғамдық жағдайын жақсарту бағытында, жесір туралы, әйелдің мүлктік правосы туралы заңдар қабылданады.

Бұл — тарихи шындық. Жазушының біз үшін үлкен жаңалығы, әдебиет алдындағы үлкен еңбегі — осы тарихи шындықты нағыз көркемдік шындық күйінде әсерлі етіп суреттей білуінде. Туған әдебиетімізді тұлғалы бейнемен молықтырып, Ұлпан сияқты тың, соны, жаңа кейіпкердің жарқын бейнесін жасауында.

Ұлпан бейнесі — жазушы жүрегінің терең тебіренісінен туған, үлкен жүректің мол сезімінен жаралған, оның барлық мейірі мен махаббатын, қадірі мен құрметін суреткерлік талаптың елегінен өткізіп, әбден екшеп барып, қапысыз мүсінделіп, кемеліне келтіре жасалған бейне. Характердің өсу, қалыптасу, ашылу сатылары, оның әрбір іс-қимылының жөн-жосығы мен дәлел-дәйегі, өріс-кеңісі мен келіс-келеңі дегендер бәрі орын-орнында. Ұлпанның тұла бойы толып тұрған ерлік пен ізгілік, ақыл мен парасат, әділдік пен адамгершілік. Ол осы табиғатынан таймайды да жаңылмайды да; жасамыс тартқан сайын молығып, толысып, жаңа бір қырларымен жарқырап отырады. Соның ішінен, әсіресе ерлік қасиетін ерекшелеп көрсетуге болар еді.

Еснейдің қалың жылқысы Қаршығалыға қарай қаптап келе жатқанда, астындағы жалғыз атын қарсы жүгіртіп, азғана кедей ауылдың арызын айта келген албырт мінез жас жігіт

кейпіндегі қыз бейнесі қандай ыстық. Дәулеті мен қайраты қатар қайтқан қарт батырдың жалғыз таянышы өзі екенін сезінген есті де еркін қыздың бойында мінез адуындығы мен ақыл уыттылығы қатар тебіндеп келе жатқан тәрізі бар-ды. Тағдырдың ең алғашқы таяғындай болып алдынан Түленнің жарымес құлғанасы қараң еткенде ғана өмірге өгейсіне бір жаутаң етіп, сонсоң от жанар қайтадан жайнап жүре берген. Енді келіп Есенеидің мықты құрығына іліккенде, Ұлпан мінезіндегі ерлік нышаны алғаш рет айқын білінді. Өз халінің шарасыздығын санадан гөрі бала сезіммен түйсінген бір беткей қыздың Есенеиге келісім беруінде сондай ерлік бар еді. “Есемді жібермеспін” деген ішкі тәуекелі болғанмен, жан жарасын өзір сездіре қоймаған ет қызуы да жоқ емес-ті.

Ал енді шындап келгенде, Ұлпанның орнында қандай әулие қыз болса да, Есенеи сияқты кәрі арыстанның тырнағына бір іліккеннен соңғы жерде, оның алдында таңдау онша көп болмайтын. Сіңірі білеудей шалдың аяғын сипап қана отыратын тілсіз күң, немесе бай малының буына пісіп тасыраңдаған адуын тоқал, немесе бүкіл жан дүниесін ішіне бүгіп алып, бүк түскен әйел тағдыры күтіп тұрған...

Жоқ, мұның қай-қайсысы да Ұлпан табиғатына жат еді. Бірақ бір ғана ішкі тәуекелі болмаса, оның өмірінің болашақта қалай өріс алары бізге де, оның өзіне де өзір беймағлұм еді.

Есенеидің қырық жылқысын базарға айда-тып, қаладан жасау алғызғанда да Ұлпанның кім болары белгісіз болатын. Оның қасиеттері өмірді көре жүре ашылады. Ол алғаш рет қала-

ға аттанғанда қазақ даласына үш өрім таспадай тартылған арба жолын көрді. Бұл Ұлпанның да өмір жолы еді. Үлкен өмірдің күре жолынан айырық кетпей, бұдан әрі ылғи қапталдасып отырған ерлік жолы...

Ұлпан характерінің алғашқы арна тауып, өз заңдылығымен өріс алуы — оның қала өмірімен танысуы, орыс тіршілігінің келелі келешегін аңғарып, соның жөн-жосығын таңырқамай да, жатырқамай да етене қабыл алуы. Бұл — Ұлпанның өзін өмірге орнықтыру талабымен қат-қабат келген процесс. Бірақ жаңа өмірге бет алған жас әйелдің алдында бұралаң, бұрылыстар көп еді. Мол байлықтың билігі қолына еркін тиген еркетотай болса, Есенеі аулына келе салып, қалың тобырдың төбесіне әңгір таяқ ойнатар ма еді, кім білсін.

Ұлпанның жаратылысы басқа. Ол өз бойындағы өрлікке бағып, атақты бай да би адамның аулындағы көріксіз халге намыстанды. Кедей ауылдан шыққан тегіне бағып, жарлы-жақыбайға жаны ашыды. Сұрап келгеннің қолын қайтарған жоқ, еселеп артығымен берді. Осы бетінде Ұлпан қолы ашық бәйбіше атанар еді. Онымен бірақ ел бүйірі шыға ма?

Сондықтан кедей-қоңсыға шын жаны ашыған жас әйел алдымен Есенеідің есігінде жалшылықта жүріп, талай жылғы еңбегін ала алмай келген елдің есесін бергізеді. Есенеідің малын бөліске салады. Кедейлік тақсіретін тартып өскен жанның жоқшылыққа ішкі қарсылығы осылай көрінеді.

Бірақ бұл да түбегейлі шешім емес. Бір күндік ішер ас, бір жылдық талғажау кедей байғұсқа сенімді тіршіліктің кепілдігін бере алмайды. Сондықтан Ұлпан талауға түсіп,

зорлықпен келген елдің жерін де қайтартып береді. Еңбекші ел тірлігінің мықты тірегі сол екенін білгендіктен қайтартады.

Ұлпан характерінің алғашқы бір шоқтығы көтерілген тұсы да, оның әлеумет тіршілігіне қарай батыл аяқ басуы да, ұлпандықтың есенеілікті мықтап тұрып жеңуі де — осы ара. Есенеідің бар билігін қолына алғаннан кейін, сол елді орыс өмірінің өрісті жақтарына қарай бұруы, жұртты отырықшылыққа бастап, егіншілікті енгізе бастауы — Ұлпанның халықтың шын жанашыр жақын досы екенін танытатын қадамдары. Осының бірде-бірінде Ұлпан бейнесі идеяның жалаң жаршысы болып кетпейді, ылғи тек өзіне ғана лайық, ірі іс үстінде, бір айтар тыңғылықты қимыл иесі ретінде көрініп отырады.

Бұл — автордың еңбегі, жазушы тапқырлығының жемісі, шын суреткерліктің белгісі.

Оқырманның есінде болар, Есенеідің құдалық жөніндегі қатал да кесімді тілегін алып келген Мүсірепке Ұлпанның айтатын сөзі:

“... Ағаңның есінде болсын — Ұлпан арзанға түспейтін қыз”, — демеп пе еді ол?

Ұлпанның тоқал қатын болып босағада отырып қалмайтынын да, бәйбішенің сарқытын күтіп, көз сүзіп отыратын күндікке көне алмайтынын да сезген Есенеі өзінің бүкіл өмірін сарп етіп жеткен есенеілігін оп-оңай Ұлпанға бере салады. “Қырыққа келгенде біздің елдің Есенеіі сен боларсың. Оған дейін сен менің Есенеім бола түр...” — дейді.

Осыны істетіп отырған Есенеідің кеңдігі, жомарттығы басым ба, жоқ әлде, өз басынан дәурен өтіп бара жатқанын сезгендіктен, сол есенеілік біржола құрып кетпесін деп, көзі

тірісінде бір сенімді қолға тапсырып қоюға бекінген өзімшілдіктің ішкі есебі басым ба? Қалай болғанда да Ұлпан есенеілікті өзінше қабылдап, өзінше пайдаланады. Ешнәрсеге таңданбай, ешнәрсені шатыстырмай, барлығын өз табиғатына лайықтап қабылдай отырып пайдаланады.

“Тоқтай түр әлі, біраз көрейін, көрмегеніме көзім үйренсін, білмегенімді біліп алайын. Тоқтай түр әлі...” Осы “тоқтай түр әлі...” бұдан кейінгі бүкіл Ұлпан әрекетінің ішкі өзегі секілді естіледі.

Әрине, мұның барлығы феодалдық-патриархалдық тәртіптің көбесі сөгілмей, тұтасып тұрған кезінде бір әйелдің басына артығымен жетіп жатыр еді.

Ал Ұлпан үшін жеткіліксіз екен. Ұлпанның ұлпандығын танытатын әлі де талай шырдар бар. Соның бір биік жотасы — Ұлпанның ел билеген болыс-билер мен патшаның сары ала шекпен, маңғаз төрелері алдында, келелі жиын үстінде кеңінен толғап, қазақ халқының әлеуметтік өміріндегі ғасырлар бойы шешілмей келе жатқан түйінді мәселелер, ескі тәртіптер жөнінде ширыға сөйлейтін жері. Іргелі елдің арғы-бергі қоғамдық тарихынан хабары жоқ, европалық түгіл, азиялық та жүйелі білім алмаған қыр әйелінің қаншама зерделі болғанда да осыншама суырылып, әйел теңдігі, өмеңгерлік, мұрагерлік сияқты үлкен мәселелерді жүйе-жүйесімен жетік баяндауы, бір қарағанда, нанымсыздау да көрінуі ықтимал. Осындай аңғал күдіктің алдын ораған автор Есенеійдің сөзі еді дегендей емеуірін аңғартады.

Біздің кәміл сенуімізше, бұл авторлық тәсіл ғана. Есенеійдің сөзі болса, Ұлпан соның жай

ғана тілхатшысы болса, Есеней өзі дәуірлеп тұрған кезінде, ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болып тұрғанда қайда қалған? Демек, бұл — Ұлпанның сөзі. Ұлпанның есенейлікті өз табиғатының мүддесіне лайықтап пайдалануының көрінісі. Яғни Ұлпан секілді көрнекті өкілдерінің аузымен айтылған бүкіл қазақ әйелдерінің көкейтесті арманы, олардың қоғамдық сана-сезімінің сол кезде-ақ оянып қалғанын көркемдік заңдылықпен, суреткерлік тактымен көрсетіп отырған жазушы арманы.

Ұлпан бейнесіндегі бүкіл характер дамуының ең асулы биігі, кейіпкердің барынша ашылып, жаңа арнада көрінетін жері — “Сибан жорығының” түсы. Бұл арада Ұлпан — маңайдағы аз ағайын қамқорынан әрі асып, оның жай күнкөріс жайынан әлдеқайда жоғары көтеріліп, ел амандығын, халық бірлігін ойлаудан барып туған ірі қимылдың иесі.

Сонымен, Ұлпан бейнесіне байланысты қайталап айтарлық пікіріміздің түйіні мынадай: осынша суреткерлік шеберлік пен тарихи нақтылық талабынан аумайтын, соншалықты мінсіз зергерлікпен мүсінделген бұл кейіпкердің бір өзі бүкіл дәуірді бейнелеп тұр; қазақ әйелінің өткен тағдырында осы күнге дейін назардан тыс қалып келген үлкен бір кеңістікті толтырып, аса үлкен тарихи жүкті арқалап тұр.

Ұлпан бейнесінің ұлылығы, ол тындырған істердің мәнділігі — оның қай заманда өмір сүргенін, қай кезеңде қарекет еткенін тағы бір қырынан еске алсақ, тіпті зорайып, биіктей түседі. Бұл — дүниеге Шоқан келіп кеткен кезең. Ұлпан — ұлы Абайдың замандасы. Қазақ даласына Ыбырай Алтынсарин білім нұрын

дәл сол кезеңде тарата бастаған. Арқаның биік аспанында Біржан мен Ақан әндері де сол кезде шырқалған.

Халықтың рухани өмірінде өшпес із қалдырған сол ардагерлермен қапталдас өмір сүріп, қазақ даласының бір пұшпағында әлеуметтік өмір арнасына солғұрлым соны тыныс енгізген Ұлпан апа бейнесі, осы сабақтастықты ойлағанда, тіпті әруақтана түсетін сияқты.

Біз сөзіміздің басында, “қайраткер әйелдер” деген бір сөзді айттық. “Ұлпан” жайындағы ертеректе жарияланған бір мақаламызда да осындай пікір ұшығын білдірген едік. Соны тағы да тірілтіміз келеді. Белгілі бір арнада жүйеленіп, саяси-әлеуметтік, философиялық, қоғамдық көзқарасы қалыптаспаған қарапайым қазақ әйелін бұлай деу тым артық емес пе?

Біздіңше, артық емес. Ілім болмаса да іс-әрекет жүзінде көрінген, саяси ағым дәрежесіне көтеріле алмаса да, әлеуметтік теңдікті өз табиғатымен, көкірек сәулесімен барынша жақтап шыққан халық өкілінің, халық қайраткерінің стихиялық бұқарашылдығы бізге айқын көрінеді бұл бейнеден. Осы мағынада Ұлпан бейнесінде үлкен тарихи жинақтау бар екені даусыз.

Қазақ әдебиетінде Ғабит Мүсіреповтің қаламынан туған қазақ әйелдерінің талай тамаша бейнелері бар екені мәлім. Талай Ақлима, Ақбалалар, Ақбота, Айгүлдер, әйел махаббатының ақ қанат періштелеріндей Қыз Жібек, Баян, Ақтоқтылар әр қайсысы жеке-жеке сезім тазалығы мен шынайы әсемдік дүниесінің асыл алқалары, көнермейтін-тозбайтын меруерт-моншақтары. Енді солардың барлығының

қымбат қасиеттерін өз бойына өзінше жинақтап, өзіндік жарастығын тапқан Ақнар апамыз келіп қосылды. Жалпы қазақ әдебиетіне де Ғ. Мүсірепов мұрасына да “Ұлпанмен” бірге келген бір жаңалық осы.

Романдағы Есеней, Мүсіреп, Шынар секілді өзге кейіпкерлер де осындай өзіндік даралық белгілерімен, барынша тұлғалана айқын суреттелген. Әсіресе, Есеней – туған әдебиетімізге үлкен бір төбе болып келген, кешегі Құнанбай, Игілік, Шәкендер аумағындағы сом тұлға. Онымен Ұлпан арасындағы қарым-қатынасты суреттеуде жазушы ерекше бір соныға із салған. Өз табиғатында мейлінше кесек жаралып, тұтас біткен, бөліп-жарары жоқ, оралым-бұрылысқа оңтайы келе бермейтін осынау бірбеткей, қайшылықты бейненің күрт өзгеріп, күрделі жаңалыққа ұшырауында, Ұлпан бейнесінің шарапатымен қайта туғандай көп-көп есенейліктен арылуында, баяғы ел қамқорындай қарт батыр қалпына оралуында көп мән жатыр. Ұлпанның еркіндігі мен Есенейдің пейілі орайласса да, Ұлпанның өз билігімен нелер күрделі істер тындырылып жатса да, ылғи ұлпандықтың есенейлікті жеңіп, белең алып жатқанынан оны өзіне біржола одақтас етіп алғанын аңғарамыз.

Есеней – өте күрделі бейне. Ол ел ішінде қанша әділ атанса, сонша қатал аталған би. Би емес нағыз озбыр. Ол елінің, аз ата Сибанның қамқоры болғансып жүріп, соны түп-түгел өзінің қоңсы-жалшысы етіп алған, оның барына да, жоғына да көз салмай, өзінен өзгені біржола ұмытып кеткен адам еді. Ұлпан Есеней билігін қолына алғанан кейін-ақ, ешбір тартыс

талассыз сол есенейлікке қарсы күресті. Және соны жеңді. Сындырып, қиратып жеңген жоқ. Иінін тауып, иіп әкеліп жеңді. “Мен қымбатқа түсемін” — дегендегі Ұлпан ескертуінің бір шешімі осы-ау дейміз.

“Қатал еді, озбыр еді, енді жан-жүрегі жі-биін дегені де. Мың жаса, алтын Ұлпаным!”. Бұл — қыз әкесі, кәрі батыр Артықбай сөзі.

“Мырза келін-ай, сен келдің де көзіміз ашылды ғой”. — Бұл жарлы-жақыбай кедей ауыл адамдарының сөзі.

“Жатсырап кеткен екенмін. Ұлпан өз еліме өзімді қайта табыстырып жүр”. — Бұл Ұлпан ықпалымен райдан қайтқан Есенейдің өз сөзі.

“Елге ең керегі Есенейдің бұғау-тұсауынан босану екен. Ұлпан сол бұғауды бұзып, сол тұсауды сыпырып тастағандай болды”.

Бұл — автор емеуіріні.

Осының барлығында да Есеней характерінің белгілі бір қырлары бар.

Елді отырықшылыққа бейімдеу, басқа біраз жайларда да жаңа өмір салтына қарай орайласу, әйел мәселесі жөнінде жөп-жөнді пікір айтып, әрекет жасап келген Есеней шынтуайтында есенейлікке кәміл берік еді.

“Қазақта он бес-жиырма болыс елдерді басқарған әйелдер болған. Талай әйелдердің аттары талай елдердің ұраны болып кетті. Сен де солардың бірісің!” — дегенде Есеней Ұлпан жөнінде қалай қателесіп отырғанын, бұқара қамын ең бірінші орынға қойған ел анасы Ұлпанның қаншалықты өзгеше өріс тауып кеткенін түсіне алмай қалып отыр.

Реалист-суреткер шеберлігінің де айқын көрініс беретін бір жері осы.

Тарихи шығарма қашанда өмір көрінісін тарихи нақтылықпен қаз қалпында көзге елестетпек қой. “Ұлпанда” да осындай тарихи танымды эстетикалық ләззатпен ұштастыратын сәттер көп-ақ.

Мысалы, заманы өткен батырлықтың жұрнағы Артықбай шойнақ боп қалып, Есенеидің өзі ел билеп кеткен де, ал ендігі бір өкілі Сәдір қолына найза орнына құрық ұстап, жылқышы болып кеткен.

Осы орайда ойға орала беретін бір өзгеше көркемдік ерекшелікті айтпай кетуге болмас еді. “Ұлпанда” Ғ. Мүсірепов шығарма құрылымын, бейнелер жүйесін, кейде тіпті сюжеттік-композициялық желіні де әдейі қиындатып, күрделендіріп отыратын сияқты. Мәселен, шығарманың өн бойында бір-бірімен жұптасып, қосарланып отыратын егіз бейнелер бар. Ұлпан мен Шынар, екі Мүсіреп, Есенеидің Артықбай, Тілеміс пен Торсан, тіпті екі жас жігіт Кенжетай мен Мұстапа, екі әнші қыз Кәукер мен Бикенге дейін осындай.

Кейде автор екі жұп бейнені контраст ретінде де алуы мүмкін. Айталық, алғашқы тарауларда ғана көрінетін аңшы Мүсіреп “түрікпен” Мүсірептің жақсы қасиеттерін салыстыра көрсететін, немесе Есенеидің сыншыл, талапшыл, қатал табиғатын нақтырақ танытатын алаң ретінде алынды дейік. Ал енді көп-көп жақсы мінездері де, тағдырлары да өте ұқсас Ұлпан мен Шынар ше? Сөз жоқ, бұл – бейнелерді даралауда, көркемдік құралдарын әркімге шақтап бөле пайдалануда елеулі қиындық туғызатын жәйттер. Бәлкім, тарлан жазушы өз шеберлігін өзінің талапшыл сынақ талқысына бір салып алайын деп, әдейі де істеген болар.

Қайткенде де осы қиындықтан қысылмай, үлкен шеберлік мүмкіндіктерін айқын таныта, мүдірмей өткен.

Романның аяғы Ұлпанның қайғылы халін, қасіретті өлімін суреттеумен аяқталады. Әрине, солай болмасқа шарасы да жоқ еді. Заманынан бұрын туған бірегей адамды ел ардақтағанмен, тұнығын шайқап, алдында кесе-көлденең ой-қастай бергенді ел билеген болыс-билер кешірген жоқ.

Ұлпан Сибан жорығында өз қолымен өзінің отын көсетіп Байдалы биді пайдаланса, әлі де тұғыры мықты болыс-билер өз заманының жаңа перісі Торсанды Ұлпанға қарсы пайдаланды.

Бірақ ел аузында аңыз болып Ұлпанның есімі қалды, ісі қалды, дәстүрі қалды.

Сонымен қорыта келгенде, аса көрнекті жазушы, шебер суреткер Ғабит Мүсіреповтің бұл шығармасында әдебиетімізде бұрын-соңды із түспеген бір тың тақырып аса шебер көркемдік шешімін тапқан еді деп кесіп айта аламыз.

Ұлпан бейнесі — тұтас бір дәуірдің, тарихи үлкен кеңістіктің кетігін бір өзі толтырғандай кесек бейне. Бәлкім, тарихтың қалтарыс-тасаларында бір Ұлпан емес, талай Ұлпандар, талай аймаңдай апаларымыз өткен шығар. “Сол бейнеге, сондай бейнелерге арналады”. — деп еді ғой автордың өзі.

Ендеше Ұлпан бейнесін жазушы сүйіспеншілігінен туған арман аңсауындай жалқы ғана тұлға емес, екі дүние арасында аспанға шапшығандай, озбырлық әлеміне атой салып, “қайран дүниелеп” өткен бүкіл бір ұрпақтың ақ мәрмәр ескерткіші болып шыққан деуіміз керек.

КӨКЕЙДЕ ҚАЛҒАН СОЛ БЕЙНЕ

Осыдан ширек ғасыр бұрын үлкен жазушы қаламынан үлкен ақын өмірінің өр биік белестері туралы шығарма келіп еді дүниеге. Тәжірибелі суреткердің шеберлік құдіретінің күшімен халқымыздың аса бір аяулы адамының асыл бейнесі көз алдымыздан айқын елес берген.

Бұл бейне бізге ертеден таныс болатын. Біз оны тарихқа айналып кеткен кешегі күннің ізі суымаған тың деректері арқылы да, ақынның артына қалдырып кеткен өз мұралары арқылы да білетінбіз. Енді оны екінші бір суреткер ойының елегінен өтіп, терең бір тебіренісінен туған көркемдік дүниесінің мөлдір айдынынан көрдік.

Бұрын ол жайында көзі көргеннің де, көрмегеннің де өз қиялында, әркімнің өз түсінігі мен білігінің материалынан жасалып, соның ғана деңгейінен көтерілген бір-бір ұғым болатын. Кейде аңызға айналып, ертегідей алыстан бұлдыр елес берсе, кейде жай қара жаяу долбардың аясында қалатын. Енді сол бейне біздің көз алдымызда өзгеше бір әрімен, өзіне тән ажарымен айқындала ашылып, әсем қырларымен жайнай құлпырып, бар болмыс-бітімімен биік тұлғаланып көрінген.

Бірақ бұл жерде алдын ала айтатын бір қажетті ескертпе бар. Жазушы қаһарманының “басы бүтін” бітімді бейнесін жасау үшін ақын өмірінің ұзын ырғасын түгел қамтуды мақсат етпеген. Ақын сымбатын, бейне сұлулығын ашатын, өзгеден толғанысы бөлек, тебіренісі терең, әрдайым әсемдікті аңсайтын ақын жанының небір нәзік пернелерін дәл басатын шын көркемдікті іздеген. Және соны таба білген.

Біздің алдымызда “Еркебұлан кім?” деген сұрақ тұрған жоқ. Ол түсінікті еді. Біз үшін басты нәрсе: өзінің өзгеше табиғатымен, ерекше жаратылыс бітімімен, тамаша талантымен, жемісті еңбегімен тарихымызда да, әдебиетімізде де өшпес із қалдырып кеткен қайраткер ақын көркем бейне ретінде сол әдебиетімізге қайта оралып, қалай кірді, оның қай төрінен орын алды, — міне, соны байыптау болатын. Біз үшін осыншалықты қымбат бейненің қырлары мен сырларына үңілу қызық еді.

Еркебұлан — күрескер ақын. Оның халық бақыты жолында ары мен жанын қоса тігіп, айқасқа шыққан азаматтығы да, жаңа заманның тынысын жаңа үнмен бұқара санасына жеткізуді мақсат еткен жалынды ақындығы да — өзінен бұрын із түспеген соны жолдар. Бірінен-бірі айрылмайтын, ешуақытта алыстап ұзап та кетпейтін, біріне-бірі қосылып, бірін-бірі жұтып та кетпейтін жұп жолдар. Болашақ күре даңғылдың алғаш рет сұрлеу салған қос табаны секілді үнемі қатарласып отыратын егіз жолдар.

Автор салған жерден осы ақиқатты аңғартқан да, бізге соның көркемдік шешімін беруді мақсат еткен. Еркебұланның батырлығы да, ақындығы да — қатар қалыптасып, бірін-бірі

толықтырып, болаттай шыңдап, шарықтай қайрап отыратын қасиеттері. Біз мұны поэmanın алғашқы жолдарынан-ақ аңғарамыз. Автордың бірінші белгі беруінен-ақ дұрыс бағыт алған оқушы өзінің тілек ауанымен алдындағы тиесілі сыбағасына қарай ынтыға ұмтылып, жүре береді, жан ләззатының қызығына кенеле береді.

Поэmanın алғашқы жолдарынан-ақ Еркебұлан аты ел аузында аңызға айнала бастаған, саяси айқастың бірсыпыра мектебінен өтіп қалған және ақындық дарынының беті айқындалып, сөздері ел құлағына сіңіп қалған еңселі тұлға күйінде көрінеді. Жақсы атағымен ел ойында өте биікке көтеріліп қалған еңселі азамат.

Әдебиет сынының өз тілімен айтсақ, ол — оқушыға дейін қалыптасып келген кейіпкер. Енді соның ашылуы ғана бар. Жазушы өнерінің сыналар жері де осы. Автор осындай жолды әдейі қалап алған және ол ойын дәл өзіне тән шеберлікпен, барлық табиғилық, тарихилық тактіні сақтай отырып, тамаша орындап шыққан.

Жақсы шығарма, шын көркем туындының әрқашан ла жаңадан ашылған тың дүние болатыны белгілі. Бірақ сол тек соқпақ сонылығынан, оқиға оқыстығынан немесе кейіпкер өзгешелігінен ғана ма? Тегінде, әрбір жаңа шығармасында қалам иесінің өзі де жан тебіренісі үстінде жаңарып, тереңде дүбірлеген дарын дүмпуінің күшімен серпіліп, жаңа бір құпия сырлар ашу жолындағы шабыт әсерімен түрленіп, түлеп келетін болуы керек оқушысына. Автордың бұл шығармасындағы қуаттылық сенімі бізге осыны аңғартады.

Төселген қаламгердің оқиғаны суреттеу мәнері де, кейіпкерді типтендіру әдісі де көркем өнердің жалпы заңына бағынғанымен, әрбір тың туынды өз заңдылығын өзі жасап отыратыны бар. Тіпті оқиға өрісі тарамдалып келіп, кейіпкер бейнесін ашып салар шарықтау шегіне жеткенге дейін де автор оқушы назарын баурап алып, баяндалар жайдың барлығын бір ғана нысаналы мақсатқа бағындырып әкетеді. Осы жолдағы оның алғашқы айтқан әрбір сөзі, тіпті жай кіріспе баяндау, хабарлау түрінде айтыла салғанның өзінде, суретшінің қыл қаламынан тартылған бояу әріндей бейнелі нақыш қалдырып отырады. Мұнда да сол.

Еркебұлан қай тұста да Еркебұлан қалпында қалуы, өз бейнесінде айқын да жарқын көрінуі керек. Тарихтың бір белесті бұрылыс, асулы асқар кезеңінде өмір ағымының биік толқыны үстінде көрінген атақты адамның өмірбаянын бастан-аяқ оқып шыққанда да, оның қимыл үстіндегі бір сәтін көргенде де алатын ұғым біреу-ақ.

Сондықтан жазушы өз кейіпкерінің жұртқа мәлім жайларын түгел баяндамай-ақ, тіпті оларға соқпай-ақ, өз қиялында оған жаңа бір өрістер ашып береді. Соның қай-қайсысында болсын аяулы адам бейнесі соншалықты айқын бедерімен, бірегей тұлғасымен көрініп, көңіл мен көкірекке бірдей ұялап жатады.

Енді сол батыр ақынның батырлығы, сана-сезімі мен қайрат-жігері өзге қауымнан мүлде жоғары тұрған күрескер азаматтығы көрінер жерлерге көз салайықшы.

Автор алғашында күні бұрын ешнәрсені емексітпей-ақ өзінің кейіпкері жөнінде жай ғана әңгімелеп отырған тәрізді. Жиырма төрт

жасқа жаңа ғана шыққан жас ақынның аз уақытта ел ішінде биік беделге ие болғанын және мұның тегін емес екенін, аумалы-төкпелі тұрмыстың қайнаған ортасында болып келгенін айтады. Оның өткен өмірінің қадау-қадау биіктері жөнінде елдің сөзі қылып, екі-үш ауыз кесек түйіндер тастайды. Оның саяси бағытын аңғарту үшін ел арасында айтқан бірер сөзін келтіреді.

Бұл әлі оқушыны психологиялық жағынан әзірлеу ғана. Міне, осыдан кейін-ақ Еркебұлан саяси күрескердің өз стихиясында, елмен де, жаумен де бетпе-бет келген табысу, тартысу үстінде көрінеді. Бұлары да көп емес. Санап беруге болады. Ел аралап жүргенде кездескен “шатақ-шатқалаңы көп, ұзаққа созылған бір жиналыс”, одан кейін ауылнайдың орынбасары қитар Отарбай үйіндегі Қоянжырықпен қақтығыс, ақырында, Қараөткел түрмесінде тұтқын болып отырған кездегі ақ офицермен жауаптасу үстіндегі арбасу. Осы оқиғалардың қапталында қатарласа жүріп, өз тілектестерімен, бұқара өкілдерімен тілдесіп, түсінісіп қалатын жайлары бар. Міне, Еркебұланнның саяси күрес алаңы осы ғана.

Бірақ, осының өзі жетіп жатыр. Балуандық пен батырлық көп жұлысқаннан, көп тіресіп тайталасқаннан көрінбейді, батпандаған қара күшті тік көтеріп алып, алысқа сермей лақтырып жіберген бір-ақ серпіннен көрінеді. Еркебұлан да дәл осындай күш еркіндігімен, батырға біткен өжеттігімен, қанға сіңген қайрат-жігерімен жарқ ете түседі.

Әрине, Еркебұлан дөңгелек алаңда жалғыз өзі тұрып алып, жансыз ауыр салмақты қақпақыл қылатын цирктің балуаны емес. Күрес-

кердің алдында қасарған қалың жауы, қара күші мен қанды шеңгелін аяп қалары жоқ қандыкөз тобыр бар.

Жинақтап айтсақ, алдына қойған өзгеше мақсаты бар осы бір шағын шығармада үлкен эпикалық полотноға тән белгі-қасиеттер, осындай терең тынысты, кең алымдылық бар. Бірақ соның барлығы барынша екшеліп, сұрыпталып, құйма асылдай қорытылып, шығарма табиғатына шақталып қана алынған.

Шынында да осы поэмада сонау Қазан алдындағы аласапыранды қазақ даласы мен қаласының өмір-тынысы түп-түгел, жеке эпизодтар мен көріністерден, әртүрлі персонаждардан, әр жерде түйінделген терең тұжырымдардан, авторлық ремаркалардан үлкен романдағыдай ап-айқын көрініп тұрғанына дау болмаса керек. Және осының бәрі қандай шыншылдықпен, шеберлікпен, қандай түбегейлі көрінген-ау!

Өзгені қойып, манағы жиналыс көрінісін көзге елестетейікші. Үй орнындай төмпені ортаға алып, алқа-қотан отырған жұрт. Алдыңғы жақта бар аярлығын ішке жиып, бірақ жасыра алмай жауығып отырған шоқпарбас шонжарлар. Солардың күшілерінің қойнында, тымақ құлақтарымен бірге жымқырылған өткір тікендей өшпенділік, бір қойыннан шығып екінші қойынға қарай жорғалаған қара тышқандай сыпсың көздер. Жез қамшының сабымен бірін-бірі саннан, белден түрткілеп, “үрит, соқ-соқ!” деп айдап салып отырған сұрқия мінездер. Ұшығын ұстатпай, түспалдап сөйлеп, оңтайы келгенде ұрымтал жерден ұрып қалатын дала атқамінерлерінің ұтырлы сөздері.

Осы сияқты бақай қулық пен қырт сөздерге сүрінбей, барлығынан өктем түсіп, әрқайсысын әр жерде өңгеріп тастап отырған ақынның өткір жауаптары. Қызу қимылдар, шартпашұрт айқастар. Міне, осының барлығы біздің көз алдымызға толыққанды нағыз күрескер азамат бейнесін еркін елестетеді.

Бас-аяғы бір-екі баспа табақтай ғана қара сөзбен жазылған бұл поэманың ішінде бос тұрған орын, жалаң кеңістік жоқ. Оның көркемдік ерекшеліктері жайлы алдын ала сөз қылуға тура келсе, алдымен оның осы көркемдікке толылығын, бейнеге айналған мән мен мағынаның мейлінше тығыздығын айтар едік.

Аяқ аттасаң өзіндік бір салмақ көтеріп, қызмет атқарып тұрған детальға, сыйқырлы көркемдік кілтипатына кездесесің. Адам бейнесі көрінсе-ақ қалыптасқан характер болып шығады. Бұл жау жақтың да, ел жақтың да өкілдеріне бірдей тән. Мәселен, поэмада дүлей бейнелі Қоянжырықтың бесігінде қағынған қаршадай сотқар баласынан бастап, көрінде жатқанда да озбырлықтың отын жағып, күлін шашып жатқан Поштабай әкесіне дейін долырып, “менмұндалап” тұр. Не болмаса, бұлардан бұрынырақ кездесетін Беріш ше? Түріне қарасаң-ақ танымай қоймайсың. “Аласа бойлы, қара да емес, торы да емес, шабдар деуге келетін күнгірт түсті адам... Кірпігін қақпайтын бір жылан көз...” Тісінен шыққан бір-екі ауыз зәрлі де қыңыр сөзін естігеннен кейін-ақ Беріштің керіс іздеп жүрген көк езу, езбе ділмәр екені белгілі бола береді.

Ал енді бір көзімен аспан жұлдызын түгендеп, бір көзімен үй ішінен пәле тіміскілеп отыратын әрі ез, әрі топас, көзі ғана емес,

көңіл-көкірегі де қисық Отарбай жайын ұқтыратын детальдар қандай?! Жазушының өзіне тән ащы мысқылынан жасалған бұл бейне әдебиетіміздегі өзіне әзір тұрған орынға тік етіп тұра қалған секілді.

Бергі топтағы жақсы мінезді жағымды бейнелер де әрқайсысы азғана сипатпен-ақ жеке, жете дараланып, көңілге ұялап жатады. Әсіресе Ақбала. Алғаш көрінгенде адам танығыш зерделі зейінмен, сыпайы ашықтығымен, жаманнан жиренгіш, жақсыға үйір сезімталдығымен бірден тартып әкететін осы бір әдемі келіншектің бұдан арғы әрбір қимылынан үлкен адамгершілік белгілерін аңғарып отырамыз. Еркебұланға деген ізетті ибалықтың әр жағындағы адал ықылас, таза ниет, қараңғы үйге бір кіріп шыққанда-ақ жарқыратып сәуле әкелетін жан нұры алғашқы кеште-ақ айқын көрінген. Сондай мөлдір мінез тұнығы жанасып кетсе-ақ жаны безірейтін о жарлық пен озбырлыққа қандай төзгісіз! Оның үй сыртындағы жат дыбысты естігенде сұрланып кеткен ақ жүзі, кілт сынып барып өрең дегенде жазылған жіңішке қас қимылдары, еркегінің аузынан шыққан әрбір бишаралық сөзге өріс бермей, тыйып тастап отыратын ымырасыздығы... — бәрі-бәрі бұл әйелдің жан дүниесін ап-айқын етіп көз алдыңа алып келеді.

Сол сияқты анау елгезек жүрегін қолына ұстап елпілдеген жас Қайсар, тура мінезді ақжарқын Кәрім, ақыл мен сабырдан жаралғандай байсалды Бөйкен қарт — міне, осылардың барлығы өзді-өзі бітім тұлғасын бірер көргенде-ақ танытып кетеді.

Поэмадағы үлкенді-кішілі, жақсылы-жаманды осы адамдардың барлығы шығармада бір

ғана мақсатпен шығарылған. Олардың бәрі тек Еркебұлан бейнесін ашуға, оның осы поэмада автор көрсету қажет деген белгілерін анықтауға қызмет етеді. Солардың барлығынан төбесі көтеріліп, жарқыраған жұлдыздай жалғыз ақын тұлғасы көрінеді.

Ие, ақын бейнесі, ақындық дарын бейнесі!

Ақынның өзге адамдардан өзгешелігі де сол — ол әрбір оқиғаға, өмірдің әрбір құбылысына өзгеше тұрғыдан, ақындық мұнарадан қарайды. Оны өзінің ұшқыр қиял-шабытының елегінен өткізіп, соған өз тарапынан ерекше бір көркемдік бейне табуға, жаңаша тіршілік беруге тырысады. Ақын қиялы шарқ ұрып, үнемі сондай көркемдік бейне іздейді. Еркебұланды ақ отаудың төрінде алғаш рет оңаша көргенімізде біз оны дәл осындай бір шамырқаған шабытты ізденіс күйінде табамыз. Ол өзі көксеген көркемдік бейнелерін домбыра сазынан іздеп отыр. Мөлдір таза, ерке әуендерден әлденендей бір әсем сырлар тапқысы келеді. Таба алмай жүргені бар екенін байқатады бізге.

Бұл — ақынның бір ғана осы сәті емес, әрдайым бастан кешіріп жүретін күйі. Әрине, ізденген шабыт әрдайым бір тоят табады, әрдайым бір сұлулықтың сырын ашып, өмірге асқақ шындық әкеліп жатады. Біз соның біреуін ғана көріп отырмыз.

Ол — Ақлима бейнесі. Поэмадағы Ақлима, біздіңше, адамнан гөрі адамдықтың, адамның жан дүниесінің ерекше бір әсем де бай қазынасының, тұтқиылдан қат-қабат келіп түйіскен көп-көп сезім торабының бейнесі. Біздіңше емес, автордың өзі айтып отыр: “жігіт арманы құралай көз, қиғаш қас болушы еді ғой. Ақын оны сезінген жоқ, өзгені сезінді”, — деп отыр.

Поэма кейіпкері жайында зәуеде бір ұшқары ұғымда жүрген адамдар бұл жерде тек сұлу қызды ғана көрсе, әсершіл ақын тебіренісін тұтана кеткіш арзан махаббат оты сияқты бірдеңеге жорып, іштей қулана езу тартар болса, ол үлкен әбестік жасар еді.

Ол емес, өзге нәрсе. Ақын өз ішінде жиналып, қорланып жүрген ерекше бір сезім күйлерін сыртқа шығару үшін ырғақ іздейтін, сол сезімнің ішкі-сыртқы бейнелерін іздейтін, көркемдік іздейтін. Соны тапты. Бір ғана жүзде, бір ғана сәтте таласып, қабаттасып, қатарласып көрінген неше түрлі сезім, көңіл күйлері, әртүрлі жан тебіренісінің сыртқы көріністері арқылы ақын қиялының алдынан сол іздеген әсемдік бейнесі, жан байлығы жарқ ете түсті. Елтітіп, еліктіріп кетті.

Ол неліктен? Осы арада автордың ақын жадында жүрген бір бейнені, оны талай толғантқан бір ғажап суретті — Мона Лиза бейнесін еске алуы тегін емес. Ақын ол суреттен әйел сұлулығын емес, жан сұлулығын, оқыстан табысқан, бір-біріне кереғар әртүрлі сезімдер түйісуін, адам жанының ерекше бір толқынды шағын көрген болатын. Бірақ ол құр сурет қана еді. Ақлима соның жанды бейнесі болып көрінді. Аңсап жүргеніне аңдаусызда кез болған ақынды тебіrentіп кеткен — сол жағдай.

Еркебұлан Джоконда суретін алғаш көргенде өзіне бір шындықтың шетін ашқан. Адамның көңіл күйі әрдайым бір қалыпты болмайды. Жан дүниесі — дауылдатқан, жалындатқан, күңіренген, күйзелген, шаттанған, шабыттанған, назаланған, назданған, тағы-тағы сондай өр қилы сезімдер мен түйсіктердің үнемі ауысып-түйісіп, қақтығысып жататын аренасы.

Суреткер қиялы алдымен осы аренада ша-рықтауы, адам жанының кең аспанында қа-лықтауы керек екен. Адам мінезін жасаудың басты кілтін содан іздеу керек екен. Нақтылап айтқанда, жаңағы суреттегі күйініші басылма-ған мұңлы әйел жүзінде жылт еткен бір жұм-сақ күлкі нышаны суретші үшін, ақын үшін ең өзекті мәселе екен.

Ақын осы жайды аңғарған да, өзіне алдағы уақытта айнымайтын ақиқат етіп алған. Бұл — Еркебұланнның саналы шығармашылығының мызғымайтын бір принципі, эстетикалық өл-шемі. Ақынның ғана емес, автордың да қа-былдаған көзқарасы.

Ақлима бейнесінің ақын жүрегінде мәңгілік орнап қалу себебін де, автордың поэмаға дәл осы оқиғаны өзек етіп алу себебін де осыдан іздеу керек.

Жазушының ақын табиғатын суреттеуі де ғажап. Бірде ол кейіпкерінің басындағы жай-лардан алып суреттеу әдісімен көрсетсе, енді бірде тура тұжырым, айқын анықтама арқылы ақын деген ұғымның ұлылығын ашады.

“Кейде ақынның балалығына таң қалар-сың, кейде ақынның даналығына таң қалар-сың. Ақын — қыран, қияға да қонады, ақын — адам, далаға да қонады. Ақын бойын да жасыра алмайды, ойын да жасыра алмайды. Ақын жүрегінде кек тұрмайды. Кек тұрса, қақ тұрғаны. Қақ тұрған жүрек — тот басқан асыл, енді одан берекелі үн шықпайды. Ақын — заман, бір күндік те емес, бүгіндік те емес. Оның кешегісі — бүгінгісі, бүгінгісі — ертеңдік. Ақын бойына адамгершілік қана жарасады. Екеуінің біріне ақау түссе, алдымен ақындық өледі...”

сін ұсынбақ. Сол сапарда оны рухтандырып, шабыттандырып отыратын күштер бар. Соның бірі — өзінің жас шағында көңіл көзімен бір көріп, өмір бойына көкейінде қалған көркемдік бейнесі, адам жанының байлық, сұлулық бейнесі, періштедей фәктік, тазалық бейнесі. Ол бейне ақын жанына мәңгілік орнап қалған да, есейе келе сарқылмас шабыт көзіне, шеберліктің айнытпас, адастырмас бірден-бір дұрыс бағдарына айналған.

Фабит Мүсірепов бұл шығармасын проза түрінде жазса да поэма деп атаған еді. Бұл шынында да мейлінше көркем жазылған, зергер қолмен бастан-аяқ барынша мүсінделіп, суреткерлік өнердің ең бір мөлдір тұнығынан сығымдалып, талап таразысына қайта-қайта тартылып шыққан, терең ойлылық пен нәзік лиризмге бірдей толы, нағыз поэзиялық шығарма еді.

Ақын туралы тек ақынша толғанып қана жазуға болар еді. Өлең, өнер дарынының бастау бұлағы сонау Абай, Біржан, Ақандардан тарап, солардан бергі ұрпаққа қарай өзі көпір боп тартылған белгілі ақын бейнесін жасап беру үшін қаламды дәл осылай сілтеу керек болар еді. Бар өмірін емес, бір ғана ақындық бейнесін жасау үшін автор алдымен өзі ақын болып, сол ақындық шабытымен кеңінен көсілуі керек болар еді. Бұл көркемдік міндет Фабит Мүсіреповтің “Кездеспей кеткен бір бейне” атты поэмасында ешбір олқылықсыз жүзеге асқан еді бір кезде.

* * *

Дастан-хикая аяқталды. Оқырман қалын әсердің тұтқынында есеңгіреп отыр. Бұл күнде

ақын да, ақын ағасын шабыттана дастанға қосқан ұлы суреткер інісі де жоқ. Ақын жүрегін тербетіп, қалған өмірінде қиялын қияға шарықтатқан асыл бейнелі жас ару олардан да бұрын дүниеден ғайып болған. Оқырман көңілінде ақын көкейіндегідей сақталып қалған сол бейне ғана елес береді. Тағы да дастанға үңіліп, сол бейнені еске түсіргісі келеді:

“Іргелес тігілген үлкен үйдің киіз есігі ашылып, қара мақпал жеңсіз, қына сары қос етек көйлек киген жас қыз үйге кіре берді. Үй ішінен түскен жарық бір сәтке ғана қыз жүзін жарқ еткізіп көрсетті де, жұтып жіберді. Өзге дүние есінен шығып кеткен жас ақын жабылып кеткен есікке тесіле қарап қалды. Қорыққан жан, қуанған жан, аз ғана мұны бар... Сирек кездесер бақытты бір сәт екі-үш түрлі қарама-қайшы сезімдердің тірі бейнесін көрсетті. Ақын ырғақ іздейтін, ақын ішкі сезімнің ішкі-сыртқы бейнелерін іздейтін. Қазір ол соны көрді. Қыздың кім үшін қорыққаны да, не үшін мұқалғаны да есіне келмейді. Тек қана қайтып кездеспес бір бейне. Жалғыз-ақ сол!..”

ҚАЗАҚ БАТЫРЫ

Ерлік. Батырлық. Қаһармандық. Қазақтың ғасырлар бойы қалыптасқан азаматтық және жауынгерлік санасындағы осы ұғымдардың ара жігі бар ма? Болса, әрқайсысының өзіндік төл анықтамасы қандай?

Қасарған жау қамалын тегеурінді қимылмен бір рет бұзып өтіп те ерлік жасауға, ер атануға болады. Бейбіт өмірде де солай. Кешегі кеңестік дәуірде халықтың, қоғамның игілігіне жемісті қызмет етіп, құрметке бөленген, сөйтіп Еңбек Ері атанған адамдар аз болған жоқ.

Ал батырлық ше? Екі батыр тура беттесіп қалған сәттегі мына бір шарпысуды еске алайықшы:

Қарт Қожақ, жау жарағын сайлап алдың,
Айлакер батыр болсаң қайда қалдың?!
Алысып сегіз қабат жеңілгенде,
Жауынды жалғыз шауып айдап алдым.
Ел болар ел деп келдім Қырымыңды,
Егессең көк желкенді шайнап алдым.
Алыссам арыстандай жалын қағып,
Қаққанша кірпігіңді байлап алдым.

Осы сөздердің байыбына үңілсек, жасанған жауға қарсы аттанған бірінші батырда (Қарт Қожақ) не айып бар? Бір емес, сегіз рет шыққан айқасқа. Бәрінде де жеңілген. Шамасы келмеді — жеңілді. Бірақ жүрегі шайлықпаған.

Сегізге дейін барған. Табиғат берген күш-қуаты жетпесе не амал бар? Ол да өз шамасынша батыр емес пе?

Ал екінші батырдың (Ер Тарғын) одан артықшылығы неде? Біріншіден, бойына біткен күш-қайраты артық. Белдесе кетсе лақтырып тастайды. Ат үстінде айқасса жұлып түсіреді. Екіншіден, айлакер батыр. Топқа кірсе оң-солы бірдей, оңтайын тауып талмау жерден ұрады. Өзіне соққы дарытпай шапшаң қимылдап, қарсы келгенін қағып тастайды. Сонсоң — өжет. Айбынымен жауын жасытып, сағын сындырып алады да, ортасына кіріп алып, ойран салады.

Сондықтан ғой сонау ерте замандағы қол қаруының соғысында қара күш пен қажыр-қайраттың, балуан білек пен батыл жүректің әрқашан басым түсетіні. Қазақ батырларының жыр-дастандарда ылғи бітім-тұлғасы сом, күш-қайраты мол, жаужүрек, өжет болып суреттелетіні де сол себептен болса керек.

Біздің бүгінгі болмысымызда, жаңарған тәуелсіз Қазақстанымызда жаңағы ерлік пен батырлық қасиеттер бойына мол дарыған тұлғалар “Халық қаһарманы” деген жаңа бір айдарлы атақпен марапатталып жүр. Арғы түбі сырттан келген осынау кітаби сөз көп замандар бойы халқымыздың санасына сіңіп аруақтанып кеткендіктен, бүгінде тіпті айбарлы естілетін болды. Сондықтан оның жөні бір бөлек.

Ал біздің бүгінгі әңгімеміз батырлық жайлы болғандықтан, енді соған оралайық.

Баршамызға мәлім, оқты қару мен отты қару заманындағы соғыстың түр-түрпаты мүлде өзгерді. Соған орай батырлық туралы түсінік те жаңарды. Өйткені, ұрыс теориясы мен тех-

никасын кім жете меңгерсе, кімде сол теория терең, сол техника жетілген болса, жеңіс те соныкі. Мұны біз кешегі Ұлы Отан соғысы тұсында айқын көрдік. Бірақ оған қарап батырлықтың бағасы кеміген жоқ. Кеңестік Одақ құрамында осы соғысқа белсене қатынасып, көп құрбандық берген және асқан ерлік көрсеткен халықтардың бірі — біздің қазақ.

Туған жерімізде соғыс тақырыбына жазылған көркем шығармалар да аз емес. Оны жазғандар, әлбетте, сол сұрапыл соғыста, от пен оқтың ортасында, қан кешіп жүріп, барлық сұмдығын көзбен көрген майдангер ақын-жазушылар еді. Міне, осы тұстағы бір таңқаларлық нәрсе — Отан соғысы жайында, ең алдымен, жазылған және ірі жанрдағы ең көрнекті шығарма майданға бармаған Ғабит Мүсіреповтің қаламынан туған еді.

Шын мәнінде ғажайып оқиға. Әдеби жұртшылықты осы уақытқа дейін ойлантып келе жатқан үрдіс. Оның сыры мен себебін, әрине, қаламгердің дарын-қабілетінен, әсіресе, соның ішіндегі ерекше екі қасиетінен іздеу керек. Бірі — қиял қанатының ұшқырлығы, екіншісі — шындыққа адалдығы.

Романның эфиграфында мынандай бір шолақ диалог бар:

— Әуелі келісіп алайық: сіз еш нәрсені жасырмаңыз, мен еш нәрсе қоспайын.

— Жоқ, Сіз еш нәрсе қоспаңыз, мен еш нәрсені жасырмайын...

Уәдеміз осы болды..."

Осы орайда тағы бір нәрсе еске түседі. Жазушының жүз жылдық мерейтойы кезінде шығарма кейіпкері Кеңес Одағының Батыры Қайырғали Ысмағұловтың досы, онымен көп

араласқан атыраулық бір азаматтың (есімін ұмытыңқырап отырғаным үшін кешірім сұраймын — Ж. Ы.) осы шығарманың дүниеге келу тарихына байланысты қызық естелігі жарияланды.

Онда соғыстың аса бір түтеп тұрған кезінде ең мәртебелі әскери атақ алған Қайрекеңнің аз күндік демалыспен Алматыға келген сапары баяндалады. Өз қандастарымыздан алғашқылардың бірі болып осы құрметке ие болған және өзі қырғыннан аман қалған жауынгерді қарсы алуға сол кездегі республиканың бірінші басшысы Жұмабай Шаяхметовтың өзі шығады. Перрон басында ағалық мейірмен ыстық құшағына орап, алғашқы сәттен тікелей өз қамқорлығына алған Жүмекең келесі күні Алматының ақын-жазушылары мен журналистерін жинап, даңқты жерлесімізді соларға таныстырады.

Сол кездесуде Қайырғалидың әңгімесін ерекше ықыласпен тыңдаған Ғабең жиналыстан кейін Жүмекеңнен қалап алып, батырды үйіне ертіп кетеді. Алыстан келген аса құрметті мейманды шын ықыласымен сыйлап қошеметтей отырып, жазушы бір күн, бір түн әңгімесін тыңдайды. Қайырғалидың Алматыда өткізген күндерінде онымен бірге болып, сонда айтқан сөздерін тағы да зердесіне құйып алады.

Не жазса да ойланып-толғанып, жалпы жобасын көңіліне әбден тоқып алғаннан кейін тез жазып тастайтын машығымен аз күннің ішінде ағамыз “Қазақ батыры” атты хикаятын оқырманға ұсынады. Содан кейін соғыстың ерекше қаталдығы мен қансоқта қиындықтары жөніндегі өзінің естіген-білгендерін тағы да ойша қорытып, қазіргі замандағы соғыс қи-

мылдарының стратегиясы мен тактикалық ерекшеліктері жайында көптеген әдебиетпен танысады. Сөйтіп, соғыс туралы жаңадан толықтырған мағлұматтарын өз кейіпкерінің бастан кешкендерімен салыстыра отырып, хикаятын роман түрінде қайтадан өңдеп шығарады. Ол “Солдат из Казахстана” деген атпен орыс тіліне аударылады да, дүниежүзінің көптеген тілдерінде қазақ батырының бейнесін аңыздай таратып алып кетеді.

Қазақтың ұлы жазушысының ұшқыр қиялы мен шалқар шабытынан жаратылған “Қазақ солдаты” атты әйгілі романы дүниеге осылай келіп еді.

* * *

Адам баласы дайын күйінде іштен батыр болып туа салмаса керек. Бірақ ана сүтімен бірге дарыған, әке тумысынан ауысқан, ата әулеті мен нағашы жұртынан тұқым қуалап келген жақсы нышандар: айталық, еті тірілік, пысықтық, тән саулығы мен жан сергектігі, алғырлық пен албырттық сияқты бала мінез бастаулары есейе келе еркіндік, ер көңілділік, қайрат, жігер, намыс, ақыл, сана сияқты асыл қасиеттердің ұшығына ұласуы, сөйтіп, түптердің түбінде атпал азаматтық арнасынан келіп табысуы әбден мүмкін. Ол үшін жүрегінен от ұшқындаған жасөспірімнің алдында оның жандүниесін арбаған бір жақсы өнеге болуы шарт.

Он жасар Қайрош бала ауылдағы қара мүрт басқармадан безініп қалаға қарай қашқанда, оны артындағы жалғыз анасына да қаратпай алып ұшқан кішкене жүрегінде жылтылдаған еркіндік ұшқыны болса, Үйшікке барып тап-

қандағы үлгісі өзінен бес-алты ғана жас үлкендігі бар естияр жігіт Шеген еді.

Қайрош зытып келе жатқанда мынадай бір ойға берілгені бар: “Кейде өзімнің өжеттігім мен тәуекеліме масаттанып та қоям. Таныс дүниеден жат дүниеге, таныс ауылдан таныс емес қалаға қашу үшін де едәуір ерлік керек сияқтанады”. Жоғарыда айтқанымыздай, адамның бойына тұқым қуалап келіп даритын бала мінез бастауларының үлкен азаматтық арнаға құярда табиғи табысып кететін серіктерінің ішінде еркіндік пен намыс сияқты мінездер де болуы мүмкін еді. Міне осы топшылауымыздың қашып келе жатқан баланың басында пайда болған тосын оймен тоғысып, расқа шығып отырғаны мынау: оны батылдыққа бастаған нәрсе — еркіндікке ұмтылған талабы екен де, тәуекелге бел будырған күш — іште жатқан намыс оты екен.

Ал енді Қайроштың қалаға келген бетте ұшырасқан жас достары Шеген мен Борастан алғандарына келейік. Алғаш көрген сәттен бастап Шегеннің бет-пішіні, дене бітімі, жүріс-тұрысы, мінез-құлығы, сөйлеген сөзі — бәрі-бәрісі аңғалдау ауыл баласын бірден баурап әкетті. Жазушының суреттеуіндегі Шегеннің Қайрош көзімен көрген сипаты мынадай: “Шеген сұлу, сұңғақ бойлы, денелі, бұлшық еттері болаттай иірілетін, күнге күйген, тобылғы торы екен. Қақпақ жауырынды, қыздай қыпша бел, кеудесі жалпақ біткен, бәйге атындай жарау, өте оңтайлы бала екен”.

Осыдан әрі қарай Шегеннің сыртқы сымбатын мүше-мүшелеп түгел тізіп шыққаннан кейінгі Қайроштың түйгені де берік тұжырым-

ды: “... Шеген мені біржола тартып әкетті. Бір көргеннен-ақ мен де Шеген болғым келді”.

Жаңа көрген жасөспірім балаға Шегеннің сақылдап қатты күлгеніне дейін ұнайды. Және ол осы риясыз күлкінің әр жағында өмірдің ащы-тұщы, қайғы-қуаныш дегендерін елемей-тін, өмірдегі жалғыз мақсаты — уайымсыз еркіндік деп, өзінің ойлағанына өз күшімен жету деп білетін ұғымына ешқандай шек келтірмейді.

Шегеннің сөйлеген сөздері де ерекше. Ол әрбір сөзін тайға таңба басқандай ап-айқын қылып айтады. Ойын күлбілтелемей қысқа қайырып тақ еткізеді. Қасына ерген екі жас досына айтқан ақылы нақылдай өріліп, санаға сіңіп жатады.

Ауылда мал соңында салпақтап, жалаңаяқ, жалаңбас, күндіз-түні күтімсіз жүрген Қайроштың бой басындағы кінәраттарды көргенде, соларын тез емдеп жазудың қамымен бірге оларды бұдан әрі болғызбаудың амалын да шегелеп айтады: “Ең алдымен адамға бас керек. Онсыз өмір Оғап молданың көрінен де қараңғы болады... Екінші, бізге аяқ керек. Қашсаң — құтылатын бол, қусаң — жететін бол. Керек боп қалса, құстай ұшатын бол!”

Шеген бұл ақылды қаратабан қаңғыбас болып көшеде жүрген панасыз балалардың бүгінгі тірлігі үшін ғана емес, бүкіл болашақ өмірлері үшін де өте қажет екенін ескеріп айтады. Және өз басы осыған әжептәуір бейімделіп алған. Оған Бораштың Шеген туралы Қайрошқа сыр қылып айтқан мына сөздері куә: “Ол ағып бара жатқан машинаны қуып жетіп, асылып кете береді! Біреу көріп қалса, қарғып түсіп, қала беруі де түк емес”.

Сөйте тұра, Шеген алды-артын ойламай, көше баласының тірлігін күйттеп жүрген әңгүдік емес. Қайроштың алғашқы түнде базар алаңындағы тақтай дүкеннің қасында ұйықтап жатқанын көргендегі секем алғанын кейін ол былай түсіндіреді:

“— Шпана, бұзақылардың бірі болып жүре ме деп жоламап едік. Ондайлар да болады. Олар бізге жолдас емес”.

Қайроштың мектеп табалдырығынан әлі аттамағанын естігендегі қынжылуы да жаңағы сөздерімен іштей қабысып жатыр:

“— ...Сен оқуың керек. Оны біліп қой!.. Оқымаған бала оқыған балаға жолдас бола алмайды”, — деп шегелесе, оның да әбден жөні бар. Шегеннің өзінде орысша-қазақша әжептәуір сауат бар. Жайықтың жар қабағындағы үңгірде шай ішіп отырғанда ол жаңа қосылған іні жолдасына тағы мынадай үш түрлі өсиет айтады:

— “Алтын жатса — алмаймыз! Бір ме?.. Өтірік айтпаймыз! Екі ме?.. Алдау үшін өтірік айтсаң, кешіреді екен деме, алданбау үшін айтсаң, іркілме!.. Үшіншім — үш күннің ішінде бізбен бірге қуанып, бізбен бірге мұңаятын боласың. Өз бетіңмен оңаша қуанып, оңаша мұңаятын болсаң, сен бізге жолдас та емессің. Қуана біліп, мұңая білмесең, тіпті жақсы!”

Қайроштың қалаға қаңғырып қашып келген бетте Шеген ағасынан алған сабақтарының бір парасы осындай еді. Бұл өмірлік тағылым болды. Кейінгі өмірінің көп-көп кезеңдеріндегі бастан кешкен кептерін ол осы сабақтармен салғастырып жүрді.

Өзінен жасы сәл ғана кішілеу сияқты көрінген, сондықтан бұған ешқандай ақыл айтып

білгішсімеген Бораштың мінез-құлқы мен жүріс-тұрысынан алған ғибраты өз алдына. Автордың Қайрош көзімен сипаттаған Бораш бейнесі мынадай: “Бұл бір аққұба ғана, қағылез, қыз мінезді бала. Көздері де жаңа туған бұзаудың көзіндей бар дүниеге таңдана қарайтын сияқты. Мөлдір қара көзінен көңілінің түбі көрініп тұрғандай. Жаратылысында ауыр еңбекке арналмаған сияқты. Сондықтан өгей шешенің отын-суына пысықтық жасай алмаған соң оңай ғана тентіретіп жіберген болу керек. Жүзінде естен бір шықпайтын, жүрегіне мәңгі байланып қалған ауыр бір күрсініс бар. Ол күрсініс езу тартқанда да түгел жойылып кете алмайды”.

Қайроштың осылай сынай, зерделей қарауының өзінде ол үшін көңілге біржола түйіп алатын терең сыр бар. Қайрош, бәлкім, өмірінде тұңғыш рет болар, кісі өңінен оның ішкі жан-дүниесін көре білуді үйренді.

Ал сөйте тұрып, Бораштың өнерге, әсемдік атаулыға құмарлығы, қаршадай болып алып, талғам тазалығы қандай?! “Зәурешті” тебіреніп тұрып тамылжыта айтқандағы көмейінен көрініп тұратын адам жанының мұңы мен зары қандай?! Соны алғаш рет естігендегі Қайроштың есі кете елжіреп тындағаны да бұл үшін із-түзсіз кеткен жоқ.

Бірі аға, бірі іні ретінде қадірі өткен осы екі жігіт Қайроштың азамат болып қалыптасу кезінде қос қанатындай екі жағынан демеп, алға қарай алып ұшып отырғанын біз шығармадан айқын сезінеміз.

Сонымен, өмір өте берді. Жастар алаңсыз өсе берді. Милициядан бой тасалап жүріп Үйшіктің көшесінде сайрандаймыз деген қаң-

ғыбастар жобасы үш күннен әріге бара алмаған. Олар қолға түсіп қалды да, басында қалаға оқимын деп келген Қайрош балалар үйіне табыс етілді. Бораштың ауру аяғы тағы жарақаттанып қалған соң, естияр Шеген соны ертіп, өзі де балалар үйінен табылған. Содан бері бес жыл. Шеген тоғыз жылдық мектепті бітіріп, әскерге алынған күні Қайрош он беске толды. Балалар арасындағы ендігі Шеген соның өзі болып қалды. Орынбор маңында ұшқыштар мектебінде оқып жатқан ағасының орнын жоқтатқан емес.

Бір кездегі Шеген сияқты, бұл қарғымаған биік, бұл арқасында ойнамаған “ағаш ат” қалған жоқ. Темір білекке асыла кетіп айналғанда дөңгелектей зырылдайды. Денесі темірдей, бұлшық еттері жыландай жиырылып, шиыршық атады. Кеудесі көріктей көтеріледі. Сонымен бірге кескінінде сабырлы ойлану іздері бар, екі қабақтың ортасынан тартылған жіңішке сызық соның белгісі еді. Қасындағы жалғыз қарасыны Бораш өнер жолын қуып, Мәскеу консерваториясына оқуға кетті. Бұл да Қайрошқа түрткі болғандай. Арада тағы екі жыл өтті:

“Он жетіге келдің, не бітірдің? — дейді ол өзіне-өзі... Жеті жылдықты бітіріпсің. Өте жақсы. Одан арғың не болмақ?” Өзін-өзі бұлай қыспаққа салатын жөні де бар еді. Осыдан екі жыл бұрын, он беске келдім, болдым-толдым деген оймен ол облыстық оқу бөліміне келіп еді. Ол кезде балалар коммунасының есейе бастаған түлектерін сағаттап қосымша жұмыс істеуге жіберетін тәртіп болатын. Бұл соған сүйеніп келген. Бірақ үлкен үміт жетегімен келген жас жігіттің жігері бірден құм болды.

Оқу мекемесін басқарып отырған бір иісалмас мұны жетім деп басынды ма екен, әйтеуір, зорлағандай қылып шаштаразға жіберді. Сол жерде амалсыздан шашалғыш атанып жүріп, екі жылын өлтіріп алған.

Сол кезде ең жақсы көретін адамы, әрі аға, әрі дос, өзі асқан тәуекелшіл болғандықтан, бірде қайрап, бірде қажап, ақыры ілгері сүйреп отыратын Шеген де шаштараз болғандығы үшін ренжіп, өзіне салқын тартқандай болып еді.

“Балапан торға жем іздеп түскен екен. Енді амалдап өзің құтылып көресің де”, — деген. Сол сөздің желеуімен ол бір күні жұмысын тастады да, тура соғыс комиссариатының өзіне барды. “Мені бір жерге оқуға жіберсеңіздер екен”, — деген тілегін айтты. Ондағылар мұның оқуды өте жақсы бітірген куәлігіне, пысық сөйлеген әлпетіне қарап отырды да, сөз айтпастан тілегін қабыл етті.

— Он күнде оралып кел. Пакетінді қолыңа береміз. Біржола жүруге әзірленіп кел, — десті.

Бұл енді “Қазақстан” атты бір үлкен кемеге мініп алып, Оралдан баяғыда өзі алғаш рет балалар үйіне түсетін Үйшікке қарай Жайықтың бойымен жүзіп кете барды. Шешесі мен ағасы Айдаш бұл кезде Гурьевтің бір құрылыс мекемесінде қара жұмыста болатын. Ағасы көптен көрмеген інісінің жігіт болып қалғанына қуанса, шешесі әлі баяғы сәби күніндегі бөпесін көргендей есі шыға шұрқырап қарсы алған.

— Оралдағы оқуымды бітірдім... Енді соғыстық оқуға жүргелі жатырмын. Әлі бір бес жыл оқығым келеді, — деген сөзін естігенде, үй-ішіндегілер түгіл маңайдағы көрші-көлем мен

жамағайындары да марқайысып қалып еді. Сонымен бірге Қайроштың көңіліне қатты қаяу салған бір ренішті жағдай да болды. Аңқылдаған ақ көңіліне жүрегінің лүпілін қосып, асығып келгендегі Ақботасы бір найсаптың қармағына ілініп қалып, қапылыста қор болып кеткелі жүр екен.

Ішіндегі мұңы мен зарын, бұған деген аңсары мен арманын мөлдіреген көз жанарымен ғана жеткізе алған қапалы жас қолына бір жапырақ қағаз ұстатқан да, сол түні ұшты-күйді жоқ болып кеткен. Кейін ашып қараса: “Ұмытпаймын, сен де ұмытпа” деген үш ақ ауыз сөз жазыпты. Өзі де алыс жолға кетіп бара жатқанда, алдағы іске осыны медет қылғандай, жас жігіт те іштен тынып қалған.

Ал әділін айтқанда, Қайрош осы сапардан бір түрлі көңілі марқайып, есейіп қайтып еді. Елдегі өмір бір арнаға түскен, жұрттың көңілі көтеріңкі. Анасы мен Айдаш қалада тәп-тәуір орналасыпты, тұрмыстары да оңдалып қалыпты. Көп адамдармен сөйлесіп, солардың ой-пікірлерін тыңдап, өзі де молығып қалғандай.

Қайроштың әсіресе таң-тамаша болғаны — “Қазақстан” атты жолаушылар кемесі. Жайықтың кең арнасын бір өзі толтырғандай болып, екі қаланың арасында әрлі-берлі үздіксіз қатынауы халықтың үлкен бір игілігіне айналған түрі бар. Ағайындар құдды меншігіндей өзім-сініп, емін-еркін кіреді екен ішіне.

Сонсоң атын қалай тауып қойған. Бүкіл республиканың бейнесі болған да шыққан. Шынын айту керек, Қайроштың жастығы ма, әлде өзі жүрген жерлерден көп ұзап шықпағандығы ма, бұған дейін Қазақстан жайын көп

ауызға алған да, ойға салған да емес екен. “Қазақстан” дейді енді кеменің бүйіріндегі үлкен жазудың әріптеріне көңіл құлағын тосып. Әрбір әрпі әндей естіледі екен. “Қайрақ-тыдан” басқаны өз жерім деп көрмеген басы, енді елінің атын түгел атап, байтақ бір республиканы тұтас елім дей алғанына масаттанып келеді. Кеудесін әлдене керіп бара жатқандай, өзін-өзі бұрынғыдан естияр, еркін сезінгендей болады.

Кенет Шегеннің соңғы хатындағы бір сөздерін еске алды: “Біз екпін мен өрлеу заманының баласымыз. Ой мен жүрек алға қарап өседі, биікке шарықтайды... Мен он күн ұшқан ұзақ сапардан кеше ғана келдім. Менің сол он күнде көрген елдерім мен жерлерімді ата-бабам өмір бойы іздесе де жете алмас еді... Мен сенен бес-ақ жас үлкенмін, қазір жиырма жас үлкен сияқтымын”.

Осы сөздерді еске алып тұрып, ой мен сезім толқынына берілген Қайрошқа бір сәт өзі де бірден зорайып, үлкейіп кеткендей көрініп еді.

* * *

Қайрош әскери оқуын бітіріп, мерзімді әскер қызметіне ауысқаннан бері де екі жыл өтті. Оңтүстіктегі бір жапсарлас елге таяу шекаралық қызметте. Осы бөлімге өзімен бір күнде келген Николай Шуруп деген жігітпен өте тату, айырылмастай дос. Егіздің сыңарындай бірінен-бірі бөлінбейді. Тіпті шекарадағы күзетке де ылғи бірге барады. Міне, енді екеуі екі жаққа жүргелі жатыр.

Николай дивизия командиріне пакет алып барады. Әр жағында не болары белгісіз. Әй-

теуір, мұнда қайтып оралмасы анық. Ал Қайрош болса кезектен тыс демалысқа барады. Таяуда түнгі күзетте тұрғанда бір-екі “жолбасар” ұстап әкелген. Айқай-шу шығармай, тіл қаттырмай ұстаған. Әр жақтағылар екеуін де аман өттіге санап, байқап отырған сияқты. Осындай ептілігі мен ерлігі үшін сыйлық ретінде бұған бір ай демалыс берілген. Әуелі Қара теңіз жағасында біраз күн тыныстап, сонсоң үйіне соқпақ.

Жол дайындығын жасап алғаннан кейін екі дос соңғы күзетке кетіп еді. Сол түні бір күтпестік оқиға болды. Бізбен іштей жауласып жүретін көрші елдің “пысықтары” бізге қарай өздерінің жансыз зиянкесін түн қараңғылығында өткізіп жіберу үшін алдымен Қайрош күзеткен тұстан балалы жас әйелге шекара бұздырып, сол жанжалдың тұсында Николай тұрған тұста әлгі арам ойларын жүзеге асырмақ болған. Бірақ ол ойлары іске аспады. Қасында сақ иті бар қырағы шекарашы ұстамақ болғанда мылтық атылып, Николай жараланып қалды, бірақ тәртіп бұзушы да құтылып кете алмай, қолға түсті.

Нәтижесінде жаралы жауынгер ешқайда бара алмайтын болып, оның орнына Қайрош жіберілді. Курортқа бару да, одан кейін елге соғу да жайына қалды, жауынгер Сарталиев мекенді елдерден қағыс бір түкпірдегі әскери-әуе десантын дайындайтын бөлімнен бір-ақ шықты.

Бұл деген жауынгерлерге қойылатын талап та, оларды өткізетін дайындық деңгейі де мүлде өзгеше бөлім екен. Өңкей бір дене шынықтырудың неше түрлі қиын өткелінен өтіп, соны игерген “сен тұр, мен атайындар” екен.

Ұршықтай иірілудің неше түрін білемін деп жүрген Қайроштың өнерлері ойыншық болып қалды. Бәрін де басынан бастауға тура келді.

Сабақтардың теориялық жағы да терең болып шықты. Бұл солардың бәрін игере бастаған. Енді оқудың “кітаби” жағы азайыңқырап, қолма-қол нақты жаттығу жағы басыңқырап барады. Солардың ішінде жауынгерлердің қатты жүрексінері парашютпен самолеттен секіру еді. Өзгелер қатарлы бұл да өтті алғашқы сыннан. Қалай секіргенін бір құдайдың өзі білсін, жерге түскенде жолдастары мақтап жатыр. Ал мұны ерекше алаңдатқан нәрсе — самолеттің есігінен дәл секіреп сәтте штурвалда отырған ұшқыштың жалт етіп бұған қарай бұрыла қарап қалғаны болды:

Шеген!

Жерге аман-есен түсіп, есін жиғаннан кейінгі ойлағаны Шеген еді. Бұларды топылдатып күні бойы аспаннан секіртеп жүрген ұшақтың тізгінін ұстаушы шындығында да Шеген екен. Жеті жылдан бері көріспей сағынысып жүрген аға жолдасымен бір армансыз әңгімелесіп, шер тарқатармын деп еді. Кешке қазақтың капитан жігіті іздеп келгенде, Қайроштың қуанышы басым болды ма, әлде қысылуы күштірек болды ма, әйтеуір, суырылып сөз бастап кете алмады. Бұл мүдірістің шешуін тапқан да Шеген болды.

— Қысылма, Костя... — деп баяғы өзі қойған атымен атады. — Сенің сөз таба аламағандай болып отырғаның екеуміздің де өсіп кеткенімізді көрсетеді. Өскен шағымызға лайық әңгіме қоры әлі жиналған жоқ, бұрынғы ортақ сырларымыздың бәрі де балалық шақтыкі. Сені бөгеп отырған осы емес пе?

Бұлар еркін әңгімені ертеңгі жексенбіге қалдырып, құшақтасып айырылысты. Сонда екеуінің де байқағаны — баяғы бала күндегі асығыс ыстық құшақтасу жоқ, ақырын ғана арқадан қағысқан сыпайы төс түйістірудің бірі болды.

Кетіп бара жатып, Шегеннің жалғыз айтқаны мұның парашюттен қалай секіргені еді.

— Мен сенің қалай секіргенінді түгел бақыладым.

— Әйтеуір алғыс алғандардың ішінде жүрмін...

— Егер жау жеріне барғанда осылай секіретін болсаң, жерге тірі түсе алмайсың, Костя.

— Неге?

— Сен сәнденіп қалықтап жүргенде, жау сені оп-оңай атып түсіреді. Қыран қалай түсетінін естіп пе ең? Құйындай суылдап, шаншыла құлау керек! Қанатынды жерге жақындай бергенде бір-ақ жай!..”

Нұсқаушы ұстаздар мен полк командирлерінің талай ескертіп ұғындырғанынан гөрі Шегеннің жаңағы бір ауыз сөзі өтіңкіреп кетті. Қызараңдап қалып:

— Мен оны ертең баяндайын саған, — деп еді. Бірақ бұлардың кездесуіне тағдыр жазбаған екен. Бозала таңмен бірге ешкім күтпеген бір тосын оқиға бөліп кетті.

Соғыс басталды. Кеңес адамдарының алғашқы күнгі жан-күйін бүгінге дейін тірі жеткен пенделер жақсы біледі. Майдан шебіне жақын орналасқан десантшылардың қандай жағдайда болғанын роман авторы да барлық егжей-тегжейімен түгел жеткізіпті.

Жауынгерлер түп-түгел сапқа тұрғызылып, осынау екіталай күн туған жағдайда екінші рет

ант беріп өткеннен кейін, “курстың аяқталуына қарамай-ақ, еріктілер қатарында майданға жіберіңіз” деп арыз берген алдыңғы жетеудің ішінде Қайрош та бар екен. Сөйтсе, олардың артын ала бүкіл бөлім құрамы түгелдей сапқа тұрып қалыпты.

— Рахмет, жауынгерлер, — деп еді сол кезде курс командирі тебіреніп. — Қазіргі сағаттан бастап, бәрің де майдандамыз деп есептендер өздерінді...

Полковник Озиминнің осы сөздері ілезде расқа айналып кетті. Жарқабаққа қарай салынған тас көпір майданның аса бір қысылшан қылтасы болып шықты. Курстан келген бөлімшенің тоғыз жауынгері алты сағат арпалысып әрең дегенде тәртіп орната алды да, міне, екі күн бойы кейін шегінген әскер бөлімшелері мен жосылған жай халықты біртіндеп өткізе бастады.

Айналаның бәрі астан-кестен. Дүниедегі бар айқай-шу мен даңғаза дабыр дәл осы араға жиналғандай: гүрсілдейді, өкіреді, ұлиды. Аспан біресе жарылып, біресе жыртылып кеткендей. Жоғарыдан жауған бомба, әлдеқайда алыстан келіп топылдаған зеңбірек доптары. Көпірдің қай жерде екенін белгілеп алған жау ұшақтары күндіз-түні дүркіреп келіп, жер дүниені астын үстіне шығара, тас-талқан қылып кетеді.

Шығысқа қарай көшірілген өндіріс орындарының жүздеген машиналары мен құрал-жабдықтары, өзге де босқын жұрттың ат-арбалары лап беріп көпірге ұмтылғанда, біріне-бірі соқтығысып келіп, көпірдің аузына кептеліп қалады. Соларға жөн сілтеп, әмір беріп тұрған бөлімше командирі Горькин дәл жағалауға

келіп гүрс еткен бомбадан бой тасалап үлгере алмай қалды. Аспанға атылған топырақ пен бомба жарықшақтарының арасында су толқынымен бірге лақтырылды да, бар екпінімен көпірдің жақтауына барып соғылды.

Жолдастары жүгіріп барып балшық арасынан аршып алғаннан кейін, жон арқасы тұтасынан топырақ аралас қанға боялып жатып, сәл есін жиған бір сәтте:

— Команданы сен ал, сержант Сарталиев! — деуге ғана шамасы келіп, тағы да есінен танып қалды. Жаралыларды таситын көлік көпірге қарай кештетіп қана жақындай алды да, оны Қайрош өзі көтеріп апарып аттандырды. Соның артынан іле-шала тағы екі жауынгер тіктеп түскен бомбаның астында қалып, қалың топырақ арасынан бөлшек-бөлшек мүшелері ғана табылды.

Қайрош жүрегін шайлықтырған соғыс сұмдығының алғашқы көріністері осындай еді. Әрбір құрбандық жаумен бетпе-бет айқас үстінде болатын шығар деген ұғым өзінен-өзі осылай теріске шығып жатқанын да ойлауға мұрша жоқ. Қазіргі үлкен айқас жаумен емес, көпір аузында жанталасқан өз адамдарымызбен болып жатыр. Бұл жердегі каталдық пен қатаңдық өлшемі ана айқастан кем түспейтін көрінеді.

— Сіз менің кезегімді он рет әскер бөлімдеріне алып бердіңіз...

— Мені өткізбегенің үшін жауап бересің әлі...

Мұндай шаң-шұңға құлағы үйрене түссе де, арасында жаналқымнан алып, жағаласа кетуге дейін тұратындар да аз емес.

Қабағын қатты түйіп алған зеңбірек бөлімшесінің бір майоры оң қолын біресе сермей

сөйлеп, біресе тапанша асынған бүйіріне апарып қалып, Қайрошқа қатты зекіп тұр:

— Сен, сержант бала, шегінуді дұрыс ұйымдастырудың не екенін түсінемісің, жоқ па? — дейді. — Болашақ шабуылға немене кепіл? Алдымен соғыс техникасын аман ақтап қалуымыз керек! Менің бөлімшелерімді кезексіз өткізіп жіберуге бұйырамын!

Қайрош қолын шекесіне апарып, устав бойынша майорға сәлем берді де:

— Жолдас майор, бұйрығыңызды орындай алмаймын! Жолдан былайырақ тұрыңыз. Шегініңіз, — деді қаталдау дауыспен. Майор үнсіз шегініп кетті.

Бұл оқиға жұрт алдында жас сержанттың беделін бір көтеріп тастап еді. Кезегі келген машиналар, жаралыларды тиеген ат-арбалар еппен ғана жылжып өте берді.

Арадағы азғантай бір тыныстау кезінде естерін жинаған жауынгерлердің бір нәрсеге таң қалғаны бар еді. Екі күн бойы дүркін-дүркін қаптап келіп бомбалап жатқан жау ұшақтары көпірге дәлденкіреп бір бомба тастамаған сияқты. Өйткені, бұл көпір күні ертең өздеріне керек болатынына олар сенімді болатын. Бірақ ол ойлары жүзеге асқанша көпір олардан гөрі бізге тиімді екені айқын аңғарылған.

Үшінші күні жау көпірді тура нысанаға ала бастады да, ақыры қиратып тынды. Енді бөлімшеге берілген жауынгерлік тапсырмада мән қалмады. Сондықтан байланысшы жауынгерді артта қалған штабқа ақпармен жіберді де, Қайрош қалған адамдарын окопқа орналастырып, бекініске көшті. Әлі күнге жаудың бетін көрмеген Владимир Толстовтың тілегін қабыл етіп, оны жау жағын барлап қайтуға жіберді.

Қасына романтик суретші Сергей Астаховты қосып берді. Өзінің курстас досы Петр Ушаков пен Сталинград жұмысшысы Семен Зонин мұнымен бірге окопта бекіністе жатыр.

Сай-салаға жасырынып аман қалған машиналар, арбалы-жаяу босқындар өзен бойын жоғары-төмен өрлеп, өткел іздеп жүр. Үш күнгі жанталас арпалыстан кейінгі тыныштықты жазушы былай суреттейді:

“Айнала тым-тырыс. Шаң басқан қайындар қара жамылып, қайғы салмағынан бүгіліп тұрғандай. Жаншып бара жатқан тыныштықты бұзу үшін айқай салғың келеді. Алыстан күн күркірегендей болып, соғыс үні естіледі. Өртенген дүниенің қоңырсы иісі қоюлана түсіпті. Құлаған ақ теректердің өлуте айналған жапырақтары діріл қағып, өмірге ынтығып, су сұрап жатыр. Құлап жатқан ағаш жапырақтары рақымсыздыққа шағым етіп, күнәсіз өміріне сауға тілейтіндей, арызын айтады. Әлсіз сыбыр осындай бір тыныштық кезде ғана естіледі”.

Кесімді уақыттан жарты сағат кешігіп барлаушылар келді. Толстов неміс әскерлерінің қай жерге жеткені түгілі өздерін де көзімен көріпті. Жай ғана көріп қайтпай, оңашада кездесіп қалған бір офицерін жәукемдеп тастап, қалтасындағы құжат-қағаздарын да ала келіпті:

Іле-шала байланысшы да қайтып оралды. Батальон командирі қайтсын деп бұйрық беріпті. Енді бұларға да өткел іздеуге тура келді. Сұрастыра келгенде, осы арадан он бес шақырымдай жоғарыда сенімді өткел бар екен, бұлар дереу кейін қайтты. Түнделете келген бойда барлау взводының командирі лейтенант Мирошникке үш күнгі оқиғаны түгел баяндап

берді. Толстовтың да жау жаққа барғандағы көрген-баққанын өз аузынан баяндатты.

Таңертең Мирошник пен политрук Ревякин екеуі келіп, сырттағы атыстың толастаған бір кезінде взводты сапқа тұрғызды да, орманның шеткері жағындағы алаңқайға алып шықты. Ол жерде дивизия командирі полковник Орехов күтіп тұр екен. Жүзі жылы, мүсінді аға офицер жауынгерлерді әкелік мейірмен қарсы алды. Бәрін көгалға еркін жайластырып, бірсыпыра әңгіме айтты: Жаңа ғана басталған бұл соғыстың ерекшеліктеріне, әсіресе, мейірімсіз қаталдығына тоқтала келіп, рухы жоғары әскердің алмайтын қамалы болмайтынын баса ескертті. Солардың ішінде барлаушы бөлімшелердің атқаратын рөлі өте маңызды және қатерлі екенін де жасырмай айтып, әрбір жауынгерден ерекше тапқырлық пен батылдықты талап ететініне назар аударды. Олардың шабуыл кезінде ең алдыңғы шепте, ал шегіне қалған жағдайда артта жүретінін айтты.

Осы жерде барлаушылар взводының құрамы қайта жасақталған. Соның екінші бөлімшесіне командир етіп, “асқан барлаушы, ескі шекараның ескі қызметкері” аға сержант Сарталиевті тағайындайтынын жариялап, полковник Қайроштың жағасына тағы бір үшбұрыш қадады, кеудесіне “Өжеттігі үшін” жауынгерлік медалін тақты. Бұл Қайроштың алғашқы тапсырманы ойдағыдай орындап келгені үшін алған марапат белгісі еді.

Әңгіме аяқталғаннан кейін лейтенант Мирошник қажетті қару-жарақтармен жабдықталған бөлімшені өзі шығарып салған. Кешке қарай бөлімше өзіне бекітілген алдыңғы шепке келіп орналасты. Биік белесті маңдайға ала,

ұзын орманның өнбойын өрлей қазылған окоптардың алдыңғы жағына танкі ататын зеңбіректер орнапты. Бәрі де ағаш жапырағын жамылып, алдыңғы биік белесті аңдып отыр. Бұл өткен жолы көпір басында ілінісіп қалған таныс майор Русаковтың зеңбіректері екен.

— Амансындар ма, ескі достар! — деп ағаш арасынан өзі де шыға келді. — Майданда екі рет кездесіп қалу дегеннің не екенін сендер білесіндер ме? Ол көрге кіргенше ажырамайтын достық деген сөз!

Осылай деп келіп Қайрош пен Володяны құшақтай алған майор басқа жауынгерлермен де жарқын жүз таныта амандасты. Осы жерде соғыстың алғашқы күндерінен бастап біздің талай командирлерге бармақ тістеткен бір сұмдық та белгілі болды.

Жаудың лек-лек танкілері сыртына қаптаған құрыш сауыттары аз болғандай, қолдарына түскен бейбіт халықты оққағар қылып алдарына салып айдап келеді дейді. Ешбір соғыстың тарихында болмаған бұл сұмдыққа майор Русаков та тап болып тұр екен. Оның алысқа сілтейтін зеңбіректері қарап тұр да, жауды жақыннан ғана маңдайға ататын қарулар сондай кезеңді күтетін көрінеді.

Сондықтан майор өзге бөлімнің адамы Қайрошқа айтар тілегін бұйрық түрінде емес, өтініш етіп қиыла айтты:

— Тәңірі жарылғасын, аға сержант, айдауға түскен өз адамдарымыз бен жаудың арасындағы жігі ашылған жерін бір анықтап берші.

Бұл соған уәде етті. Барлаушылар іңір қараңғылығы түсе, тағы да ілгері қарай жылжып кетті.

Таң біліне Қайроштың бөлімшесі нысанаға алған көпірге де келіп жеткен. Шабуылдаған жау әскерін тосар жер осы өзен, осы көпір. Жау танкілері айдап әкеле жатқан бейбіт жұртты бөліп әкетер шекара да осы.

Қайрош жерге құлағын тосып еді, дәл астарынан ауыр қол өтіп бара жатқандай, жер дүңк-дүңк етеді екен. Жау жасағының жат үні айқын естілді. Тоғыз адамға лайық айқас жобасын анықтап алу керек болды. Жігіттер командирдің аузына қарайды. Сәл ойланып тұрып, Қайрош алғашқы шешімін айтты.

— Қазір қараңғыны жамылып барып, танкілі лекке көлденеңнен тисек, бір-екеуін алып қаламыз. Қасқыр оқ тиген жерін бір қауып қалады, еріксіз артына бұрылады. Сол екі арада айдауда босып келе жатқан халық пен артынан иықтаған жаудың аражігі ашылып қалады. Сөйтіп, арттағы Русаковтың зеңбіректеріне жол ашылады.

Осы ойын жолдастарына жеткізген бойда Толстов бір-екі сұрау беріп, сәл іркіліңкіреп барып мақұлдады да, қолма-қол қимылға құмартып тұрған Петр Ушаков қызулана:

— Дарынды қазақ халқының алдына басымды иемін! — деді. — Бір-бір байлам граната мен танк өртейтін шөлмекті лақтырар жерге жетсек, көрерміз еңбектеніп...

Бірақ Қайрош бұл көтерме сөзге ауаланып қалған жоқ. Қайта ойланыңқырап қараса, бұл азға алданып, көпірді қалған жауға қалдырғалы түр екен. Екі жүз танкінің екеуіне қызығып, жүз сексенін өткізіп жіберуге болмайтынын сезгеннен кейін, ол кенеттен:

— Кеттік!, — деді де, жауынгерлерін жардың астымен көпірге қарай бастап жүгіре жөнелді. Бажайлап қараса, астына дәрі қойып аспанға атып жіберу қиын көрінбейді.

Бұдан бірнеше күн бұрын мұндай көпірді жанталаса қорғап еді, енді міне, қара көлеңкені пайдаланып, тас-талқан етудің амалын жасап жатыр. Соғыстағы жағдай осы.

— От беретін мен боламын, — дейді Петр.

— Ие, сен боласың, — дейді командир.

Сөйткенше лек-легімен танкілер де келіп қалды.

— Біздің танкілер болып жүрсе қайтеміз? — деген Володяның сөзіне Қайрош тағы елең етіп қалды да:

— Онда өзің барып, барлап кел, — деп Толстовты солай қарай жұмсады. Суретші Астаховты ұзын ақ қайыңның басына шығарып, жау жақты бақылап тұруды тапсырды.

Көпірді байқауға шыққан алғашқы танкі аман-есен өтіп кетті. Ешқандай қауіп білінбеген соң артқы танкілер де ұбақ-шұбақ ауызға таянып келді. Екінші біреуі көпірдің орта тұсына жеткенде, үшіншісі де кеудесін тақтайға төсей берген.

— Тарт! — деді Қайрош Ушаковқа. Гүрс еткен қара бұйра жалын көпірдің темір төсегі мен тақтайларын жұлып алып, аспанға атып жіберді. Жанар таудай бүрк еткен қара түтін сейілгеннен кейін қараса, көпірден түк белгі қалмапты. Жантайып құлаған екі танкі екі жерде теңкиіп жатыр. Арғы беттегі ошарылған көп танкі бұрылып алып, деревня жақтағы бақшаға қарай жөңкілді.

Енді бұлар тез шегініп кетулері керек еді, Толстов әлі жоқ. Көпірдің арғы бетінен онда-

ған пулемет қосыла жамырап, бұларға қарай оқты жаудыра бастады. Сол кезде манағы көпірден өтіп кеткен бір танкі де бұларды сезіп қалған болуы керек, осылай қарай зымырап келе жатыр.

— Ушаков, алға! — деп бұйырды бұл. Бір-біріне қосақталған бір буда гранаталарын сүйреткен Петр танкіге қарай жорғалай жөнелді. Ә дегенше тез жылжып тақалып қалды. Енді он қадам жақындаса қолындағысын көздеген жеріне дәл жеткізетін түрі бар.

Бір кезде жосылтып келе жатқан танкі өзінен жұлқынып қалғандай болды да, гүрс еткен шаң-топырақ аспанға көтерілді. Қара құрым жамылған танкі көрінбей кетті. Аң-таң болған Петр басын көтеріп, тоқтап қалыпты. Сөйткенше болған жоқ, күнге шағылыса жарқырап келіп, жаралы танкінің денесіне екі шөлмек сарт етіп ұрылып қалды. Енді танкінің іші-тысы отқа оранып жана бастады. Қалың егіндіктің арасынан ыржиып күліп Володя Толстов тұра келді.

Жаралы Сергей Астаховты сұр палаткаға салып алып, бөлімше келген ізімен кейін қайтты. Жау танкілерінің орналасқан жерін дәл түсіріп алған Сергейдің суреттері де штабқа жеткізілген. Бұл кезде Русаковтың зеңбіректері ашылған жолды пайдаланып, айтқанындай-ақ жау жаққа зіркілді күшейте бастап еді.

Барлаудың басты тапсырмасын орындап, көңілі демдеген бір сәтте Қайрош та ашыла сөйлеген:

— Көпір астына құлаған екі танкіні Петрдікі дейміз де, мынаны Володаның танкісі дейміз... Батысқа бет алғанда, сөз жоқ, осы танкілердің қасынан өтеміз.

Расында да, біріне-бірі жалғасқан алғашқы екі тапсырманы ойға салса, әр жерге қалдырып кеткен белгілері аз да емес екен: екі самолет, екі көпір, үш танкі. Бірақ соларды жуық арада қайта аралап келіп көрудің сәті түсе қоймады. Бұлар шегіне ұрыс салып, жауды түмсықтан ұра тежеп отырғанның өзінде көп жер кейін кетіп қалып еді.

Әйтеуір, бірде-бір қала, бірде-бір елді мекен тегін берілген жоқ. Жан беріп, жан алған ай-қаста, жаудың сілесін қатырып сілкілегеннен кейін ғана амалсыз беріліп келді. Солардың бәрінде ең ақырғы лекте жүріп, соққы беретін де, сонсоң қайырылып соғып, қай жерде қандай күші орналасқанын біліп отыратын да азғана топ барлаушылар болады.

Күннен күнге, аптадан айға ұласқан ұзақ айқастарда Қайрош бастаған өжеттер бөлімшесі талай тамұқтың өткелегінен өте жүріп қатып-пісті, шындалып шынықты. Олардың арасындағы жан аяспас достық та өмір мен өлім арасындағы осындай қансоқта арпалыс үстінде нығайып бекіді. Жайшылықтағы “өмірлік дос”, “мәңгілік жолдас” деген ұғымдар дәл майдандағыдай жан берісерлік сынға түсе бермейді. Ал бір окопта, бір танкінің жолында, бір бомбаның астында, бір снарядтың өтінде қатар тұрған екі жауынгер бір күнде талай рет бірінің жанын бірі алып қалып жатса, шынайы адал достық деп соны айтар болар. Қайрошпен әскер қызметінде алғашқы күннен бірге келе жатқан Володя Толстов, отқа түс деп бұйырсаң, тайынбай отқа түсетін ержүрек Петр Ушаков, бір өзінде бір бөлімшенің күш-қайраты бар, әрі батыр, әрі балуан Семен Зонин, қандай тапсырманы да үндемей жүріп қалт еткізбей

тындыратын Сергей Астахов дәл осындай, шын мәнінде “барлауға бірге баратын” сыналған достар еді.

Қанша қан төгіліп, қаншама өмір қиылып кеткеннен кейін, ақыры бір күні артқа қарай кілт бұрылып, шабуылға шығатын күн де жетті. Бес айдан бергі жиналған ыза мен кек енді тасыған өзендей қопарылып, алдынан кездескен жау шебін бұзып-жара, жапырып өткен алғашқы жеңіске Ростов қаласы үшін болған айқаста қол жетіп еді. Осы қаланы аларда өлген-тірілгендеріне қарамай, үсті-үстіне еселеген күшпен ентелеп кірген жау бұл күнде тырқырай қашуға да төселіп қалған екен.

Қайрош қасында бес жауынгері бар, қаланың оң жақ көшелерін сүзіп келе жатыр. Қараңғы түпкірлерден, биік үйлердің подвалдарынан бірде шортан, бірде шабақтар ілігіп қалады. Бір кезде көлденең көшенің бұрышынан бір бала жүгіріп шығып, осылай қарай ұшыртып келеді.

— Біздің заводқа қарай жүріңіздер. Завод сарайында толып отыр, — деп Қайроштың алдына келіп тұра қалды. Немістерді айтады екен. Бұлар солай қарай бұрылды.

Сөйтесе, қоршауда қалып, қираған заводтың тас сарайында бас сауғалаған жиырма шақты “СС” баскесерлері тығылып отыр. Темір қақпа тарс бекітулі. Өздерін партизанбыз деп таныстырған заводтың төрт жұмысшысы төрт жақтан күзетіп тұр. Соларды қосқанда бұлар он, жаңағы баламен он бір болды. Жағдайды анықтап алғаннан кейін, дыбыстарын шығармай ыммен сөйлесіп, Қайрош пен Володя сарайдың төбесіне шыққан. Соны ішінде-

гілер сезіп қалып, автоматтан сатырлатып ата бастады. Бұлар екі-екіден граната лақтырып үлгерді. Қақпа жақтан да граната гүрсілі естіледі. Іштегі атыс тоқталып, абдыраған айқай-шу, ыңқылдаған дауыстар естілді. Сырттан:

— Көтер қолыңды! — деген әмір берілгенде:

— Капут! Гитлер капут! — деп қолға түскендер зар қаға бастады. Толстов екеуі арқанмен саумалап төмен түскеннен кейін Қайрош сыртқа қарай дауыстап:

— Ушаков, айдап алып шық. Қаруларын жинап алып, сарайдың ішін тексеріңдер, — деп бұйырды. Сонсоң бойын сәл ғана босатып, артына қарай бұрыла бергенде, біреу кеудесінен темір сүйменмен түйіп қалғандай болды.

Енді бір есін жиғанда, ауладағы қарт жұмыскер арқасынан сүйемелдеп отыр екен.

Команданы қолыңа ал! — деп айтып қана үлгіруге шамасы келді. “Менің оғым әлі заводтан құйылып шыққан жоқ”, — деп жандарын шүберекке түйіп, үнемі тәуекелдің үстінде жүретін жауынгердің жазулы сағаты қапысын осылай тапқан.

* * *

Ростов қаласын жаудан босату кезінде қатты жараланып, далалық госпитальдан шұғыл түрде қалалық госпитальдардың бірінен-біріне ауыстырылып жүре, ақыры Қарағандыдан бірақ шыққан Қайрош алты айдан кейін өзінің бөліміне қайтып келіп қосылған-ды. Әуелі Мәскеу түбінде түмсығы тасқа тигендей есеңгіреп, одан кейін Сталинградта ойсырай жеңілген жау тағы да есін жиып алып, Кавказға қарай ентелеп келе жатқан кезі еді бұл. Бірде

ұрымтал жерден оңтайын тауып ойсырата соққы беріп, енді бірде есеппен шегіншектей ұрыс салып, есірік жауды алдастыра сілкілеген кеңес әскерлері ақыры Кавказдың биік жоталарына келіп арқа тіреген. Енді шегінетін жер қалған жоқ. Жоғарыдан берілген бұйрықта да осындай қатаң талап болатын.

Жаудың бетін біржола қайтарып, өкшелей қуатын кезең келді. Ол, әрине, алғашқы кездегі ел шетіне баса-көктей кіріп келе жатқандағыдай өрепкіген өркеуделіктен айрылған. Қашса, далақтап, алды-артына қарамай қашатын да кезі болады. Бірақ соғыстың аты — соғыс. Қашқан жау да, қансыраған қасқырдай, жеме-жемге келгенде бір қауып тастаудан тайынбайды.

Жазушының өз сөзімен айтсақ, “шабуыл — жеңіс емес те, шегіну — жеңіліс емес. Көбік атып кеп жағаға соғылған толқын кейін лықсығанда күш алып қайта ма, күшінен айырыла ма? Әлде сол жағада өле ме? Жай көзге толқын жағаға соғылып, күш алып кейін шалқып, қайыра кеп соғылып, үздіксіз қайталанып жатқандай көрінеді. Майдандағы ұқсастықтар да осындай. Бірақ әр айқастан кейін бір жағы жеңіске қарай, бір жағы жеңіліске қарай жақындай түседі”.

Шабуыл тегеурінін барған сайын күшейте түскен біздің әскердің жағдайы алдыңғыларға, яғни жеңіс жағындағыларға ұқсас еді. Жауды Кавказдан түре қуған бетімен Қара теңіздің жағалауына қарай тықсыра түскен. Майданның осы шебіндегі ірі бекінісі Новоросийскі азат етілді. Таман ойпаты тазартылды.

Бірақ, жау табанындағы ел шеті әлі алыста. Арада қандай қиындықтар, қандай қырғын

шайқастар бар? Оны ешкім болжай алмас еді. Жалғыз-ақ айқын нәрсе: теңіз беткейге шыққанда, күшті қайта бір топтастырып, шайқастың әдіс-айласын өзгерте, жаңа бір өзгерістерге қарай беттейтін белесті кезең тұр еді. Ол белестің аты — Қырым.

Жау көптен бері бауыр басып қалған осынау жұмақтай өлкені қайтадан босату үшін алдымен Керіш (Орысша “Керчь” деген атауды бұрынғы түбіріне жақындатып, біз осылайша атаймыз — Ж. Ы.) бұғазының тар қылысынан секіріп өтіп, соның жағасына тұяқ іліктіру керек. Осынау аса жауапты да өте күрделі міндет Қайрош қызмет ететін десантшылар мен барлаушылар полкына тапсырылып еді.

Бұл өзі, жинақтап айтқанда, Мүсірепов романының бүкіл мазмұнын түйіндейтін, сондағы соғыс қимылдарының шырқау шыңы болып табылатын және шығарманың басты кейіпкерінің батырлық, қаһармандық бейнесін толымды түрде ашатын оқиға еді.

Жауынгерлер тиелген катер қайық құтырған теңіздің тау-тау толқындары арасында жаңқадай ғана болып қалт-қалт етіп, аспаннан төмпештеген оқ пен оттың арасында жандәрмен қылып қалай ілгері жылжығанын, одан әрең дегенде нысаналы жерге жетіп, қалың жаудың ортасында үш тәулік бойы ажалмен арпалысқан жауынгерлердің қандай ерлік көрсеткенін суреттегендегі жазушының асқан шеберлігін ауызбен айтып жеткізу қиын. Оны романның өз мәтінінен оқып қана көру керек.

Бұл жердегі жағдайдың ең қиын жері сол, алғашында жүздеген қайыққа тиелген тұтас бір полктың құрамынан жау жақтағы жағаға жеткені жалғыз-ақ қайық екен. Сонымен келген

Василий Гришин үшеуі ғана қалып еді. Үш күн бойы тапжылмай табан тірескен қанды көйлек достар: нағыз ержүрек Петр Ушаков пен қандай қиындықта да сыр бермей, Қожа Насырдың сөздерімен сергітіп жүретін өзбек жігіті Самед Абдуллаев айқастың ақтық арпалысында қаза тапқан. Сол соңғы минутта бір қол, бір аяқтан жараланған Қайрош қаруын тастамай, қалған екі жолдасына дем беріп тұр еді.

* * *

Қырым түбегін жаудан босату ұлы Отан соғысының тарихындағы аса бір айтулы кезең болса, осынау азғана топ десанттың жау бекінісіне негізгі күштен бұрын жетіп, ең ұрымтал тұсынан ұрыс салуы, сөйтіп, олардың арасында үрейлі қарбалас туғызуы болашақ жеңістің хабаршысындай батыл қимыл еді. Соған қатынасқан бір топ жауынгерлердің өлі-тірісіне бірдей Кеңес Одағының Батыры деген жоғары атақ беріліп, есімдері еліміздің ерлік шежіресіне алтын әріппен жазылды. Сол айқастың қалың ортасында жүріп, ұлы рух күшінің ұйтқысы болған қазақ қаһарманы Қайрош Сарталиевтің атақ-даңқы Одақ көлемінде ерекше асқақ естіліп еді.

ДӘРІС ДӘПТЕРІНІҢ БЕТТЕРІ

Шығармашылық мұрасының інжу-маржандарымен ұлтымыздың рухани қазынасына баға жетпес үлес қосқан ұлы суреткер Ғабит Мүсірепов өзінің ұзақ жылдардағы жазушылық қызметінде көркемдік табиғатының не бір сыйқырлы сырларын меңгере жүріп, осы жолдағы бастан кешкен, жан-жүрегінен өткізген тағылымды тәжірибесін жас әріптестері алдында жомарттықпен бөліскен ұстаз да еді.

Өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарында дүниеге келген жаңа дәуір әдебиетінің даму барысында өзі де қаламгер ретінде қалыптаса жүріп, әдеби процестің алуан түрлі мәселелерін талқылауға қатынасқан қайраткер жазушы әдеби-сын саласындағы жарты ғасырлық еңбектерін іріктеп, жетпісінші жылдардың басында “Суреткер парызы” деген атпен жарыққа шығарған болатын.

Жазушының өз заманындағы әдеби-шығармашылық қозғалысқа тигізген ықпалы жайында, оның эстетикалық талғам таразысының өлшемдері жайында сөз қозғаудың алдында осы жолдардың авторы аталған басылым жөнінде сол тұста баспасөзде жарияланған шағын мақаласын ұсынуды жөн көреді.

Василий Гришин үшеуі ғана қалып еді. Үш күн бойы тапжылмай табан тірескен қанды көйлек достар: нағыз ержүрек Петр Ушаков пен қандай қиындықта да сыр бермей, Қожа Насырдың сөздерімен сергітіп жүретін өзбек жігіті Самед Абдуллаев айқастың ақтық арпалысында қаза тапқан. Сол соңғы минутта бір қол, бір аяқтан жараланған Қайрош қаруын тастамай, қалған екі жолдасына дем беріп тұр еді.

* * *

Қырым түбегін жаудан босату ұлы Отан соғысының тарихындағы аса бір айтулы кезең болса, осынау азғана топ десанттың жау бекінісіне негізгі күштен бұрын жетіп, ең ұрымтал тұсынан ұрыс салуы, сөйтіп, олардың арасында үрейлі қарбалас туғызуы болашақ жеңістің хабаршысындай батыл қимыл еді. Соған қатынасқан бір топ жауынгерлердің өлі-тірісіне бірдей Кеңес Одағының Батыры деген жоғары атақ беріліп, есімдері еліміздің ерлік шежіресіне алтын әріппен жазылды. Сол айқастың қалың ортасында жүріп, ұлы рух күшінің ұйтқысы болған қазақ қаһарманы Қайрош Сарталиевтің атақ-даңқы Одақ көлемінде ерекше асқақ естіліп еді.

ДӘРІС ДӘПТЕРІНІҢ БЕТТЕРІ

Шығармашылық мұрасының інжу-маржандарымен ұлтымыздың рухани қазынасына баға жетпес үлес қосқан ұлы суреткер Ғабит Мүсірепов өзінің ұзақ жылдардағы жазушылық қызметінде көркемдік табиғатының не бір сыйқырлы сырларын меңгере жүріп, осы жолдағы бастан кешкен, жан-жүрегінен өткізген тағылымды тәжірибесін жас әріптестері алдында жомарттықпен бөліскен ұстаз да еді.

Өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарында дүниеге келген жаңа дәуір әдебиетінің даму барысында өзі де қаламгер ретінде қалыптаса жүріп, әдеби процестің алуан түрлі мәселелерін талқылауға қатынасқан қайраткер жазушы әдеби-сын саласындағы жарты ғасырлық еңбектерін іріктеп, жетпісінші жылдардың басында “Суреткер парызы” деген атпен жарыққа шығарған болатын.

Жазушының өз заманындағы әдеби-шығармашылық қозғалысқа тигізген ықпалы жайында, оның эстетикалық талғам таразысының өлшемдері жайында сөз қозғаудың алдында осы жолдардың авторы аталған басылым жөнінде сол тұста баспасөзде жарияланған шағын мақаласын ұсынуды жөн көреді.

Суреткердің биік парызы. Әрбір үлкен жазушы өзінің көркем шығармаларында ғана емес, сонымен бірге туған әдебиет жайын ойлай отыра атқарған өзге істерінде де, әдебиеттің жаңа, жас күштерін тәрбиелеуге, халықтың рухани қазынасының дәреже-деңгейін көтере беруге азаматтық борыш сезімімен келіп ат салысу бағытында да ерекше үлкен болуға тиіс.

Қазақ әдебиетінің негізін қаласқан көрнекті бір топ аға жазушыларымыздың халық алдындағы, қоғам алдындағы, әдебиет алдындағы сіңірген ерен еңбектерін сүйсіне айтқанда, біз әрдайым осындай сан-саладан жылғалап келіп тоғысар мол жемісін жинақтап еске аламыз.

Қазіргі қазақ әдебиеті ордасының алғаш іргетасы қаланып, шаңырағы көтерілгенде, оның басы-қасында болған, сол кездегі жас қайраты мен тұнық тілегін біржола соған арнап, одан бергі жемісті ұзақ жылдарын бір соның жолына іркусіз жұмсаған қадірменді жазушымыз Ғабит Мүсірепов әдебиет қауымына тағы бір бағалы еңбегін тарту етті. Ол — “Суреткер парызы”.

Жинақты оқып отырғанда, терең тынысты кең өріске бет түзеген өскелең әдебиеттің әр кезеңдегі өзекті мәселелері жөн-жөнімен сараланып, алдыңнан ашылып отырады. Кітаптың беташары сияқты көрінетін “Қисық сынға әділ төре” (1924 ж.) атты шағын мақаладан бастап, жастар альманағы “Жалынға” жолтілек ретінде айтылған ағалық сөзге дейінгі қырық бес жыл мерзімнің әдебиет процесі бар тынысымен, басты оқиғаларымен, көкейтесті проблемаларымен түп-түгел көз алдына елестейді.

Осындай әсер үстінде ерекше бір сүйсіне ойға түйерің — қаулай өсіп, қауырт дамыған әдебиет өмірінің қалың ортасынан бой көрсетіп отыратын автор бейнесі. Ол әрдайым тек қана әдебиет мүддесінің өмірімен, соның әуенімен жүретін, тек соның табиғи тілегінен ғана туатын қайраткер қимылының үстінде көрінеді. Қазақ әдебиетінің елең-алаңындағы әртүрлі айтыстар да көз алдымыздан өтіп жатады.

Сондай-ақ, өмір орнығып, әдебиет те дұрыс арнаға түсе бастады деген алғашқы белесте-ақ жазушылардың жаңа өмірге белсене араласуын, олардан талапқа сай шығармалар күте бастаудың орындылығын айтады. “Есейген жазушыларымыздан кесек нәрселерді, ірі еңбектерді күтетін заман болды”, “Біздің жазушылар саяси тереңге малти алмайды... Сондықтан бүгінгі өмірден артта қалады... ірі мәселені пісіре алмайды”. “Қазақстанда бес мыңға жақын колхоз бар, құрылып жатқан совхоз, салынып жатқан темір жол, түтіні түйдектелген ірі өндіріс орындары бар. Олар жайында жазылып жатқан әдебиеттер қайда?!”

Сонау 1929 жылы қоғамдық өмірге жаңа араласқан жас қайраткердің осындай сөздерді айта алуы үшін өзі әдебиеттің қоғамдық қызметін айқын түсінген болуы керек, әрине. Мақала авторы мәселені көтерумен ғана тынып, орта жолда қалып қоймайды. Оны шешудің жолдарын да талқыға салып, нақты ұсыныс, міндеттер қоя біледі.

1930 жылы КазАПП платформасына ойласу ретінде жазылған “КазАПП-тың бүгінгі міндеттері” деген мақалада осындай өте маңызды және дұрыс аңғарылған бірсыпыра проблемалар көтеріледі.

Уақыт өтіп, әдебиет алдындағы міндеттер өскен сайын жазушының өзіне, өзгеге қояр талабы да бірден-бірге сатылап биіктей береді. Жазушылар сапының алдыңғы тобында шығармашылық одақтың басшы қызметінде жүріп, ол әдебиеттің халықтығы және толымды мазмұндылығы, суреткерлік шеберлікті жетілдіре беру, өмірмен тығыз байланысты болу сияқты күрделі мәселелерді күн тәртібінен түсірмей, әр кезеңнің міндетіне лайықтап қояды.

Жазушының әр жылдарда, әсіресе, бір дәйектілікпен, ерекше мән бере көтерген мәселесі — әдебиет сыны. “Әдебиет айтысына” атты мақаладан бастап, әр жылғы еңбектерінде, әсіресе, “Өсер әдебиетке өсірер сын керек” (1939), “Қазақстандағы әдебиет сынының жайы мен міндеттері туралы” (1954) арнаулы баяндама, сөздерінде жинақ авторы принципті, әділ де ғылыми терең сынның туған әдебиетімізді өркендетудегі рөлі мен маңызын баса айтады. Бұл жерде ерекше бір атап көрсетерлік жай — автор жақсы сынның жай тілекшісі, битарап жақтаушысы ғана болып қоймай, әдеби өмірдің маңызды оқиғаларына байланысты жемісті, маман сын үлгісін өзі де көрсете білген.

Осымен байланысты жазушы бойында ерте білінген екі қасиетті ерекше атап айту қажет болып көрінеді. Олар — туған әдебиет қамын кеңірек ойлаудан болатын сергектік, қаламдас серіктер шығармашылығына сергектік және суреткердің іс-қимыл ірілігін, ой кесектігін анықтайтын азаматтық ерлік, пікір-байлам батылдығы. Ал мұның өзі өзгеден гөрі көңілге берік ұялаған ұжданға, сенімге көбірек негіз-

делетіні түсінікті. Осы екі қасиет автор мінезіндегі табиғи мәдениеттілікпен, салмақты сыпайылықпен ұштасып, әдебиет әлеміне ерекше бір жылы, жеңіл, таза әуен әкеліп отырады.

Ғабит Мүсіреповтің сыншылық ой-пікірінің аса бір шарықтап шыққан биігі, кең көсіле өрістеген жері – Мұхтар Әуезовтің “Абай” романына байланысты айтқандары. Жинақта автордың М. Әуезов эпопеясының алғашқы кітабы басылып шыққаннан кейін болған талқылау жиналысында сөйлеген көлемді сөзі басылған. Әрине, ол кезде бірінші кітаптың аяғы эпопеяға ұласатыны әлі белгісіз еді. Бірақ үлкен суреткер шеберлігінен туған сом тұлғалы кесек шығарманың артықша қасиеттері сол кезде-ақ айқын танылған болатын. Мәселен, автор: “Абай” романының біздің дәуіріміздегі көп томдардан өресі биік жатыр. Әдебиетіміздің әр саласы ержетіп, тұтас алғанда мәдениетті әдебиеттің қатарына қосылып келе жатқан кезінде заңды жолмен туған, жаңа белді мегзейтін үлкен арналы, мол қасиетті еңбегіміз деп осы “Абай” романын айтуымыз керек” (163-бет) – дейді. Осылай жиынтықты бағасын бере келіп, сыншы бұрынғы шығармалардан бұл романның шоқтығы не себепті биік болатынын барынша талдап, саралап, әбден дәлелдеп жеткізеді. Бір ғана М. Әуезов, бір ғана “Абай” романы жөнінде емес-ау, барлық жерде осы әділдік пен жоғары талап таразысы шайқалмай тепе-тең басады да тұрады.

“Суреткер парызында” бүгінгі әдебиеттің, жалпы көркем өнердің, әсіресе, театр мен кино өнерінің көп-көп кезекті мәселелеріне байланысты айтылған пікірлер, әр түрлі ресми бас

қосуларда жасалған баяндамалар, сөйленген сөздер бір төбе де, рухани қазынамыздың арғы-бергі тарихына автор көзқарасын білдіретін еңбектер өз алдына бір төбе. Олардың ішінен, әсіресе, Абай туралы, Жамбыл туралы, халық ақындары туралы, ақындар айтысы туралы айтылған тұжырымды пікірлер ерекше атап көрсетуді керек етеді. Солардың барлығында әдебиет тарихын әдейілеп зерттемеген жазушының әр жайда айтып кеткен пікірлерінің тереңдігі, ғылыми негізділігі бір болса, халық қазынасының әрбір ескерткішіне, тұлғасына құрмет, сүйіспеншілік ішкі арқаудай астарлап қатар жүретіні және бар. Халық ақындары жөнінде айтқан мына бір түйдекті сөздерді көп нүкте араластырып болса да толығырақ келтірмеуге тіпті хақың жоқ сияқты.

“Ақ сақалды алып қартымыз Жәкең бастаған Нұрекең, Досекең, Есекең, Шәкең сияқты талай тері алынған, талай жерді қарыштаған кер тарландарымыз отыр міне!.. Бұлар сөз талғап сөйлеп, топ талғап шауып бәйге алған жүйріктеріміз... Қазақ халқының қашаннан бергі сөз кестесін, ақындығы мен шешендігін, шерімен бірге шеруін, мұңымен бірге күйін кейінгі інілеріне қолдарынан тапсырып, ауыздарынан естіртіп отыр бұлар... Бұлар қазақ халқының бізге дейінгі барлық көсемсөзінің, әдебиет байлығының біз үшін сақтаған, бізді қанаттандыруға қалдырған қамқорлығы сияқты. Съездегі өркешті топ та, құрметті топ та, алдыңғы толқын да осылар” (131-132-беттер).

Я болмаса Жамбыл туралы жекелеп айтқан мына бір сөзді алайық.

“Жәкең — қазақ халқынан шыққан жаңа заманның Гомері... Жәкең шығармалары ға-

сырдан ғасырға кетеді. Халық ақындарынан шыққан мұндай алып ақын болған емес. Еш-уақытта, ешбір тарихта жүз жасаған ақынның ең соңғы сағатына дейін ақындық қуатының сарқылмағанын ешкім білген емес. Үздік дарын сол үздік қалпынан танбастан жүзге шыға елімен қоштасты”.

Халық поэзиясының өкілі туралы жазғанда осындай публицистикалық кең алыммен тебірене білетін жазушы Абай сынды кемеңгер классик жайлы пікір толғағанда оның өзіне лайық тереңдік іздейді. “Алысты болжаған терең ой, үлкен сарын ақынының”, “алды-артын бірдей шолып, өз халқының, жалғыз әдебиеті емес, бүкіл рухани мәдениетінің келешегіне жөн сілтеп кеткен”, “өз заманы мен өз елінің қайғы-мұңын тарихи даму жолындағы бар адам баласының тақырыбына айналдыра алған ақынның” ұлылығы неде екенін жүйелі оймен дәлелдеп тұжырымдайды.

Жинақ авторының әдебиет, мәдениет жайлы әр жылдар бойындағы осындай толымды толғаулары тек қазақ халқының арғы-бергі рухани қазынасының көлемінде ғана қалып қоймай, одан әлдеқайда кең диапазонды қамтиды. Әсіресе, кең өрісті, мол дәстүрлі ұлы орыс классиктері — М. Горький, В. Маяковский, М. Шолохов, А. Фадеев шығармашылығы жайлы, олардың қазақ жазушыларына тигізген игі әсері туралы қазіргі жас әдебиетшілер тағылым аларлықтай лұғатты пікірлер бар. Туысқан халықтардың әдеби байланыстары, көркем шығармашылықтағы достық пен бауырластық жайында айтылған орнықты ой-пікірлер өз алдына бір сала. Бұл күнде халықаралық көлемде туған әдебиетіміздің көр-

некті өкілі ретінде танылған жазушының қазіргі шетелдік бауырлас әдебиеттер өмірін де тілектестік көңілмен ұғынып, дос көзімен көріп, біліп жүретіні және айқын аңғарылады.

Көрнекті жазушымыз Ғабит Мүсіреповтің “Суреткер парызы” атты әдеби-сын еңбектер кітабынан алатын мол әсер-мағлұматтарымыздың бір сарасы осындай.

Суреткердің халық алдындағы, заман алдындағы борыш-парызы өлшеусіз мол екенін айқын сезіне тұрып, ол борышты өтеу жолында жалпы әдебиет қамын, қаламгер жолдастар қамын қатар ойлай жүру — бұл да бір биік парыз. Осы қос парыздың әрбір қарызы өтелген сайын аға жазушының ақыл шарапаты әрдайым молая беруіне тілектеспіз. (*“Қ.Ә.” 1971 ж. 1 қаңтар*).

* * *

Әлбетте, жазушының әр жылдарды ойға түйіп, көңілде күптілік туғызып келген көпкөп жайлары қалың томда қаншама жүйеленіп айтылғанымен, оларды газеттің шағын мақаласы тәптіштеп жеткізе алмағаны белгілі. Бірақ талғамы таза, талабы қатаң қаламгердің әдебиеттегі ақаулық атаулыға қаншалықты ымырасыз болғаны осыдан-ақ көрініп тұрса керек.

Және бір ғажабы, өз сөзіне дәйекті өнегелі ұстаз “мен айтарымды айттым, әр жағын өздерің біліңдер” деп қолын қусырып алған жоқ. Арада бір жыл өтпей жатып, сол “Қазақ әдебиетінде” “Асқындырып алмайық, достар!” деген тағы бір мақаласын жария етті. Автор өзінің үлкенді-кішілі әріптестерін “достар” деп қаншама ішке тартып өзімсіне сөйлегенімен,

сынға алып отырған ақауларға наразылығы соншалықты салмақты екені мақаланың тақырыбынан да сезіліп тұрған секілді.

Осы орайда алдын-ала ескерте кететін бір жәйт: арада бірсыпыра уақыт өткендіктен, жазушының қаламына іліккен авторлардың бірқатары ол дүниелік болып кетті, әредік бірен-сарандары шығармашылық жолының тар екендігін сезініп, әдебиет әлемінен өздерін-өздері аластады; ал қалған бір бөлегі “көш жүре түзеледі” деген жосыққа бағып, бір ауанды жаяу аяңмен болса да шығармашылық өнердің өріне қарай көтеріле қадам басып кетті.

Сол себептен бұл толғамда ескі әңгімені қайта жаңғыртып, бейкүнә жұрттың құлағын шулатпай, аға жазушы осы мақаласында және кейінгі жазбаларында ашынып айтқан, тіпті әлі де зәрі қайтпаған кейбір кекті кеселдер мен ұстаздың қамқорлықтан туған ақыл-кеңестерін ғана саралап өткенді пайдалы көреміз. Сонымен:

“Асқындырып алмайық, достар!” Жазушының оқырманды осынша сескентіп, секем алғыза сөйлейтін себебі – оның пайымдауынша, әдебиеттің таза тәніне түскен зақым іштен жеген жегідей өте зарарлы кесел екен. “Ағаштың түбіне түскен құрт өрмелеп, жылжып, басына да шыға алады. Басына түскен құрт түбіне де түсе алады... Кезінде ескерілмесе, дәріленбесе, ұшықталмаса, кейін сол құрт сол ағаштың жемісінен шыға келеді”.

Адамның бойын тітіркендіретін осы мысалды келтіре отырып, қаламгер осы жәйттес, ескерер кезі әбден жеткен арамбез ақаулар әдебиетіміздің әр саласында да тым жиі кезде-

сіп жүргенін айтады. Күнделікті басылымдарда жарияланып жүрген, кейде тіпті оқулықтарға кіріп кеткен кейбір шығармаларға ауыз тұшмайды: “ой, сезімі таяз, көркемдігі алабажақ, ойландырмайтын, сендіре алмайтын, қызықтырмайтын, әшейін ыза қылатын жасанды нәрселер етек алып барады”, — деп қынжылады. “Бұл бетімізбен кете берсек, әдебиетімізді қалай қарай сүйреп бара жатқанымызға жаны ашымастың өзі болып шығатынымыз да даусыз”, — деп ескертеді.

Осындай діттей аңдатып алғаннан кейінгі жазушының бірнеше ақын өлеңдеріндегі ақауларды талдай сынағаны да өте тағылымды. Бір ақынның “Жан көкем” деген өлеңіндегі ұйқастың қиядан қисынсыз зорлықпен алынып келгені, нәтижесінде ол көркемдік жағынан да, мазмұны жағынан да поэзия үйіріне мүлде қосыла алмай қалғаны дау туғызбастай етіп дәлелденеді. Екінші бір ақын өлеңінде өзі мағынасын анық түсінбейтін сөздерді қолданып, айтар ойынан адасып қалған. Оның үстіне, өлең “сөйлеп айтатын” түрдің нормасында жазылған да, оның өзіне тән пластикалық толқындауы табылмаған. Осы кемшіліктерін көрсете келіп, қамқор аға авторға қажет деген ақылын қоса айтады: “Дыбыс спектрін қалай болса солай қолдануға болмайды. Ішкі ырғақ еріксіз айдап әкеліп, салмақты түйінді ойыңа түсіріп отыруға тиісті. Мұны ұмытпау керек”.

Енді бір ересек ақынның “Дастарқан жыры” деген өлеңіндегі таң қаларлық өрескел жолдардың өлең әулетіне мүлде жанаспайтынын айта келіп, ұстаз ойын былай түйіндейді:

“Осы өлең жолдарынан нені көреміз? Поэзиямыздың әр жеріне құрт түскенін көреміз.

Мен бұл өлеңдерді биыл шыққан газет-журналдардан әдейі теріп алғаным жоқ, тым көп болғандықтан қармақсыз қолға өздері іліне кетті. Молайып барады екен. Жанашыр сыншы болса, қимылдар кезеңін өткізіп алмас деп сенемін. Тек көтермешінің даурықпасы емес, сипалақ сын емес, өресі жеткенше білімді, катал сын болса да барынша әділ сын болсын”

Проза саласындағы сәтсіздіктер жөніндегі ескертпелер де дәл осындай орнықты, дәл осындай дәйекті. Ғабеннің өз сөзімен айтқанда, “енеміз бір емшектес прозаның” новелла сынды қысқа да қиын жанрына құлаш ұрған тәжірибесіздеу бір жазушы қазақтың бұлбұлы атанған атақты екі әншінің шабыт үстіндегі көңіл күйін лирикалық-психологиялық үрдісте жеткізбекші болғанда елдің екі өңіріндегі табиғат көріністеріне тым әуестеніп, тақырыбынан шалғайланып кеткені мақалада былай сыналады:

“Автордың өз сөздерін осынша ұзақ келтіргеніміз ырзалықтан емес, наразылықтан екені танылған болар. Онымыздың бірнеше себебі бар”.

Сол себептерді көрсете отырып, ұстаз тағы да ақыл-кеңестерін қоса айтады:

“Бірінші, алған тақырыбының ішкі сырын ашудың орнына үлпілдеген, үлбіреген табиғат сипатына сонша көп орын беруге болмайды. Оның үстіне мұндағы Алтай мен Алатау сипаттамалары біріне-бірі ұқсас. Жасыл жапырақ, самал жел, тағы-тағылары әнші қыздардың бейнелерін жауып кеткен. Және ылғи бір тәтті сөздермен берілген. Орыс әдебиетінің есейген кезінде айтылған: “Айналайын, тым сұлу сөйлеменіңші!” деген сөз бар. Біздің жас авторға

да соны айтқан жөн болар”, — деп Ғабен көркем сөздің дәл өзіндей шебері Тургенев шығармасындағы бір лұғатты еске салады.

Бұдан әрі көркем сөз шеберінің үлкенді-кішілі шығармадағы әрбір детальдың, психологиялық дәйек пен дәлел ретіндегі қызметі жайында айтқан мына бір ескертпесі де өте тағылымды.

“Екінші, қолын суға малып ойнап жүрген жас қыз: “Апырмау, қанша жыл сарыла іздеген жоғы көшеде кездескені ме?” — деп ойлайды. Жас қыз не себептен бірден “Бұлбұл” әніне құмартады? Не үшін “Бұлбұл” әні қанша жыл сарыла іздеген жоғы болмақ? Қанша жыл бір әнді сарыла іздесе, ол қыз қолын суға малып ойнамаса керек.

“Көркем әдебиетке болсын, көркем өнерге болсын, — деп үйретеді ұстаз, — ешкім ортадан ойып түспейді. Осу жолдарының баспалдақтары бар. Біз білетін Күләш пен Бибігүл де сол баспалдақтармен көтерілді. Әнші қыздардың екеуінің де “Бұлбұл” әніне ынтазар болуы сендіре ала ма? Жоқ, әрине”.

Ғабеннің шығарма жанрын дұрыс таңдай білу, оның көркемдік ерекшеліктерін ескеру жөніндегі айтқандары да жас қаламгерлерге үлкен сабақ.

“Соңғы айтарым: осы “Бұлбұл” новелла ма, очерк пе? Толық мағынасында екеуі де емес. Көркем әдебиетке қосылатын новелланың өз логикасы, өз кілті бар. Өз түйіндеуі мен өз шешімі бар. Ал очерк деуге тым жалаңаш, азды-көпті мазмұнын желбуаз сөздер көміп кеткен”.

Бұдан кейін мақала авторы “Бой тұмар” атты әңгімені талдайды. Алдымен көркем шы-

ғарманы қарастырғандағы сыншының таңдау, талдау оңтайы жөніндегі ұстанымына назар аударайық.

“Шығарманы қай жағынан қандай әдіспен талдауды ең алдымен сол шығарманың өзі нұсқап тұрады”, – дейді де, жазушы сол әңгіменің өзі нұсқаған әдісті қолданатынын ескертеді. Сонсоң автордың осы әңгімені жазғанда қолданған құрылыс материалдарын, одан кейін құрылыстың өзін, ең соңында одан шыққан нәтижені айтады. Сондағы сыншының құрылыс материалдары деп отырғаны – кейіпкердің әңгіме желісінде бастан кешкен оқиғалары.

Елдос деген жігіттің туған ауылына келуі, көптен көрмеген елін-жерін сағынуы; әке мен баланың дидактасуы, бала кезінде әкесінің оны бүркіттің балапанын ұстауға апарғаны, сонда жолшыбай бір атақты бүркіт туралы әңгіме айтқаны; “тоғыз құмалақ” ойыны үстінде Елдостың космосқа ұшатын болғанын айтуы; бас конструктордың осы жауапты сапар алдында дем алып қайту үшін оны елге жібергені; жігіттің Алтынай деген келіншекке барып, одан көңілді қайтуы; аттанарда жақындарының жиналуы, әкесінің жігітке бойтұмар тағып беруі.

Журналдың 250 жолдық көлеміндегі бүкіл әңгімеге тақырып болып тұрған негізгі түйініне берілгені 8 жол екен.

Әңгіменің жазылу кезеңі қазақ жастарының космосқа ұшуынан көп бұрын, тіпті ол жайында әзірге ешбір қазақ арман ете алмайтындай кезге жатады. Демек, осыныша қызықты тақырыпты көтерген жазушы маңдайының жұлдызы жанып тұрған ондай жігіттің бейнесін

жасағанда, жұртты селт еткізерліктей тың сонарға із тастар деп үміттену өте заңды еді. Бірақ олай болмай, әңгіме арқауы сылбыр, жігіттің өзі томағасы тұйық сүреңсіз біреу болып шыққан.

Үлкен жазушы осындай жөнсіздіктің өзіне де қызулық білдірмей, жас қаламға ескертіп айтады.

“Замандас жастың космосқа ұшпақ арманын өмір шындығы арқылы, жігіттің жігер-талабы, табандылығы арқылы бейнелеудің орнына қисыны жоқ болмашымен дәлелдеу — реализмнен алшақтау деген сөз...

Жігіт енжар. Қызу, рухтану, намыс сезімі дегендер жоқ. Аспанға емес, ауданға барып қайтудың төңірегі”.

Аға жазушы осы тәрізді тағы бір татымсыз дүниені қарастыра келіп, жалпы ойын былай түйіндеген:

“Осындай не көркемдігі, не маңызы жоқ, таяз ойдан туған болмашыны жазып, оқушының басын қатырудың не керегі бар?

Біз біріміздің жазғанымызды біріміз қадағалап оқымайтын салтқа бой үйретіп алдық. Әсіресе, ұшырасып қалатын кемшіліктерге бейжай қараймыз. Батыра сын айту — басыңа пәле шақырумен бірдей деген көзқарастан да сау емеспіз. Іс жүзінде мұның дұрыстығы да жоқ емес. Дегенмен, жазушы қауымына кешірілмес бейжайлыққа, “жапалағым, сен тимесең мен тименге” құл болу — үлкен ұят. Бұл — жазушылар қоғамы болып түгел қолға алатын ісіміз. Қай қоғам болса да, өз кемшіліктеріне өзі ие болуға міндетті. Олай етпесек, асқындырып алар кез алыс емес сияқты”.

Аяғын леп белгісімен бітірген ұлы ұстаздың кезекті бір толғауы осындай еді. (“Қ.Ә.” 1971, 8-қазан). Араға бес жыл салып, туған әдебиеттің қамқоры туған тіл, туған әдебиет жайындағы сөзін әрі қарай жалғастырған. Ол мынау еді:

“Авгейдің ат қорасынан бастайық”. Өткен ғасырдың жетпісінші жылдарында, сол он-жылдықтың дәл орта тұсында (1976 ж. 28 қараша) республикамыздың беделді, ресми газетінде – “Социалистік Қазақстан” (қазіргі “Егемен Қазақстан”) бетінде жарияланған бұл мақалада ана тілінің тазалығы туралы өте маңызды мәселе көтерілген болатын. Кешегі кеңестік идеология дәуірлеп тұрған кезде, жалғыз орыс тілінен басқа тілдер жөнінде діттеп айтуға ділгерлік жоқ жағдайда, аға жазушымыз ана тілінің айналасындағы әртүрлі ақаулар жайында ашынып айтқан еді.

Қай халықтың болса да өркениет жолындағы шыққан биігі мәңгілік болып ана тілінде сақталып қалатынын, оның ақыл-ой тереңдігі мен сана-сезім сергектігі ана тілінің алтын қорына қосылатынын, солар арқылы ана тілі қорлана, ажарлана беретінін, қай халықтың да басынан өткен дәуірлері ана тілінде із қалдырмай өте алмайтынын, ана тілі ғасырлар бойы жасала да, жасара да беретінін тізбектей келіп, сол ана тілін менсінбейтін, оны аяққа басатын адамдарды Ғабен оның өгей ұлдарына теңеген еді.

Тілдің ауыз сөз арқылы, оқу-үйрену мен жазу-сызу арқылы өсіп, дамитынын еске сала келіп, осылардың бірде-біріне көңіл аудармауды қадірменді қаламгер ең үлкен қылмыс деп санаған еді.

жасағанда, жұртты селт еткізерліктей тың сонарға із тастар деп үміттену өте заңды еді. Бірақ олай болмай, әңгіме арқауы сылбыр, жігіттің өзі томағасы тұйық сүреңсіз біреу болып шыққан.

Үлкен жазушы осындай жөнсіздіктің өзіне де қызулық білдірмей, жас қаламға ескертіп айтады.

“Замандас жастың космосқа ұшпақ арманын өмір шындығы арқылы, жігіттің жігер-талабы, табандылығы арқылы бейнелеудің орнына қисыны жоқ болмашымен дәлелдеу — реализмнен алшақтау деген сөз...

Жігіт енжар. Қызу, рухтану, намыс сезімі дегендер жоқ. Аспанға емес, ауданға барып қайтудың төңірегі”.

Аға жазушы осы тәрізді тағы бір татымсыз дүниені қарастыра келіп, жалпы ойын былай түйіндеген:

“Осындай не көркемдігі, не маңызы жоқ, таяз ойдан туған болмашыны жазып, оқушының басын қатырудың не керегі бар?

Біз біріміздің жазғанымызды біріміз қадағалап оқымайтын салтқа бой үйретіп алдық. Әсіресе, ұшырасып қалатын кемшіліктерге бейжай қараймыз. Батыра сын айту — басыңа пәле шақырумен бірдей деген көзқарастан да сау емеспіз. Іс жүзінде мұның дұрыстығы да жоқ емес. Дегенмен, жазушы қауымына кешірілмес бейжайлыққа, “жапалағым, сен тимесең мен тименге” құл болу — үлкен ұят. Бұл — жазушылар қоғамы болып түгел қолға алатын ісіміз. Қай қоғам болса да, өз кемшіліктеріне өзі ие болуға міндетті. Олай етпесек, асқындырып алар кез алыс емес сияқты”.

Аяғын леп белгісімен бітірген ұлы ұстаздың кезекті бір толғауы осындай еді. (“Қ.Ә.” 1971, 8-қазан). Араға бес жыл салып, туған әдебиеттің қамқоры туған тіл, туған әдебиет жайындағы сөзін әрі қарай жалғастырған. Ол мынау еді:

“Авгейдің ат қорасынан бастайық”. Өткен ғасырдың жетпісінші жылдарында, сол он-жылдықтың дәл орта тұсында (1976 ж. 28 қараша) республикамыздың беделді, ресми газетінде – “Социалистік Қазақстан” (қазіргі “Егемен Қазақстан”) бетінде жарияланған бұл мақалада ана тілінің тазалығы туралы өте маңызды мәселе көтерілген болатын. Кешегі кеңестік идеология дәуірлеп тұрған кезде, жалғыз орыс тілінен басқа тілдер жөнінде діттеп айтуға ділгерлік жоқ жағдайда, аға жазушымыз ана тілінің айналасындағы әртүрлі ақаулар жайында ашынып айтқан еді.

Қай халықтың болса да өркениет жолындағы шыққан биігі мәңгілік болып ана тілінде сақталып қалатынын, оның ақыл-ой тереңдігі мен сана-сезім сергектігі ана тілінің алтын қорына қосылатынын, солар арқылы ана тілі қорлана, ажарлана беретінін, қай халықтың да басынан өткен дәуірлері ана тілінде із қалдырмай өте алмайтынын, ана тілі ғасырлар бойы жасала да, жасара да беретінін тізбектей келіп, сол ана тілін менсінбейтін, оны аяққа басатын адамдарды Ғабен оның өгей ұлдарына теңеген еді.

Тілдің ауыз сөз арқылы, оқу-үйрену мен жазу-сызу арқылы өсіп, дамитынын еске сала келіп, осылардың бірде-біріне көңіл аудармауды қадірменді қаламгер ең үлкен қылмыс деп санаған еді.

“Көркем әдебиетте әрбір сөздің өз тұрпаты сақталуға тиісті. Тілге бай, тілге жақсы дегенде ешбір жазушы жаңадан сөз тауып, осынысымен бай, сонысымен көркемдікке жетпейді. Халқының тіл байлығында бар сөздерді дұрыс тұрпатымен пайдаланып, сол қордан алынған сөздерден жаңа теңеулер, жаңа бейнелеулер арқылы тілге бай, тілге шебер деп аталады. Әсіресе, дауысты дыбыстар мен дауысты буындарды кескілеу сөздің тұрпатын бұзумен бірге сөйлемнің ішкі ырғағын да бұзады. Ат жорғалап келе жатып шауып кетсе, желіп келе жатып сүрініп кетсе қалай көрер едік? Сөйлемнің ырғағын бұзу да соған ұқсайды”.

Ғ. Мүсіреповтің осы мақаласында әсіресе нығарлап айтқан бір пікірлері әдеби шығармаларда жалпылама оқырман түсіне бермейтін жергілікті жаргондар мен сөздік қордан шығып қалған ескілікті ұғымдарға, стильдік шорқақтыққа байланысты болатын.

Солардың барлығын қазбалап келгендегі қисынды түйіндері де есімізде. “Көркем әдебиет кәсіпшілікті көтермейді. Қорлауды одан әрі көтере алмайды. Түптеп келгенде ол кәсіп тоқталады. Қорланған өзін боласың”, — деп ескерте келіп, айтулы суреткер жоғарыда сөз болған “Асқындырып алмайық, достар!” деген мақаласын еске алып, ақырғы ойын былай қорытындылаған:

“Егер ана тіліміз үлкен талаптарды көтере алмайтын, өспеген олақ тіл болса, бұл мақалаларды жазбаған болар едім. Жоқ, бұл бай тіл! Оралымды, ырғақты, теңеу-бейнелеулері ерте туған тіл.

Пушкин, Лермонтов шығармаларын ХІХ ғасырда-ақ көп елдерден бұрын аударуға жара-

ған тіл... Поэзияда Абай, Ілияс сияқты, прозада Мұхтар сияқты алыптар туғызған тіл. Мен осындай тілді таза ұстайық деймін” (“С.Қ.” 1976 ж. 28 қараша).

* * *

“Ана тілін анамыздай ардақтайық”. Туған әдебиеттің ең негізгі төл құралы ана тіліміз жөніндегі Мүсірепов дәрістерінің қорытынды сабағы ретінде “Соңғы жылдардағы қазақ көркем шығармаларының тілі” деген тақырыпта өткен әдеби конференциядағы баяндамасын жазушының жас ұрпаққа қалдырып кеткен өсиеті деп те қабылдауға болатын еді.

Шындығында сол кісінің айтуымен ұйымдастырылған осынау шығармашылық жиынға әзірлік кезінде жасының келіп қалғанына, денсаулығының сыр бере бастағанына қарамастан, сол кездегі әдеби процестің алдыңғы қатарында келе жатқан жасы бар, жасамысы бар үлкен бір топ қаламгерлердің шығармаларын ақтара-төңкеріп, шұқшия қарастыра келіп, әдебиетіміздің абыз ақсақалы ана тілін анадай ардақтаудың мән-мағынасын ашып беріп кеткен-ді.

Халқымыздың көркем сөз өнерінің түп-тамыры тым тереңде жатқанын ғұламалықпен еске сала келіп, Ғабен қазіргі әдеби тіліміздің қаншалықты құлдырап кеткенін ұғындыру үшін өз сөзін ұлы Абайдың қазынасына жүгіруден бастаған еді. “...Біз Абайдың “қайран тіл, қайран сөз, наданға қадірсіз” деген зарлы да зәрлі қайғысына тым-ақ жақындап келеміз. Өзімізді он жыл оқытуға шамасы келетін оқыған надандарға айтуға тура келеді.

Сондықтан Абай зарыпның салмағы бізге он есе ауыр түсу керек. Жазушы тілсіз, сыншы қырсыз дерлік кезеңге келіппіз. Әшейінде айтуға ауымыз бармайтын осындай ауыр сөздерді айтпасқа болмайтын кезеңге келіппіз”.

Бұдан артық ашынып айтудың қандай болатынына шек келтіру қиын. Солай ашына айтудың алдында Ғабен тағы да Абайдың “көңілдегі көркем ой ауыздан шыға келе өңінен айрылады” деген тағылымды сөзін еске сала келіп, сол көркем ойдың өңінен айрылатын себептерін іздестіруге меңзеген. Тіл мәселесін этимология, синтаксис деңгейлерінде көтеруге шақырған. Соған мәжбүр ететін жағдайды жасырмай-ақ, жалтақтамай-ақ таусыла айтқан.

“Көркем әдебиет, ең алдымен, қай тілде жазса, сол тілді жақсы білуді талап етеді. Соңғы жиырма жылдың ішінде біздің ана тілімізді жақсы білуден гөрі “білемін” деушілер көбейіп барады. Сөйте отырып, ана тілін менсінбейтін, қалай болса солай бұрмалай беретін жауапсыздықтарын жасыра да алмайды. Жауапсыздықтың екінші аты — талантсыздық. Талант пен жауапсыздық, өтірік пен шындық, көлтірсулер мен жанашырлық бір жүректе сыйыса алмауы керек. Жүрек — тазалық мекені. Сұлулық мекені, әділет мекені”.

Жазушы осы ойларының дәлеліне көп-көп мысалдар келтіріп, тыңдар құлақ пен түсінер зердеге өте кең мағынада құйып-ақ берген. Бір ғана тіл емес, әдебиеттің барлық шаруасында жауапсыздық атаулыны ауыл-үй қондырмайтын терең жауапкершілік сезімін санаға сіңіру үшін Ғабен салмақты сөзін алдымен жастарға арнаған.

“Біздің жас ақын-жазушыларымыз әдебиетке біз жастар тақырыбымен келеміз деп еді. “Асыл тастан, ақыл жастан” дейтін халық қағидасы бойынша жасы үлкендеріміз үлкен үміт күткенбіз. Ол үміт әлі ақталған жоқ. Саттар, Қасым, Баубек, Төлеген, Мұқағалилар туып-ақ еді-ау, амалың қайсы, өмірлері қысқа болды. Оларды атап мақтанбайық. Бірақ олар сенің парыз-қарызыңды өтемей кеткен жоқ. Сенің жазушы деген билетің Саттар екеуіңе бірге берілмеген, өзіңе ғана берілген”.

Мүсіреповтің бұған дейін шегелеп айтқан шетін мәселелері проза төңірегіне қатысты еді. Сондай ақаулықтар драматургия мен поэзия саласында да баршылық екен. Осы баяндамаға дайындық үстінде соңғы кезеңнің үш кітапқа топтастырылған жиырмадан астам драмалық шығармаларын түгел оқып шыққанының өзінде үлкен тиянақтылық тағылым жатыр.

Бірақ, үлкен өкінішке қарай, бірді-екілі шығарма болмаса, көңіл көншітерлігі шамалы екен. Жазушының өз сөзімен айтсақ, “басым көпшілігі орташа, орташалау... Таныс тақырыптар, таныс шешімдер көп, әрқайсысының өзіндік бет алысын айыру қиын-ақ, қызықпай жазған қызықсыз әңгімелер, бейжай оқылады”.

Жазушы поэзияның жай-күйіне қарай ойысқанда, ондағы келісімсіз нәрселерді көрсетумен бірге, оған артар жүгі де өзгелерден салмақтырақ сияқты көрінеді. Өйткені арғы тегі қыпшақ тілінде жазылған Орхон-Енисей жазуларынан, одан бергі тарихы әуелі “Қобланды”, “Шора батыр” жырларынан, “Қозы Көрпеш — Баян сұлу” поэмаларынан, Шал, Қазтуған жырларынан нәр алып, есейгендігін, бұлардан кейін Бұқар жырау, Шортанбай,

Махамбет, Дулат тағы басқа ақындар арқылы Абайға тірелетін біздің поэзиямыздың ұзақ-сонар өсіп-өркендеу жолы бар екенін айтады.

“Абай сияқты ұлы ақын, арқа сүйері бар. Абай тек қана поэзия тілін түзеп берген жоқ, жалпы тіліміздің оралымдылығын, бейнелеу шеберлігін, сөйлем құрылысындағы әр сөздің өз орнын, сөйлемдегі ой-салмағын қайда, қалай қалауын да үйретіп кетті. Абай — бізге ұлы мектеп!”

Осындай ұлағатты сөздерден кейін, жаңағыдай ұзақ тарихымыз, ұлы мектебіміз бола тұрса да, оның үстіне күні бүгін дүние жүзінің осы қазыналарымен емін-еркін танысып отырсақта, қазіргі поэзиямызда тіл кінәраты баршылық екенін Ғабенұлы үлкен қынжылыспен айтады. Қынжыла отырып, соның кесірлі себептерін де атайды. Ол себептер: өздерінің ана тілін білмегенін мойындамайтын, өздеріне сын көзбен қарай алмайтын, қалам қайраткері ретіндегі халық алдындағы жауапкершілігін парықтамайтын, өздерінің ақындығына өнер деп қарамай, күнкөрістік кәсіп деп қарайтын теріс ұғымдар екен.

Әрбір сөзінде тағылымдық сабақ бар ұстаз жазушы, әлбетте, осынау бағдарламалық мәні бар баяндамасында тек қана бірыңғай кемшіліктерді тізбелеп қана қоймай, әдебиет пен өнердегі жарқ еткен жақсы нышандарды да сүйсіне айтып еді. Әсіресе сол кездегі үміт күттіретін жастар дарынын тап басып дәл айтқаны күні бүгін де пайғамбардың көрегендігіндей естіледі.

Мәселен, жас қаламгерлердің атақты замандастар алдында борышты екенін, олардың

сомдалып жасалған бейнелері жоқ екенін айта келіп, мынадай уәж білдірген:

“Бұл қатарда өзінше ұзақ өмірлі бір-ақ бейне бар. Ол — мың жасағыр атақты әнші қызымыз Роза Рымбаева жасаған Әлияның бейнесі. Қызымыздың дауыс құбылысы мұнша көп болар ма? Әлияның аянышты өмірін, ерлерше өлімін түгел баяндап шығады. Розаның Әлиясы дүние жүзілік музыка қорына кіріп қалды”.

Дулат Исабековтың “Мұрагерлер” пьесасында мінез-құлығы екі түрлі бір рөлді шебер атқарған Фәрида Шәріпованың ойынына сүйсінуі де дәл осындай:

“Естеріңізде болар, жалғыз қалған жәрдемсіз әйелге қара киінген Фәрида Шәріпова туысы болып келіп: “Апа!” — дегенде төбешашың тік тұрады. Фәриданың даусында үнбояуы дегенің сонша көп болар ма? Жылан ысқырығын естігендей түршігіп қаласың, кемпір де шошынады. Бірақ жылан арбады, сендірді... Ақыр-аяғында кемпірді айдап тастап, оның үйін иемдену кезеңіне жетті. Осы тұста жас әйелдің ой-санасы күрт өзгергенін көреміз. Мана жылан екені де даусыз еді. Енді адамгершілік санаға ауысқаны да даусыз. Фәрида Шәріпова асқан талант қой, шүбәсіз сендіреді”.

Туған әдебиетіміздің кем-кетігіне заңды түрде кейістік білдіре келіп, сол әдебиетпен өзі бірге жасасқан қарт қаламгер оның болашағына зор үмітпен қараған. Өзі баяндамасында “аздап сынаған” Сүндетов, Хамзин, Елубаев, Софы Сматаев, сыналмаған Тұрсын Жұртбаев, Роллан Сейсенбаев, Несіпбек Айтов тағы біраз ақын-жазушыларды осы үлкен үміт биігінен

көретінін айтқан. Сондықтан да өзінің сөзін сол биіктен көрген сұлу қыз, әсем жігіттердің асыл сөздерімен аяқтап еді, жарықтық.

“Жер, сен адамға басынды ий! - деді ақын Олжас Сүлейменов. Бұл ұлы Горькийдің аузынан шыққан “Человек звучит гордо!” дегеніне үндес ұлы сөз. Мұны Олжасқа дейін бірде-біріміз айта алған емеспіз.

— Биіктік — кеңдік — тереңдік — деді ақын Мұхтар Шаханов. Бұл да Мұхтарға дейін аузымызға түспеген, ойымызға келмеген сөз.

Мен, асылы, тыныштық күйге түссем,
Қайрандағы балықтай тұншығармын! —

деді Фәриза Оңғарсынова. Міне, бар өмірін поэзияға берген, іздену жолында тыныштық таппайтын ақын сөзі!”

Айтпақшы, осы орайда еске түседі, әдебиеттегі сын туралы айтқан бір тұста Ғабен ақын Нұрлан Оразалиннің Фәриза өлеңдеріндегі ақындықтың, поэзияның небір терең сырларын, нәзіктігі мен от-жалынын, шуағы мен нөсерін тіпті сыншылар айта алмаған мағыналы, мәнді түрде ашып көрсеткенін сүйсіне атап еді. Әлбетте, ақын туралы ақынның тебіренгені әсерлірек болатынына ден қойған ғой өз аға.

(Ғабит Мүсірепов. Күнделік. Алматы, “Ана тілі”, 1997. Құрастырған проф. Әбділхамит Нарымбетов).

* * *

Біз осы толғамда айтулы сөз зергері, ұлы суреткердің ана тілі туралы араға жылдар салып, тебіренген үш мақаласына кеңінен тоқ-

талдық. Қай уақытта да маңызын жоймайтын бұл сөздердің әсіресе қазір, Тәуелсіздік тұсында, қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесі жайында мәселе қатты көтеріліп отырған кезде, ерекше арта түсетіні өзінен-өзі түсінікті. Мемлекеттік мәртебе тілдің сыртқы қолданысына, оның ел ішіндегі әлеуметтік қызметіне байланысты. Ал Ғабен көтерген ана тілінің тазалығы, бірыңғай тұтастығы, жеке сөздердің айтылуы мен жазылуының дұрыстығы, олардың мағынасының жалпыға бірдей айқындығы мен түсініктілігі сияқты ішкі мәселелері мемлекеттік мәртебеге ие болған тілге бұрынғыдан да өзектірек, зәрулірек бола түсетіні баршаға да аян болса керек.

Ендеше туған тілімізді өзгенің құрметтеуі үшін, оны өзгеге үйрету үшін ана тілін алдымен, Ғабен айтқандай, өзіміз аялап, анамыздай ардақтайтын болайық.

* * *

Ғабит Мүсірепов жоғарыда қарастырылған сөзінде қаламгерлердің болашақ ұрпақтары үшін үлгі боларлық Абай тағылымы, Абай мектебі жөніндегі ойларына жалғастыра өзінің алдындағы аға замандастарын да ауызға алғаны бар еді.

Солар жайында Ғабеннің арнайы айтып, ел аузында қағидаға айналып кеткен қанатты сөздері де көпшілікке мәлім.

Осы жолдардың авторы сол сөздердің қағаз бетіне қалай түскеніне өз көзімен куә болғаны бар. Сондықтан Ғабен жөніндегі соңғы толғамды сол оқиға жөніндегі естелікпен түйіндеуді жөн көреді. Демек:

Би-ағаң туралы Ғабең айтқан алты бап. 1974 жылдың майда қоңыр бір күнінде қызмет орныма Ғабең, Ғабит Мүсірепов, телефон соқты.

— Жұмысың көп пе, босай алмайтын боларсың?

— Неге, Ғабе? Қажет болсам, қазір-ақ босап шығамын.

— Ие, қажет едің. Келсең, асықпайтын болып кел.

Санаулы минуттардың ішінде Ғабеңнің кабинетінде, жазу столының қарсы бетіндегі креслода отырдым.

— Бейімбеттің сексен жылдығы келе жатыр ғой, одан хабарың бар ма еді? — деді дауысын созып сөйлейтін әдетімен.

— Естіп жүрмін, Ғабе.

— Естісең, сол салтанатты кешті қысқаша кіріспе сөз сөйлеп ашу маған тапсырылған екен. Мына бір оң қолым ауырып, қалам ұстатпай тұрғаны. Сондықтан сенің көмегің керек болатын түрі бар.

Ғабең сәл бөгеліп отырды да, бұдан әрі Би-ағаң жөніндегі бір ойларын ширатып әкетті.

— Бейімбет туралы әркімдер жазып жүр ғой. Әлі де жазар. Теріс те жазбас. Бірақ ол кісі жөнінде сөз болғанда, айтпасқа болмайтын бір жәйттер бар. Соны біз айтуымызға керек.

Ғабеңнің бір тың әңгіме бастағалы келе жатқанын сезгендей, столдың өзім жақ шетіндегі қағаз салатын сауыттан екі жапырақ қиықша алдым да, алдыма қойдым. Сонсоң ескі мамандық дағдымен елеусіздеу қылып қаламымды әзірледім.

Ғабең оныма назар аудармастан, сөзін әр қарай сабақтай берді.

— Бейімбет ауызға алынғанда, оның журналист, драматург, прозаик екендігі қатар аталуға керек.

Мен мұны ішімнен бірінші пункт деп белгіледім де, қағазға түртіп қойдым.

— Мінез жағына келгенде, ондай қарапайым, ондай кішіпейіл адамды мен өмірде көрген емеспін. Более скромного человека просто не придумать, — деп, әлгі пікірін орысша шегелеп өтті. — Ондай еңбекқор адам да болмаған бізде. — Ғабен бұл сөздерін де орысшалап қайталады.

Менің қиықшама бұл екінші пункт болып түсті.

— Журналистік қызмет пен жазушылық еңбекті ұштастырып, қатар алып жүру — қиын шаруа. Назарың біріне қарай ауыңқырап кетсе, екіншісі опық жеп қалады. Біріншісіне көлеңке түсіреді. Ал Бейімбет болса, газет пен баспаның жұмысына белшеден батып жүргенде, оның көркем прозасында бір мін болмайтын. Осы екі бағыттың дербестігін ол керемет сақтай білді.

— Оның жастарға деген жанашырлығы басқа ешқайсымыздың қолымыздан келмейтұғын. — Ғабен өз сөзіне зердесінен дәйек іздегендей сәл кідіріп қалды. — Мен жаспын деген жазушыда одан көмек сұрап бармағаны жоқ болар. Оның өзі де жастарды көп іздеп, тімтініп жүрер еді. Сірә, сол кезде қолына қалам ұстаған жастардың ішінде оның қолы тимегені, сірә, кемде-кем шығар деп ойлаймын.

Осы тұста менің қағазыма үшінші белгі соғылды.

— Бейімбет кеңестік дәуірдің шежірешісі еді. — Осыған жалғас Ғабен “летописец” деген сөзді де қосарлап қойды. — Он бесінші мен

отыз жетінің арасындағы жиырма шақты жылда он бестен астам кітап жазды. Сонда оның өзі көрген өмірден көрсетпеген, бейнелемеген нәрсесі жоқ. Жаңағы “кеңестік дәуір” деген ұғымның қалаған мәселесі бойынша одан тиісінше мағлұмат алуға болады. Жазушылық диапазон дегеніміздің өзі де осы емес пе?

Бұл пікірін сұрау түрімен аяқтаған Ғабен мен келесі, төртінші белгіні соққанша тағы біртұң үрдіске сүрлеу салып өтті.

— Бейімбет — ескі тақырыпқа жоламаған жазушы. Біздің бәріміз де қазақтың көркем қара сөзінің тұңғышы — “Шұғаның белгісінен” басталғанбыз.

Мен осы арада бесінші белгіні қойып үлгірдім.

Бүгінгі ұрпақ Ғабенді қалай пір тұтса, оның өзі де солай әулие тұтатын аға ұстазы жайындағы тізбектеліп келген ойларын осылай үзік-үзік тұжырыммен аяқтағандай болып, біздің ағамыз сәл тыныстап отырды да:

— Енді осыны орысшалау керек, — деді ол ақырын ғана кеңк етіп. — Қазақ жазушысы туралы қазақ тыңдаушыларға өзге тілде сөйлеп тұруың да бір ыңғайсыз нәрсе. Бірақ алдыңдағы аудитория ала болған соң, бөле сөйлеп те оңдыра алмайсың. Би-ағанды жұрттың бәрі білуге керек.

Ғабеннің кейбір сөздерді қайыра нығарлап, орысша қайталап отырған себебін енді аңғарғандай болдым.

— Мен жаңағы ойларды орыс тілінде жеткізіп көрейін, сен ілесіп, қағазға түртіп отыр. Оң қолдың уақытша демалыс сұрап тұрғанын жаңа айттым ғой. Сенің де керегің осы үшін еді.

Ғабен суырмадан бірнеше бет ақ қағаз алды

да, маған қарай ұсынды. Мен үнсіз іске бейімделдім.

Сол-ақ екен, өзінің қоңыраулы қоңыр дау-сымен орыс сөздерін қазақшасынан да гөрі сындарлап тізіп, бір-бірімен қиындастыра да қиюластыра, сөзден сөз, ойдан ой өрбіте, төгілтіп кеп берді дейсің ағамыз.

— Сегодня мы собрались здесь для того, чтобы отдать дань нашей безгранично благодарной признательности перед вечно живой памятью одного из тех, имена которых мы с полным основанием связываем с рождением казахской советской литературы; а именно — того, кто при жизни, по причине своей совершенной скромности, не допускал и мысли, что он ежедневно, ежечасно, буквально каждым клочком своей рукописи, вписывает ярчайшую страницу в историю новой словесности своего народа. И тем не менее, с присущей ему непритязательностью, искренне полагал, что он всего лишь исполняет свои служебные обязанности.

Осыдан кейін Би-ағанның әдебиет тарихынан алар орнына қарай ойысып келіп, ендігі айтар ойының бір ұшығын шығарып қойды да, басқа бір сауалды көлденең тартты:

— Ана бір жылдары Мусоргский туралы киноны көргенің бар ма?

— Көргенмін, Ғабе, — дедім мен.

— Көрсен, сондағы пікірлес, мақсаттас орыс композиторларын не деп атаушы еді?

— “Могучая кучка” дейтін, Ғабе.

— Дұрыс сөз. Бірақ әдепкіде Стасовтың аузынан шыққан осы атақ тек сол замандағы орыс музыканттарына ғана тән емес еді. Әр халық, әр қоғам заманның күрт өзгерісті тұсында өнердің, ғылым-білімнің әр саласынан

осындай мықтылар тобын тудырып отырған. Халықтың рухани өміріндегі дәстүр сабақтастығы, ұрпақ мираскорлығы деген осыдан келіп шығады. Орыста “созвездие” деген де бір ұғым бар.

— “Поэты пушкинской плеяды” деген содан шыққан ғой, — деп мен де бір сөз қостым.

— Ие-ие... Бірақ бұл сөздің екінші бір астарын ескеру керек. Темірқазықтай самала бір жұлдыздың айналасында үркердей шүпірлеген көп ұсақ жұлдыздар болады. Жаңағы “плеядаң” соған келеді. Кейінірек жалғыз өзі жарқырап шыққан Лермонтов болмаса, Пушкиннің өз тұсындағы көп ақын сол қошаметші жыпылық жұлдыздар сияқты болатын. Ал біздің “мықтылар” — әрқайсысы өз алдына бір-бір ірі тұлға. Оларды ешкімнің қанжығасына байлай алмайсың.

Осыдан кейін үзіліп қалған орысша ойларын бірсыпыра өрбітіп келді де, соңғы пікірін үлкен бір түйінді тұжырыммен тұйықтап барып тоқтады. Онысын қазақша да таратып айтты:

— Бұл жерде естен ешуақытта шығармайтын бұлжымас шарттай бір ақиқат бар. Сәкен, Бейімбет, Ілияс есімдері аталған жерде міндетті түрде Сәбит пен Мұхтар қатар аталуға керек. Бұлар өмірде де, өнерде де жұптары жазылмаған, араларына жік түсіруге болмайтын тұтас топ, өңкей алыптар тобы.

Осы сөздерден кейін мен соңғы, алтыншы белгімді соқтым.

Жазып алғандарымды үйге барған соң қайтадан көшіріп, машинкаға бастырдым да, ертеңіне Ғабеннің өзіне апарып бердім. Содан кейін өзім туған сәтін көзіммен көріп, құлағыммен естіген лұғатты сөздің жұртқа жария болар кезін асыға күттім.

Айтқандай-ақ, арада біраз уақыт өтіп, мерзімді күн жеткенде, салтанатты кеш болды. Өбден бабына келіп, ашуы қанған бал қымыздай қоймалжың сөздер уәлі ауыздан тамылжып құйылғанда, ішкі мазмұны бұрынғыдан да ашылып, тыңдаушы санасына даналық ұрығындай сіңіп жатты. “Алыптар тобы”, “жүлдыздар шоғыры” деген бейнелі тіркестерге енді жұрт санасында қос Ғабеннің — өзімен бірге Ғабиден ағамыздың — есімдері қосарлана жалғасып, ауыздан ауызға тарап кетіп жатты.

Сол жолы Ғабеннің ауызекі айтқан сөздеріне хатшылық етіп, қағазға түсірген қолжазбам мен машинкадан шыққан бір данасы архивімде сақталып қалған екен. Бұрышында екі жапырақ қиықшаға қызыл қаламмен асығыс түртіп алған алты белгі — Би-ағаң жөнінде Ғабен айтқан алты бап бірге қыстырылыпты.

Соларды бүгін қарап отырсам, өзімізбен қатар өмір сүрген бір дананың өзіне бағдар тұтқан екінші дана туралы, оның үзеңгілес, қаламдас, әріптестері туралы тебіреністері кейінгі ұрпаққа қалдырған өсиет сөзіндей естіледі екен. Би-ағаң шыққан биіктерді түгендеп келіп, бізге ол жайында айтылар сөзді сол деңгейден төмендетпеуді және сол деңгейдегі ұлылар шоғырын ауызға алғанда селдіретпей қоюлап айтуды тапсырып кеткендей екен.

Қарапайым өмірден қазыналы көркемдік дүниесін жасап кеткен сиқырлы өнер шебері қайран Би-аға! Сұлулық пен ізгілікті риясыз өмірдің мәні мен сәні деп білген қайран Ғабен! Рухтарың қазақ аспанында қатар қалықтап, бейнелерің ұрпақтар жүрегінде мәңгі жарқырай берсін! — дедім мен іштей тебіреніп.

ӨТКЕЛЕКТЕР

Бұл әңгіме көпке дейін айтылмаған. Қалыптасқан қатаң партиялық тәртіп бойынша оны айтуға хақым да жоқ еді. Ал өмірінің соңғы жылдарында Ғабең өте жақын жүре тұра, ол кісінің мінез ерекшеліктерін байқағандықтан, тұлға ірілігіне көрген сайын көзім жетіп жүргендіктен, мен бұл оқиғаны Ғабеңнің өзіне де айтпағанмын.

Қазір жағдай өзгерді. Ғабең де өмірден өткен. Сондықтан ардақты ағаның өзінен кейін аталып өткелі отырған үлкен мерейтойы тұсында осыны жария етуді мүмкін деп санаймын —

Автор.

1957 жылдың ерте көктемі. Бұрынғы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің аппаратында, дәлірек айтсам, оның Насихат және үгіт бөлімінің баспасөз секторында нұсқаушылық қызмет атқарып жүрген кезім. Бір күні бөлім меңгерушісі А. Т. Ивановтың кабинетіне шақырылдым.

Көп қағаздың ортасында шұғылдана жұмыс істеп отырған бастық мені қарсысындағы креслоға отырғызып, қалың көзілдірігінің әр жағындағы көмескілеу көзін төмен жібере, аз үнсіз отырғаннан кейін, бір тығыз, жауапты және құпия жұмыс бар екенін айтты. Әрине,

мұндағының бәрі тығыз, бәрі маңызды және бәрі күйіп. “Мұны неге ескертіп отыр?” — деп ойлап үлгергенше, алдында жатқан қалың екі папканы қолыма ұстатты.

— Мыналармен жақсылап таныс. Бірде-бір факті ескерусіз қалмасын. Сонсоң мына кітаптарды қарап шық та, ең білікті деген адамдарға қосымша рецензияға бер. Кімге беретінінді өзін шеш. Ана газеттегі мақала да есте болсын, — деп, ұзын мәжіліс столының үстінде жатқан ескі газет тігіндісін нұсқады. — Осылардың барлығын зерттеп, жинақтап, егжей-тегжейлі анықтама әзірлеу керек. Филипповтың кабинетіне бар да, іштен бекітіп алып, іске кіріс. Бір апта уақыт беремін.

Осының бәрін үнсіз тыңдап отырмын. Екі көзім қалың папкаларда. Сыртында “Личное дело Г. М. Мусрепова” деген жазуы бар. Бірінші том, екінші том деп белгі соғылған.

Сәлден кейін бастықтың бетіне аңыра қарадым. “Қай бағытта жазу керек?” деген сауалды аңғарта қарағанымды түсінді де, тағы бір қағазды ұсынды. Орталық Комитеттің Бюросы деген бланкіге басылған қаулы. “Ғ. М. Мүсіреповтің партиялық мәселесін қайта қарау жөніндегі комиссия туралы” деп жазылған. Құрамында 5 адам бар. Төрағасы — Н. И. Журин, Орталық Комитеттің екінші хатшысы. Мүшелері — В. В. Губин, Мемлекет қауіпсіздігі комитетінің төрағасы. Н. Жанділдин, Орталық Комитеттің хатшысы, Бөйішев, Ғылым академиясының вице-президенті және Ивановтың өзі. Материалды әзірлеу соған тапсырылыпты.

— Мәселе Мүсіреповтің партияға мүшелігін қалпына келтіру туралы болып отыр. Сондықтан шешім жобасының мейлінше дәлелді

болуын қарастыру керек. Әсіресе мына шығармалардың идеялық мазмұнына дұрыс та әділ баға берілуін көздеген мақұл. Рецензенттерге осыны ескерт, сонсоң бәрін өз көзіңмен оқып, өз бағаңа сүйен.

Осындай тапсырма алып, барлық қағаздарды құшақтап, оңаша кабинетке келдім де іске кірістім. Жаңағы екі кітап Ғабеннің бір кезде тыйым салынған “Тулаған толқында” және “Шұғыла” атты шығармалары екен. Ал газеттегі мақала тақырыбы — “Хан Кене туралы”. Бұл да Мүсіреповтікі.

Сөйтіп, кереметтей бір хикаяның қызығына баттым да кеттім. Қызығына баттым ба, шырғалаңына түстім бе, кім білсін, әйтеуір бірінші томның ең түпкі бетінен бастап ақтара бастадым.

Құдай сақтасын! Бәрі бір сарында, бір ғана мақсатпен тізіле берген, тізбектеле берген. Мақсат — Мүсіреповті кінәлау, айыптау, оның бүкіл қызметі мен шығармашылық еңбегінің партияға жат, кейде тікелей қарсы бағытталып, ұлтшылдық, ұсақ буржуазиялық сипатта болып келгенін дәлелдеу. Солардың бәрі біріне-бірі қосыла, жалғаса келіп, ақырында бір ұзақ “эпопея” болып шыққан.

Бісмілләсі 1929 жылы басталады. Машиinkanың бір бетіндей ғана қағаз. Аяғында облыстық партия комитеті қызметкерінің фамилиясы тұр. Аты көрсетілмепті. Сирек кездесетін осы фамилиялас кісі соғыстан кейінгі жылдарда бір шаруашылық министрі болып жүрді. Бірақ Мүсіреповті даттаудың ең алғашқы “ағузысын” айтқан сол ма, ол емес пе — білмеймін. Обалына қалғым келмегендіктен де аты-жөнін көрсетпей отырмын.

Ешбір дәлелсіз де дәйексіз үйіп-төгіп, үстемелеп таққан кінәларының тоқетері — Мүсірепов дұрыс қызметкер емес. Жас басынан жазғандары — ұлтшылдар туралы; істеген ісі де — соларды қолдау, қолпаштау. Бұдан сақ болу керек, әр қадамын қадағалап отыру керек.

Бары осы. Ал сонда 1929 жылы Мүсірепов нені бүлдіріп үлгіріп еді? Ол қай уақыт еді? Жазушының өмірбаянына жүгінсек, осыдан бір-екі жыл бұрын оның “Тулаған толқында” атты тұңғыш повесі жарияланған. Онда Алаш қозғалысына қатысушы адамдар бейнеленгені белгілі. Басталып келе жатқан жаппай қуғындау науқаны үшін осының өзі жетіп жатыр еді.

Ал енді практикалық қызметіне келетін болсақ, “Қазақстан” баспасына бас редактор болып келген бір жылы ішінде кейін қатты сынға ілінген Сәкен Сейфуллиннің “Көкшетау” поэмасы мен Мұхтар Әуезовтің “Қилы заман” романы басылып шыққан болатын. Одан сәл бұрынырақ, 1925 жылы, дәл осы баспаның ізашары есепті болған “Қазақстан мемлекет баспасы” әр түрлі идеялық қателіктерге жол бергені үшін, турасын айтсақ, “ұлтшылдардың ұясы” болғаны үшін біржола жабылып, оның орнына жаңа негізде жұмыс істейтін “Қазақстан” баспасы құрылған-ды. Демек, бұрынғы “былығынан” арылып үлгірмеген баспаны жаңа келген басшысымен қоса айыптай салу онша қиынға соқпайтын.

Осы орайда Бейімбет Майлин туралы естелігінде айтқан Ғабеннің мына бір сөздерін келтіре кетейік:

“Көп ұзамай екі шығарманың айналасында тартыс басталды: біреуі — Сәкеннің “Көкшетау” поэмасы, енді екіншісі — Мұхтардың

бір романы (Ғабеннің роман атын атамай отырғаны — бұл тұста “Қилы заман” өмірге әлі қайтып оралмаған. — Ж. Ы.). Бейімбеттің беталысы — екеуін де басу керек. Газет айналасы, “ҚазААП” төңірегі әртүрлі шалғайшалыс ойда.

Пікір таласы әзір баспасөз бетіне шықпаса да, көлбеп-көлденендеп, өрістеп алған. Сыбырлап-күбірлеп, еңбектеп-итшілеп бізге де жетіп жатыр...

Осы екі шығарманы редколлегияға салдық. “Көкшетау” бір ауыздан мақталып өтті. Коллегияда бірауыздылық бола қоймаса да, бөгесінге жол жоқтығын әдебиетші Молдағали Жолдыбаев бірден ескертті. Ол бір оқыс сөйлейтін адам екен:

— Әй, сен, шырақ, жақсы редактор боламын десен, сыбырлақ сынға пысқырма да қыстырма. Оттай берсін! — деді.

Мұхтар романын талқылауды таң ата бітірдік... Алғысөз жазып басуға ұйғардық. Бұл қаулыға да Молдағалидың үлкен әсері болды” (“Би-аға” Алматы, “Жазушы”, 1991, 12-13 беттер).

Көріп отырмыз, баспаның басшылығына келгеніне әлі жыл толмаған және соның өзінде де зорлықпен келген жас жігіттің әлі ешнәрсені бүлдіре қоймағаны, әзірше жағдайымен танысып қана жүргені байқалады. Бірақ ертерек дабыл қағып, бір шаланың басын бықсытып қоюды ұмытпаған “қырағылардан” сақ болу керек екенін сол кезде Би-ағасы бекер ескертпепті.

Іздегенге сұраған дегендей, солардың күдайы беріп, көп ұзамай атышулы “Бесеудің хаты” туралы мәселе бүрқ ете қалсын.

Бірінші папкада осы хаттың мәтіні бар. Ол да бір беттей. Күлгін лентамен машинкаға басылған қағаз әлі күнге көз алдымда. Сондағы авторлардың жазба түсіндірмесіне қарағанда, бұл әңгіме жолдастар арасында, сөзден сөз шыға келе, кездейсоқ туып кеткен.

Күн демалыс екен. Паркке барып серуендеп қайтайын деп шыққан біреуіне тағы бір жолдас жолығып, екеуі бильярдқа қарай беттейді. Олардың үстіне бір-бірлеп басқалары келе бастайды. Әңгіме арасында, өлкедегі қиын жағдай ауызға алынып, әр жерде аштық біліне басағаны сөз болады. Саналары толысып қалған жас қызметкерлер елге жандары ашығандықтан, осы жайды жоғары жаққа неге хабарламаймыз деседі. Ақыры, ие бәсе деп уәделеседі де, ойындарын тоқтатып, қаланың сыртына қарай жиналады. Дереву көлік тауып алып, бір оңаша демалыс үйіне барады да, отыра қалып жазады.

Сондағы Өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Ф. И. Голощекиннің атына жазған хаттарының мазмұны мынадай: Осыдан бір-жарым жыл бұрын Қазақстан өлкелік партия конференциясында жасаған баяндамаңызда сіз республикадағы мал санын әрбір түлік бойынша келтірген едіңіз. Қазір сол мал бес еседен астам кеміп кетті. Ауыл шаруашылығын коллективтендірудің лениндік саясатын өрескел бұрмалау нәтижесінде мал басы жаппай қырылуда. Біріне-бірі жалғасқан қуаңшылықтан егін шықпай қалды. Соның салдарынан қазір жекелеген аудандарды аштық жайлай бастады. Осы жағдайды сізге арнайы хабарлап, шұғыл шаралар қолданылуы қажет деген ойымызды білдіреміз.

Жыры бірнеше жылға созылған хаттың бар мазмұны осы ғана.

Қағаз тиісті жеріне барып жетуі-ақ мұн екен, адам айтқысыз дүрбелең басталып кеп кетеді. Бес жігітті бірінен соң бірін жауапқа шақырып, әрқайсысынан түсінік алады. Сонсоң мәселе өлкелік комитеттің бюросына дайындалады. Мәжілісте революциялық маңызы бар партиялық шараны түсінбеген “шикі” коммунистер қатты талқыға салынып, олардың “дүмбілез” ойлары қатаң жазғырылады. Әсіресе бастаушыға қадала шүкшииысады. Бәрі де қателескендерін мойындап, “райдан қайтуға” мәжбүр болады. Әркім өз кінәсына қарай әр түрлі партиялық жазаға тартылады, қызметтерінен босатылады.

Сондағы Фабеңнің үлесіне тиген жаза — ол ашыққандарға көмек көрсететін “төтенше өкіл” ретінде Қостанай округінің шалғайдағы Батпаққара ауданына ұзақ мерзімді командировкаға жіберіледі.

Кейінірек бір жылдары Фабеңмен оңаша сапар кезінде, сөзден сөз туып, әңгіме сол “Бесеудің хатына” қарай ойысқан тұста, ағамыз өзінің үйреншікті әдетімен сәл ыңыра-ныңқырап отырды да:

— А... Сол жолы біздің арамызда да бір сабака бар болып шықты, — деп тоқталып қалды.

“Ол кім еді?” деп сұрауға батпадым. Сұрамағаным да дұрыс болды-ау деймін. Аз бөгелістен кейін Фабең Батпаққара сапарын өзі баяндап кетті.

Қалтасында “төтенше өкіл” деген бір жапырақ қағаздан бөтен түгі жоқ, поезбен жарты Қазақстанды орап өтіп, бірнеше күнде Қоста-

найға жетеді. Округ басшыларына кіріп, келу жайын баян еткеннен кейінгі анықталғаны: биыл қыс қатты, қар қалың. Апталап, айлап соққан бораннан қатынас-байланыстың бәрі үзілген. Батпаққараның ашыққан халқына көмектесу үшін бергі жақта, Шолақсай деген жердегі глубинкаға жетіп, сонда құйылған тұқымдық тарыға рұқсат беру керек. Шолақсай Қостанайдан екі жүз шақырым. Мына толассыз боранда оған жеткізе алатын көлік жоқ.

Шаруашылықпен айналысатын адамдар әрі ойланып, бері ойланып, ақырында ондай көлікті тапты. Мұндай алыс жолға жарайтын әрі күйлі, әрі мықты ат округтік жоспарлау комиссиясында ғана бар екен. Бірақ оны алу үшін Зиновьевтің тікелей өзімен сөйлесу керек.

Ол қай Зиновьев? Кәдімгі Григорий Евсеевич Зиновьев. Партия мен үкіметтің Троцкийден кейінгі қас жауы. Сталинмен айтысып жеңілгеннен соң жазалау ретінде төмендетіліп, осы Қостанайға жіберіліпті.

Айтып ауыз жиғанша болған жоқ, окружкомға Зиновьевтің өзі де келіп қалды. Үстінде котик жағалы қара пальтосы, басында дәл сондай қара құлақшыны бар, сырт әлпеті сыйпайы, интеллигент кісі екен. Мені таныстырғаннан кейін пейіл білдіре сөйледі. Алматыдан бір жазушы келді дегенді естіп, өзім де көргім келіп еді дегендей оң рай танытты. Мұндағылар менің шаруа жайымды құлаққағыс етті.

— Жарайды, окрпланға барып сөйлесейік, — деді бұл кісі.

Өзінің кабинетіне барғаннан кейін Алматының, жалпы өлкенің жайын сұрастырып, біраз сауалдар берді. Одан мәдениет жайына ауысып,

жазушылар қауымына, ұлттық әдебиеттің жас өркендеріне ықылас білдірді. Ақыры, ат-көліктің де орайы келіп қалды.

Атшысы қаба сақал орыс шалы екен. Соны шақыртып алып, өзі ауызба-ауыз тапсырма берді:

— Қанша күн керек болса, сонша күн осы кісінің қарауында боласыз. Айтқан жеріне апарып салғаннан кейін рұқсатымен ғана қайтарсыз.

Сонымен біз жүріп кеттік. Ол жолдың қиындығын сен сұрама, мен айтпай-ақ қояйын. Қанша еді Қостанай мен Семиозердың арасы? (Мен жүз шақырым екенін айттым. — Ж. Ы.) Ендеше сол жүз шақырымға біз табаны күректей жеті күн жүрдік. Ол жерде жол дейтін ұғым атымен жоқ. Ат құлағы көрінбейтін боранда ат бауырынан келетін күртікті кешіп, күніне екі-үш сағаттай жылжымыз да, қардан аққала соғып, ықтасын жасаймыз. Сонсоң атты ағытып, шанадағы азғана шөптен шалдырамыз. Өзімізде алып шыққан азық бар. Қатқан нан мен суық колбасадан қаужап аламыз да, бой жылытқыштан аздап жұтамыз. Сондағы біздің жол бойындағы адастырмас қарасынымыз — бірінің соңынан бірі шұбырып келе жатып, құлаған жерінен тұра алмай қалған өліктер болды.

“Бесеудің хаты” үшін Ғабен тартқан жазаның бір парасы осындай екен. Бірақ ақыры қайыр дегендей, көп ұзамай Голощекиннің қарасы батып, орнына Мирзоян келеді де, республика өмірі жақсылыққа қарай күрт өзгере бастайды. Сол тұста, 1933 жылдың жазында болған Өлкелік партия комитетінің пленумында “Хат” авторлары ақталып, ар-

тынан Ғабен “Социалды Қазақстан” газетіне редакторлық қызметке жіберіледі.

Сонымен, Ғабит Махмұтұлы жауапты журналистік қызметке кірісіп, айналасына Би-аған сияқты көрнекті қаламгерлерді топтастырып, алаңсыз жұмысқа берілгендей болып еді. Сөйтсе, бұл әншейін кемді күндік толас қана екен. Бұрынғы жамалған айып-кінәлардың бәрін қайта тірілтіп және бірнеше есе зорайтып, шын зобалаңды да ала келген отыз жетінің сұмдықтары күтіп тұр екен. Бұл нәубет халықтың ең аяулысы мен ардақтысынан бастады да, қуғын-сүргіннің құрығын алдымен соларға салды. Сәкен, Бейімбет, Ілияс сынды арыстарымызға қарсы баспасөз бетінде нағыз қасеки науқан ашылды да, оның аяғы тура абақтыға апарып тығатын талқылауларға ұласты.

Бұл кезде Көркемөнер істері жөніндегі комитетті басқарып жүрген Ғабен өзінің талай жылдар бойы сыйлас, сырлас бола жүріп, ақтығы мен пәктігіне әбден көзі жеткен Би-ағасы осындай талауға түсіп жатқанда шыдамады. Барып араша түсті. Әбден күйініп кеткен бір тұста: “Бейімбет жау болса мен де жаумын” деп салды. Сол-ақ екен, жылдар бойы андаусыз басқан әрбір қадамы жіпке тізіліп, баяғы ескі әңгімелердің бәрі жаңғырып келіп, қара пәледей төнді-ау дейсің басына. Баяғы “Тулаған толқында”, баяғы “Бесеудің хаты”, соларға жаңа айып-кінәларымен келіп қосылған “Шұғыла”, оның колхоздастыру саясатына тікелей қарсы бағытталған дұшпандық мазмұны үйіп-төгілді-ай келіп. Сөйтіп, 1938 жылдың бір сәтсіз күнінде Ғабит Мүсірепов қызметтен де алынды, партиядан да шығарылды. Оның жиырма жыл бойғы саналы өміріне айқыш қойылды.

жазушылар қауымына, ұлттық әдебиеттің жас өркендеріне ықылас білдірді. Ақыры, ат-көліктің де орайы келіп қалды.

Атшысы қаба сақал орыс шалы екен. Соны шақыртып алып, өзі ауызба-ауыз тапсырма берді:

— Қанша күн керек болса, сонша күн осы кісінің қарауында боласыз. Айтқан жеріне апарып салғаннан кейін рұқсатымен ғана қайтарсыз.

Сонымен біз жүріп кеттік. Ол жолдың қиындығын сен сұрама, мен айтпай-ақ қояйын. Қанша еді Қостанай мен Семиозердың арасы? (Мен жүз шақырым екенін айттым. — Ж. Ы.) Ендеше сол жүз шақырымға біз табаны күректей жеті күн жүрдік. Ол жерде жол дейтін ұғым атымен жоқ. Ат құлағы көрінбейтін боранда ат бауырынан келетін күртікті кешіп, күніне екі-үш сағаттай жылжымыз да, қардан аққала соғып, ықтасын жасаймыз. Сонсоң атты ағытып, шанадағы азғана шөптен шалдырамыз. Өзімізде алып шыққан азық бар. Қатқан нан мен суық колбасадан қаужап аламыз да, бой жылытқыштан аздап жұтамыз. Сондағы біздің жол бойындағы адастырмас қарасынымыз — бірінің соңынан бірі шұбырып келе жатып, құлаған жерінен тұра алмай қалған өліктер болды.

“Бесеудің хаты” үшін Ғабен тартқан жазаның бір парасы осындай екен. Бірақ ақыры қайыр дегендей, көп ұзамай Голощекиннің қарасы батып, орнына Мирзоян келеді де, республика өмірі жақсылыққа қарай күрт өзгере бастайды. Сол тұста, 1933 жылдың жазында болған Өлкелік партия комитетінің пленумында “Хат” авторлары ақталып, ар-

тынан Ғабен “Социалды Қазақстан” газетіне редакторлық қызметке жіберіледі.

Сонымен, Ғабит Махмұтұлы жауапты журналистік қызметке кірісіп, айналасына Би-аған сияқты көрнекті қаламгерлерді топтастырып, алаңсыз жұмысқа берілгендей болып еді. Сөйтсе, бұл әншейін кемді күндік толас қана екен. Бұрынғы жамалған айып-кінелардың бәрін қайта тірілтіп және бірнеше есе зорайтып, шын зобаланды да ала келген отыз жетінің сұмдықтары күтіп тұр екен. Бұл нәубет халықтың ең аяулысы мен ардақтысынан бастады да, қуғын-сүргіннің құрығын алдымен соларға салды. Сәкен, Бейімбет, Ілияс сынды арыстарымызға қарсы баспасөз бетінде нағыз қасекі науқан ашылды да, оның аяғы тура абақтыға апарып тығатын талқылауларға ұласты.

Бұл кезде Көркемөнер істері жөніндегі комитетті басқарып жүрген Ғабен өзінің талай жылдар бойы сыйлас, сырлас бола жүріп, ақтығы мен пәктігіне әбден көзі жеткен Би-ағасы осындай талауға түсіп жатқанда шыдамады. Барып араша түсті. Әбден күйініп кеткен бір тұста: “Бейімбет жау болса мен де жаумын” деп салды. Сол-ақ екен, жылдар бойы аңдаусыз басқан әрбір қадамы жіпке тізіліп, баяғы ескі әңгімелердің бәрі жаңғырып келіп, қара пәледей төнді-ау дейсің басына. Баяғы “Тулаған толқында”, баяғы “Бесеудің хаты”, соларға жаңа айып-кінеларымен келіп қосылған “Шұғыла”, оның колхоздастыру саясатына тікелей қарсы бағытталған дұшпандық мазмұны үйіп-төгілді-ай келіп. Сөйтіп, 1938 жылдың бір сәтсіз күнінде Ғабит Мүсірепов қызметтен де алынды, партиядан да шығарылды. Оның жиырма жыл бойғы саналы өміріне айқыш қойылды.

номенклатураға алынады, жаңадан ұйымдас-
тырылғалы жатқан сатиралық “Ара” (“Шмель”)
журналына бас редактор болып тағайында-
лады.

Сонда қалай? Ғабен жиырма жылдай қуын-
ғанда, осы үшін ғана қуынғаны ма? Тек мансап
үшін бе? Жоқ, олай емес. Оған әрдайым тыным
бермей, жанын жеп, еріксіз итермелеп отырған
бір-ақ күш. Ол — жоғарыда айтқанымыздай,
ождан күші, ішкі сенім серпіні, өмірлік мұ-
ратқа деген айнымас адалдық болса керек.

Ендеше дәл қазір, Коммунистік партия
таратылып, оның қызметіне тыйым салынып,
бүкіл тарихы халыққа жат саясаттың салдары
деп бағаланып отырған кезде, өмірден өтіп
кеткен ағамыздың ұзақ жылғы арпалысы жай
бір адасқан әурешілік болып шыққаны ма?

Бұл жерде де “жоқ!” деп кесіп айту керек.
Бір ғана Мүсірепов емес, бүкіл өмірі мен та-
лантын туған халқына арнаған талай боз-
дақтардың, өмір сапарының белгілі бір ке-
зеңінде большевиктер ұранын халық бақы-
тымен байланыстырған талай ержүрек күрес-
керлердің тағдырына бүгінгі күн тұрғысынан
қарап, қиянат жасалмауы керек. Әміршілдік
пен әкімшілдіктің дәуірлеп тұрған кезінде
бұрынғы асыл мұраттар аяққа басылған болса,
оған алдыңғы буынның құрбандары кінәлы
емес.

Өзгені былай қойғанда, коммунистік идея
жолында күрескені үшін атаман Анненковтың
ажал вагонында азап шеккен Сәкен ағамыздың
аруағын ақыр-аяғында өзін дәл сондай айуан-
дықпен азаптап өлтірген коммунист жендет-
терден арашалап алу қандай парыз болса, сол
Сәкен, сол Бейімбеттердің ізін басқан Ға-

бендердің де ардақты есімі мен адал ниетіне дақ түсірмеу — дәл сондай парыз.

Өңгімемізді әрі қарай жалғастырайық. Бөлім меңгерушісінің тапсырмасы орындалды. Машинадан шыққан көлемі 25 беттей жазбамды Ивановтың үстеліне әкеліп қойдым. Арада бірер күн өткеннен кейін бастық қайыра шақырды.

— Анықтамаң шығыпты. Керек жерлерін дұрыс іліп алған екенсің. Біраз ықшамдап, стиль жағынан әлі де иін қандыратын жерлері бар көрінеді. Кешке кел. Бірге отырып қарайық.

Ол кезде кешкілік жұмыс істейтін тәртіп бар. Қызыл іңірде отырғаннан түн ортасы ауғанша тырп етпестен қағазға үңілген бойымызбен анықтаманы түгел қайыра қарап шықтық. Бірінші нұсқасы түбегейлі түзетіліп, әжептәуір жұмырланып қалды.

Әділін айту керек, біздің бастық мұндай іс қағаздарын жазуға да, жазылғанды өңдеуге де шебер болатын. Және осы істің үстінде ерекше ықыласын салып, барынша ыждағаттық білдірді. Фабең өмірінің қиын-қыстау кезеңдеріне келгенде соншалықты жанашырлық танытып отырғанын айтпай кетсем әділетсіздік болар еді.

Әсіресе Бейімбет жөнінде айтқанын естігенде, ішкі сезімін ірікпей:

— Ну, какой это смелый человек! Как же он уцелел после этого? Наверное, в счастливой рубашке родился, — деп қайран қалды.

Осы тұста, біраз жері өзіме қатысты болғандықтан, ыңғайсыздау көрінсе де, тағы бір шегініс жасауды борыш санаймын.

Белгілі жазушы С. Адамбеков “Қазақ әдебиетінде” жарияланған естеліктерінде осы газеттің тарихындағы бір қиын кезеңде А. Ивановтың, тағы басқа кейбір лауазымды адамдардың теріс позиция ұстанғанын, сөйтіп біраз жазушы-журналистерімізге қиянат жасағанын жазды. Оқырман ұғымында Садықбек ағамызбен арада қайшылық тумауы үшін мен мынаны айтуға тиіспін.

Мүсірепов оқиғасынан бірер жылдай бұрын, әдебиет газеті төңірегінде көтерілген әңгімелер тұсындағы Иванов шынында да мына мен айтып отырған Ивановтан мүлде өзгеше көрініп еді. Сол кезде өз бастығымды өзім танымастай халде болғаным бар.

Мен бір жолы қызмет бабымен ұзағырақ жолсапардан оралсам, осы газет төңірегінде пыш-пыш әңгіме көтеріліп жатыр екен. Оны сектордағы жолдастардан сөз арасында ғана естігенім болмаса, иә бөлім, иә сектор басшылары тарапынан өзіме тікелей тапсырма да берілген жоқ, “осы қалай?” деген түсінік те сұралған жоқ. Қайта, ұзын-ырғасы ұзаққа созылған осы мәселені әзірлеу кезінде өзімнің сыртқары қалдырылып жүргенімді сезіндім. Тіпті бір күндері баспасөз кабинетіне келетін газеттің бақылау данасы да бізге берілмей, басқа сектордағы қазақша түсінетін орыс қызына беріліп жүргені мәлім болды. Содан бірде өзімнің тікелей бастығым А. Филипповтың кабинетіне кіріп келгенімде, “Қазақ әдебиеті” газетінің өрескел саяси қателері туралы” деген тақырыппен дайындалып жатқан жобасына көзім түсіп кетіп еді, бастық оны теріс аударып, жауып қойды.

Мәселені әзірлеуге қатынаспағаннан кейін, әрине, бюроның мәжілісіне де шақырылған жоқпыз. Бірақ талқылау қатты болып, көп адамдарға ауыр-ауыр кінәлар тағылыпты дегенді естідім. Міне, сол қаулы бөлімнің партия жиналысында талқыланатын болды. Газет қызметкерлерінен кейінгі ендігі “той иесі” біз, секторда істейтін екі қазақ қызметкері К. Шалабаев екеуміз болып қалдық. Осындай өрескелдікті көрмеген, дер кезінде дабыл көтермеген кінә, әрине, бізге жүктеледі.

Бөлім меңгерушісінің зілді баяндамасынан кейін жауапқа біз шақырылды. Алдымен маған сөз берілді. Бір тықырдың таянғанын сезіп, дайындалып келгенмін. Қағазға түртіп алғандарым да бар. Ақталмай, жұмыстағы ағаттықтарымды мойындай тұрып, әлгі жәйттердің бәрін де айттым.

— Бұрын баспасөзге байланысты мәселеде алдымен біздің пікіріміз тыңдалып, біздің ұсынысымыз ескерілуші еді. Бұл жолы бәрі керісінше болды. Біз көрінеу сыртқары қалдық. Бізге сенімсіздік көрсетілді. Оның себебі осы отырған жұрттың бәріне де түсінікті болса керек. Сондықтан мен бұл бөлімде енді қызмет істемеуім керек. Күні ертең өтініш беруге әзірмін.

Менің сөзімнің негізгі мазмұны осындай еді. Жиналыс төрағасына таяу отырған лекторлар тобының жетекшісі А. Пыхтин шыдай алмай сөзге араласты.

— Ты здесь неправ, Иванов. Ты совершил ошибку, — деді.

Бастықтан жасы да үлкен, тәжірибесі де мол, әккі саясатшы. Көп мәселеде оның ақылшысы болып жүретін сенімді адамы. Өңгіменің

калай қарай өріс алып кетуі мүмкін екенін сезген болуы керек, тұтанғалы келе жатқан өрттің алдынан осылай қарғаша жіберді.

Онсыз да ауыр басталған жиналыстың әуені одан сайын ауырлап кеткендей болды. Ертеңіне бөлім бастығы мені шақырып алып, біраз басалқы сөздер айтты:

— Сіз ренжімеңіз. Біз сізді бағалаймыз. Оқуға барамын деп жүрсіз. Егер шындап шешсеңіз, түсуге де көмектесеміз. Оған дейін алаңдамай жұмысыңызды істей беріңіз, — деп жуып-шайды.

Мынау содан кейінгі маған арнайы берілген бірінші тапсырма болатын. Осының үстінде бастық екеуміз біраз жақындасып та қалдық. Сонсоң, обалы не керек, Ғабен мәселесі тұсында Алексей Тимофеевич үлкен белсенділік көрсетіп, шын тілектестігін танытты.

Билік басы, саясат төңірегі деген қызық қой. Кейде үлкен бастықтардың ыңғайымен ықтап, мәселенің аңғарына көшіп жүргенде, адамның шын адамдық бейнесін танымай қалатын жайларың болады. Жайшылықта жап-жақсы кісілігі бар деген әріптесің шын сыналар кезенде сырдақсып шыға келетінін қайтерсің. Ал енді қатардағы орындаушылар арасында бастықтың аужайына күні бұрын орайласып алып, жорғалап кететіндер немесе өзінің пікірін іркіп қалып, көрінеу әділетсіздікке баратындар, абыройлы біткен бір іске көлденеңнен ие бола кететіндер немесе сені орға итере салып, жылы орныңа отыра кеткісі келіп тұратындар, жарықтық, партия аппаратында жиі-ақ кездесіп тұрушы еді. Осы мәселені дайындау кезінде кездескен бір эпизод есіме түссе, оңашада отырып осы күнге дейін езу тартамын.

Жеке кабинетке орнығып алып, кіріп-шы-

ғып жүргенімді көріп қалған бір бастық ағамыз мені тоқтатып алып, соңымнан ере кіргені бар.

— Мұнда не ғып отырсың?

— Жәй бір жұмыс қой.

— Жұмыс болғанда немене, менен жасырамысың? Сені таба алмай жүрмін ғой.

Жан алқымыннан алған бастық адам айтқызбай қоя ма? Шынымды айтуға тура келді.

— Бюроның шешімі көрінеді. Бөлім меңгерушісі құпия деп осындай бір тапсырма беріп еді.

— Ә, — деді әлгі ағамыз өзінің қалыс қалғанына іштей шамданғанын маған сездіргісі келмегендей. Сонсоң сәл ойланып тұрды да, тағы сұрады: — Ал біздің осындай іс істеп жатқанымызды Ғабекеңнің өзі біле ме?

Бұл сұраққа мен де аңтарылып қалдым.

— Ол жағын білмеймін. Онда менің шаруам жоқ қой.

Бастық ағам сәл ыңылдап тұрды да, шығып кетті.

Аппарат жұмысындағы неше түрлі құбылыстар мен адамдар мінезіндегі бұралаң-бұрылыстар осындайдан құралатынын мен ол кезде білмейтін едім. Бәлкім, жаңағы Иванов жолдастың екі мәселе кезінде жұртқа екі түрлі көрінуінде де осындай сыр бар шығар. Тегінде, сол елуінші жылдардың орта кезінде республикада ахуал өте ауыр болатын. Кім білсін, тың лебінің салқыны ма екен, әйтеуір қазақ басылымдарына қамқорлық әлсіреп, олардың көбі аудармаға көшіріле бастаған. Көптеген кадрларға көзқараста да бір түрлі жатырқаушылық байқалатын.

Бәлкім, “Қазақ әдебиеті” айналасындағы әңгімелерді соншама зорайтып, құбыжық етіп көрсетуде тым белсенділік танытқан біздің

бөлім меңгерушісіне де өз бастықтарының бағыт-бағдары, сол кездегі жалпы орталықтың теріс саясаты әсер еткен болар.

Тіпті арада сәл уақыт өткеннен кейін, тым асыра сілтеп, ұлттық интеллигенция өкілдеріне жеккөрінішті болып қалғанын сезген басшылар кейін қайтіп жақсы атты көрінудің амалын қарастырмағанын кім біледі? Бәлкім, Ғабит Махмұтұлына тосыннан тосын қамқорлық білдіруде де осындай астар жатпады ма екен?

Бірақ бір күмәнсіз нәрсе, өзінің қадір-қасиетін анық білетін, сондықтан ешкімнің алдында елпілдеп салмағын кемітпейтін ағамыз өзінің ұлы тұлғасын бұдан кейін де ұсақтап, ірі бітімін кішірейтіп көрген жоқ. Қайта, осыдан кейінгі отызға тарта жылдың ішінде тек қана өзі атқарып, өзі тындырар небір келелі істердің үстінде әбден кемеліне келіп, өз бойынан ақыл-парасат қазынасының небір асылдарын ашқан кемеңгер ағамыздың бітім-табиғаты барған сайын биіктей түскен тәрізді. Ол өмірден сол биік тұлғасын еңкейтпей биік ұстаған қалпында өтті.

...Ғабеннің партиялық ісі жөніндегі қағаздар (анықтама, қаулының жобасы, шығармалары жөніндегі жабық рецензиялар) түгел өткізілген. Енді нәтижесін күтіп жүрмін. Бір күні ертеңгілік қызметке келе жатқанымда кіре берісте Иванов кездесіп қалды. Күндегісінше қолын беріп амандасқаннан кейін:

— Ну, можешь поздравить своего Мусрепова, — деді. Жолшыбай сөйлесіп келеміз. Бюроның жабық мәжілісі кеше кешкілік болғанын айтты. — Ты, наверное, не представляешь, каково было там некоторым его друзьям, — деп тағы қойды. Мен жабық бюроға

кімдердің шақырылғанын, онда қандай әңгіме болғанын, әрине, сұрамадым.

Қызмет бөлмеге келгеннен кейін басқа жұмысқа кірісе алмай, біраз толғанып отырдым. Бірақ бас салып Ғабең телефон шалып, құттықтай қоятын пысықтық ол кезде менде жоқ. “Не де болса жұмысына келсін”, — деп ойладым.

Ал шынында жеделдете телефон соғуға мүмкіндігім әбден бар еді. Өйткені менің қызмет шеңберімдегі басылымдардың бірі жаңа құрылған “Ара” журналы болатын. Соны алғаш ұйымдастыру жөніндегі қаулының жобасын әзірлеуден бастап, басылымның атын қою, штатын белгілеу, аппаратын толықтыру, үйге орналастыру, т. т. көп шаруалардың басықасында жүргендіктен, Ғабеңмен әжептәуір жақын араласым болатын. Бірақ мынадай жеке мәселеде еркінсі алмадым. Үкімет жүйесіндегі “вертушка” аталатын телефонмен бір-екі рет қоңыраулатып көріп едім, Ғабең әлі келмепті.

Сағат он екілер кезінде үйіне телефон соқтым. Трубканы ағамыздың өзі алды. Сәлемдескеннен кейін жайлап қана құттықтаған болдым.

— А... Оны қайдан естіп қалдыңдар?

— Ғабе, осында жүрген соң ептеп естиміз ғой.

— А... Цекадағы жігіттер, бәріңе де рахмет.

Әңгімеміз осымен бітті. “Осы рахметке анадағы бастық ағамыз да ортақ-ау” деген ой ол кезде маған келген жоқ. Тіпті ол кісі менен бұрын құттықтап қойған болар деп те ойламадым. Бірақ көңіл орнына келгендей жайланып қоя берді.

Ғабең өмірінің өзім сырттай куәсі болған кейбір өткелдері осындай еді.

МАЗМҰНЫ

ҚАЛАМҒЕР МҰРАТЫ	3
ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ӘДІЛЕТ ИДЕЯЛАРЫ	27
ОЯНҒАН ӨЛКЕ	42
ЖАТ ҚОЛЫНДА	69
ҮЛПАН	94
КӨКЕЙДЕ ҚАЛҒАН СОЛ БЕЙНЕ	111
ҚАЗАҚ БАТЫРЫ	126
ДӘРІС ДӘПТЕРІНІҢ БЕТТЕРІ	159
ӨТКЕЛЕКТЕР	188

Редакторы *Н. Оразбек*
Суретшісі *Н. Наурызбаев*
Компьютерде беттеген *Қ. Оразбек*

ИБ №56

Басуға қол қойылды 06.12.2002 ж. Пішімі 70х90^{1/32}.

Қағазы офсеттік. Қаріп түрі “Таймс”.

Шартты баспа табағы 7,6. Есепке алынатын
баспа табағы 7,9. Таралымы 2200 дана.

Тапсырыс № 2356.

Тапсырыс дайын диапозитивтерден басылды.

«Кітап» баспа үйі, 480009, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93.

Тел.: 42-36-31, 42-07-90, too_kitap@mail.ru